

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**19. YY. DİYARBEKİR ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE
AİLENİN OLUŞUMU VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN TAHLİLİ**

Abdurrezzak GÜNDÜZ

**Ağustos-2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**19. YY. DİYARBEKİR ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE AİLENİN
OLUŞUMU VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN TAHLİLİ**

Abdurrezzak GÜNDÜZ

**Danışman
Doç. Dr. Ümit GÜLER**

Diğer Jüri Üyeleri

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ŞABANİ

Doç. Dr. Fuat İSTEMİ

**Ağustos-2025
BATMAN**

TEZ KABUL VE ONAYI

Abdurrezzak Gündüz tarafından hazırlanan “19. yy. Diyarbekir Şer‘iyye Sicillerine Göre Ailenin Oluşumu ve İslam Hukuku Açısından Tahlili” adlı tez çalışması 27/08/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyeleri

Başkan

Unvanı Adı SOYADI

Danışman

Unvanı Adı SOYADI

Üye

Unvanı Adı SOYADI

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ŞABANİ

Doç. Dr. Ümit GÜLER

Doç. Dr. Fuat İSTEMİ

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

.....
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Abdurrezzak GÜNDÜZ
27 Ağustos 2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

19. YY. DİYARBEKİR ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE AİLENİN OLUŞUMU VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN TAHLİLİ

Abdurrezzak GÜNDÜZ

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ümit GÜLER

2025, 123 Sayfa

Bu çalışma, İslam-Osmanlı hukuk sisteminin genel yapısını ortaya koyarak, 19. yüzyılda Diyarbekir mahkemelerinde tutulan şer'îyye sicilleri özelinde evlilik kurumunun İslam aile hukuku bağlamındaki yansımalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Kadı sicillerine yansıyan ilgili uygulamalara odaklanan bu inceleme, elde edilen verileri İslam hukuku açısından tahlile tabi tutmayı amaçlamaktadır. Giriş, iki bölüm ve sonuç olmak üzere toplam dört kısımdan oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde, çalışmanın kapsam ve önemi ile araştırmanın metot ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Osmanlı hukukunun tarihsel gelişimi, şer'î ve örfî hukuk ayrımı, devletin teşkilât yapısı ve hukuk uygulamalarının temel kaynakları ele alınarak, Osmanlı hukuk sisteminin genel işleyişi üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan ikinci bölümde, Diyarbekir kadı sicillerine yansıyan nikâh uygulamaları, evlenme öncesi süreçler, nikâhın hukukî şartları, nikâh türleri ve evlilikten doğan hak ve yükümlülükler ele alınmıştır. Bu bağlamda; ehliyet, veli, şahit, mehir, nafaka ve denklik gibi temel kavramlar hem fikhî hem de örfî boyutlarıyla değerlendirilmiştir.

Kadı sicilleri, çağdaş ve klasik fıkıh kaynaklarının birlikte kullanılmasıyla meydana gelen bu çalışmada, belirli bir yer ve dönem içinde aile hukukunun pratiğe yansıyan uygulamalarına dair bütüncül bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadı Sicilleri, Diyarbekir, İslam-Osmanlı Hukuku, Aile Hukuku,

ABSTRACT
MASTER’S THESIS

**THE FORMATION OF THE FAMILY AND ITS ANALYSIS FROM THE
PERSPECTIVE OF ISLAMIC LAW ACCORDING TO THE 19TH CENTURY
SHARIA REGISTERS OF DIYARBEKIR**

Abdurrezzak GÜNDÜZ

Batman University Graduate School of Education

Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ümit GÜLER

2025, 123 Page

This study aims to examine the reflections of the institution of marriage in the context of Islamic family law, focusing on the sharia records kept in the courts of Diyarbakir in the 19th century, by revealing the general structure of the Islamic-Ottoman legal system. Focusing on the relevant practices reflected in the kadı records, this study aims to analyze the data obtained from the perspective of Islamic law. This study, which consists of a total of four sections, including an introduction, two chapters, and a conclusion, discusses the scope and importance of the study and the methods and sources of the research in the introduction. The first chapter discusses the historical development of Ottoman law, the distinction between Sharia and customary law, the structure of the state, and the basic sources of legal practice, focusing on the general functioning of the Ottoman legal system.

The second section, which forms the main subject of the study, examines marriage practices reflected in the Diyarbakir kadı registers, pre-marriage processes, legal conditions of marriage, types of marriage, and rights and obligations arising from marriage. In this context, fundamental concepts such as capacity, guardian, witness, dowry, alimony, and equality are evaluated from both fiqh and customary perspectives.

In this study, which combines contemporary and classical fiqh sources with qadi records, a comprehensive assessment is made of the practical applications of family law within a specific place and period.

Keywords: Qadi Records, Diyarbakir, Islamic-Ottoman Law, Family Law.

ÖNSÖZ

Toplumların sosyal yapısını şekillendiren en temel yapı taşlarından biri olan aile kurumu, tarih boyunca hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çeşitli hukukî düzenlemelere tabi tutulmuştur. Özellikle İslam medeniyeti içerisinde aile, sadece bireyler arası bir akit değil; dinî, hukukî ve toplumsal yönleri olan çok yönlü bir kurum olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, kendi yapısını İslam hukukunun temel prensiplerine uyarlayarak evlilik kurumuna dair zengin bir uygulama geleneği geliştirmiştir. Bu uygulamaların önemli bir kısmı şer‘iyye sicilleri aracılığıyla günümüze ulaşarak tarihe ışık tutmaktadır.

Bu çalışmada, Osmanlı hukuk sisteminin genel çerçevesi çizildikten sonra, Diyarbakır şer‘iyye sicilleri özelinde evlilik müessesesi, İslam aile hukuku açısından tahlil edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde, Osmanlı hukukunun tarihsel seyri, şer‘î ve örfî hukuk ayrımı, devlet teşkilâtı içerisindeki hukukî yapılanma ve bu hukuk düzeninin kaynakları ele alınmıştır. Böylece, Osmanlı hukuk sisteminin sadece teorik değil, aynı zamanda uygulama yönü de incelemeye konu edilmiştir.

İkinci bölümde ise Diyarbakır kadı sicillerine yansıyan ailenin oluşumuna dair kayıtlar çerçevesinde, evlenme öncesi süreçlerden başlayarak nikâhın hukukî şartları, geçerlilik unsurları, nikâh türleri ve evlilikten doğan hak ve yükümlülükler analiz edilmiştir. Evliliğin şartlarından olan ehliyet, veli, şahit, mehir, nafaka, denklik gibi İslam hukukunun temel kavramları hem klasik ve çağdaş fıkıh eserlerine hem de sicil kayıtlarına dayalı olarak ele alınmıştır. Böylece teorik bilgiler ile uygulama örnekleri arasında bir bağ kurulmuş ve Osmanlı Diyarbakırı’ndeki evlilik kurumunun işleyişine ışık tutulmuştur.

Çalışma boyunca ilgili sicil belgelerinden hareketle yapılan analizler, sadece hukukî değil; aynı zamanda tarihsel bir bakış açısı da sunmayı hedeflemiştir. Şer‘iyye sicillerinin içerdiği ayrıntılar, Osmanlı’daki ailenin gündelik hayatını anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu yönüyle tez, hem İslam-Osmanlı aile hukukunun işleyişini daha somut örneklerle ortaya koymakta hem de yerel siciller üzerinden Osmanlı sosyal tarihine ışık tutmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, yönlendirmeleriyle beni her daim teşvik eden ve yardımını hiçbir zaman esirgemeyen çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Ümit GÜLER’e ve bu zorlu yolculukta sabır ve anlayış gösteren değerli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Abdurrezzak GÜNDÜZ
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	x
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konunun Kapsamı ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Metodu ve Kaynaklar	3
2. İSLAM-OSMANLI HUKUKUNUN GENEL YAPISI VE İŞLEYİŞİ.....	6
2.1. Osmanlı Hukuk Tarihi	6
2.1.1. Taklit dönemi.....	7
2.1.2. Uyanış (kanunlaştırma) dönemi.....	8
2.2. Osmanlı Hukukunun Özellikleri.....	9
2.3. Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı	10
2.3.1. Şer‘î hukuk	11
2.3.2. Örfî hukuk	13
2.3.3. Osmanlı hukukunda mezhep	14
2.4. Osmanlı Hukukunda Yazılı Kaynaklar	15
2.4.1. Şer‘iyye sicilleri.....	15
2.4.2. Terekeler.....	17
2.4.3. Kanunnâmeler.....	18
2.4.4. Fıkıh kitapları	19
2.4.5. Tahrir defterleri.....	20
2.4.6. Fetva mecmuaları.....	20
2.4.7. Siyâsetnâmeler	21
2.4.8. Tarih kitapları	21
2.5. Osmanlı’da Devlet Yönetimi	22
2.5.1. Devlet başkanı: Halife-padişah.....	23
2.5.2. Yasama	27
2.5.2.1. Şeyhülislâm.....	27
2.5.3. Yürütme.....	28
2.5.3.1. Vezir (sadrazam)	28
2.5.3.2. Emir (vali).....	30
2.5.3.3. Beylerbeyi.....	30
2.5.4. Yargı.....	31
2.5.4.1. Kazasker	31

2.5.4.2. Kadı	32
2.5.4.3. Müftü	34
2.5.4.4. Molla	35
2.5.4.5. Nişancı	36
2.5.4.6. Nâib	36
2.5.4.7. İmam	37
2.6. Temyiz Makamı	39
2.6.1. Dîvân-ı Hümâyûn	41
2.6.2. Kazasker	42
2.6.3. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye	42

3. DİYARBEKİR ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE EVLİLİĞİN İSLAM AİLE HUKUKU AÇISINDAN TAHLİLİ 41

3.1. Kız İsteme (Hitbe)	41
3.2. Nişan (Namzet)	43
3.3. Nikâhın Şartları	45
3.3.1. İn'ikâd şartları	45
3.3.1.1. Evlilik engelinin olmaması	46
3.3.1.1.1. Sürekli evlilik engelleri	46
3.3.1.1.2. Geçici evlenme engelleri	47
3.3.1.2. Ehliyet	53
3.3.1.3. Meclis birliği	55
3.3.1.4. Evlilik lafzının kesinlik bildirmesi	56
3.3.2. Sıhhat şartı	57
3.3.2.1. Şahit	57
3.3.2.1.1. Şahitlikte nisap	57
3.3.2.1.2. Şahitlerde aranan şartlar	58
3.3.2.2. Evlilik yasağının bulunmaması	60
3.3.2.3. Karşılıklı rıza	61
3.3.2.4. Veli	62
3.3.2.4.1. Hısım velâyeti	64
3.3.2.4.2. Amme velâyeti	64
3.3.2.5. Evlilik belgesi	65
3.3.3. Nefaz şartı	66
3.3.4. Lüzum (geçerlilik) şartı	67
3.3.4.1. Denklik (kefâet)	69
3.4. Nikâh	71
3.4.1. Mevkuf nikâh	72
3.4.2. Sahih nikâh	73
3.4.3. Fâsit nikâh	74
3.4.3.1. Cinsel birliktelikten önce	74
3.4.3.2. Cinsel birliktelikten sonra	75
3.4.4. Bâtıl nikâh	76
3.4.5. Mekruh nikâh	78
3.4.5.1. Akraba evliliği	78
3.4.5.2. Ehl-i kitap ile evlilik	79
3.4.5.3. Bid'at ehli ile evlilik	80
3.4.5.4. Berdel	81
3.5. Evlilikten Doğan Haklar	82

3.5.1. Kadının hakları	82
3.5.1.1. Başlık parası.....	83
3.5.1.2. Mehir	85
3.5.1.3. Nafaka.....	89
3.5.1.4. Eşler arasında âdil davranmak	92
3.5.2. Erkeğin hakları.....	95
3.5.3. Çocuğun hakları.....	97
3.5.3.1. Nesep	97
3.5.3.2. Nafaka.....	99
3.5.3.3. Emzirme (radâ)	100
3.5.3.4. Hidâne.....	101
3.5.3.5. Tebenni	105
3.5.3.6. Lakît.....	107
3.6. Değerlendirme	108
SONUÇ	110
KAYNAKLAR	112

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
B.	: Recep
b.	: İbn (oğul)
bkz.	: Bakınız
Boa.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
Bt.	: Bint (kız)
C.	: Cemaziyelahir
c.	: Cilt
Ca.	: Cemaziyelevvel
ç.ş.s	: Çorum şer‘iyye sicilleri
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DŞS.	: Diyarbakır şer‘iyye sicilleri
ed.	: Editör
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
L.	: Şevval
M.	: Muharrem
M.	: Miladi
md.	: Madde
N.	: Rmazan
O.T.A.M.	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Rebiülahir
Ra.	: Rebiülevvel
S.	: Safer
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Ş.	: Şaban
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzer
vs.	: Vesaire
yy.	: Yüzyıl
Z.	: Zilhicce
Za.	: Zilkade

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Kapsamı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, 19. yüzyıla ait Diyarbekir şer‘iyye sicillerine¹ yansıyan, aile kurumunun oluşum sürecine dair uygulamaları İslam hukuku açısından tahlil etmektir. Araştırmanın kapsadığı dönem, Diyarbekir’in (M. 1515) yılında Osmanlı egemenliğine girmesi akabindeki son dönem olan 19. yüzyıldır. Bu dönem, Osmanlı şer‘î mahkemelerinin son uygulama örneklerini yansıtmaları açısından oldukça kıymetlidir. Bu belgelerin incelenmesiyle ilgili dönemdeki hukuk pratiğinin nitelik ve niceliğine ışık tutulmuş olacaktır. Ancak henüz inceleme konumuz kapsamında herhangi bir akademik çalışma gerçekleştirilmiş değildir. Literatürdeki söz konusu boşluğun giderilmesi adına bu çalışma önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti’nin hukuk sistemi, büyük ölçüde İslâm hukukunun devamı niteliğindedir. Bu durum, klasik fikhî kuralların uygulama alanı bulduğu sahaları tespit etme açısından önemlidir. Diyarbekir gibi kadim bir yerleşim yerinde, farklı din ve mezheplerden toplulukların bir arada yaşadığı coğrafyada vuku bulan hukuki uygulamalar, çok daha önemli bir hal arz etmektedir.

Mezhebi ve dinî bakış açısı ne olursa olsun, aile ve meşru ailenin oluşumuna giden yollar her millet için özel bir anlam taşımaktadır. Bu denli önemli bir yere sahip olan aile kurumu, birçok alanla ilişkili yapısı dolayısıyla şer‘iyye sicillerinde geniş bir yer tutmaktadır. Aile hukuku gibi hem bireysel hem de toplumsal açıdan son derece önemli bir alanda, bölgesel örf ve geleneklerin şer‘î kurallarla ne ölçüde bütünleştiği ya da çeliştiği bu araştırma sayesinde daha açık bir biçimde gözlemlenebilecektir. Dolayısıyla bu çalışma hem Osmanlı hukukunun mahallî yansımalarını hem de İslâm hukuku ile toplumsal yapı arasındaki etkileşimi ortaya koyması bakımından da önemlidir.

¹ Bu çalışmada 3698, 3750, 3787, 3746, 375, 3685, 3742, 3718, 3714, 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760, 3768, 3803, 3680, 3707, 3702, 3774, 3775 numaralı Diyarbekir şer‘iyye sicil defterleri kullanılmıştır. bkz. Ahmet Zeki İzgöer (ed.), *Diyarbakir Şer‘iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi 7-15. Cilt* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015-2022).

Bu çerçevede İslâm hukuku, İslam tarihi ve diğer sosyal bilim alanlarında yapılmış pek çok şer‘iyye sicili çalışmasında aile hukukuna da yer verilmiştir. Bununla birlikte, aile hukukunu doğrudan ve geniş kapsamlı biçimde ele alan çalışmaların sayısı da azımsanmayacak düzeydedir.² Ancak bu çalışmaların büyük kısmı belirli bölgelerle sınırlı kalmakta ve çoğunlukla spesifik konulara odaklanmaktadır. Bu nedenle, farklı zaman dilimlerine ve coğrafi bölgelere yönelik akademik çalışmaların da yapılması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, daha önce bu konu özelinde herhangi bir akademik çalışmanın yapılmamış olması,³ bu çalışmanın ortaya çıkmasının önemli bir sebebi olmuştur.

² Aile hukukunu muhtevi sicil çalışmaları için bkz. Ümit Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri* (Ankara: Fecr, 2019); Ömer Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer‘iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Fezanur Gökçen, *XVII. Yüzyıl Bursa Şeriye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Uygulamaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.); Pınar Tekin, *1873, 1874 ve 1875 Numaralı Trabzon Şer‘iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları ve Değerlendirilmesi (H. 1124-1128/ M. 1712-1716)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Sema Gökbayır, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkıhın Belirleyiciliği Erzincan Şer‘iyye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan'ı ile Mukayeseli)* (Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Ali Özenç, *18. Yüzyıl Diyarbakır Şer‘iyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016); Serhat Bal, *10 Numaralı Uşak Şer‘iyye Siciline Göre 1923-1924 Yıllarında Uşak'ta Aile Hayatı* (Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Ömer Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten* 54/211 (20 Aralık 1990), 945-962; Canan Demir, *Saraybosna Şer‘iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1781-1783)* (Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ali Kaya, “17. Yüzyıl Bursa Şer‘iyye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 81-107; Merve Karaçay Türkal, “Trabzon Şer‘iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1750-1755)”, *Otam* 48 (2020), 147-177; Abdussamed Atasoy, “Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz”, *Eskiye* 54 (30 Eylül 2024), 1247-1268; Muhammed Mustafa Küçük, *Üsküdar ve İstanbul Şer‘iyye Sicillerinde Kazf ve Hakaret Suçları (16. ve 17. Yüzyıl)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Rifat Özdemir, “Tokat’ta Ailenin Sosyo - Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, *Belleten* 54/211 (1990), 993-1052; İrem Gürbüz, *Şer‘iyye Sicillerine Göre 1650-1750 Yıllarında Konya’da Çocuklar ve Yetimler* (Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Abdullah Aydoğan, *Maraş Şer‘iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Hilal Atılgan, *XVI. Yüzyıl İstanbul’unda Evliliğin Sonlandırılması: Üsküdar Kadı Sicilleri Örneği* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.); Yıldız Akköy, *17. ve 18. Yüzyıllar Arası Osmanlı Devleti’nde Kadın ve Aile* (Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

³ Diyarbakır ve bağlı kazaları üzerine yapılmış bazı şer‘iyye sicil çalışmaları için bkz. Mehmet Yangın, *399 Nolu Çermik Şer‘iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1330-1336/ M. 1912-1918)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Recep Kaya, *400 ve 401 Nolu Çermik Şer‘iyye Sicillerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); İbrahim Özcoşar, *315 Numaralı hicri 1154-1155 (m. 1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer‘iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000); İkrâm Ertaş, *Hicri 1261/ Miladi 1845 Tarihli Diyarbakır Merkez Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Transkript ve Değerlendirilmesi* (Batman: Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Gürkan Cevger, “XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinde Ailenin Oluşumu,

Bu çalışmada, aile hukukunda evliliğin oluşumu, evlilik öncesi uygulamalar, nikâhın şartları, evlilik çeşitleri ve evlilikten doğan hak ve sorumluluklar inceleme konusu edilecektir. Bu minvalde, Osmanlı şer'iyeye sicillerinde nikâh akdinin gerçekleşmesi için hangi şartların arandığı, Hanefî mezhebine göre nikâhın geçerlilik şartları ile Osmanlı uygulaması arasında ne tür benzerlikler ve farklılıkların olduğu; denklik, veli rızası ve şahitlik gibi kavramların uygulamadaki yerinin ne olduğu gibi konular üzerinde durulmuştur.

1.2. Araştırmanın Metodu ve Kaynaklar

Çalışmada, uygulamalara dair seçilen sicil belgelerinden örnekler sunulurken, günümüz hukuk araştırmalarında kullanılan sınıflandırmalar esas alınmıştır. Bu çerçevede, aile hukukuna dâhil olan evliliğin farklı aşamaları; evlilik öncesi işlemler, nikâhın geçerliliği için aranan şartlar ile nikâhtan doğan hak ve sorumluluklar ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

Belgelerin tahliline geçmeden önce, her bir başlık altındaki konunun İslam hukuku açısından genel bir çerçevesi sunulacaktır. Ardından, ilgili konuyla ilgili çalışmada kaç adet örnek belge bulunduğuna değinilecektir. Konunun farklı yönlerine işaret eden belgeler olması hâlinde birden fazla örneğe yer verilecek; ancak içerik ve konu bakımından benzer nitelikte olan belgelerden yalnızca biri kullanılacaktır. Her bir belgenin ardından, o belgenin İslam hukuku ile ilişkisine kısaca değinilecektir.

Sicil belgelerinin hukuki tahlili yapılırken, tüm mezheplerin görüşlerine lüzumsuz biçimde yer vermek yerine, dönemin Osmanlı uygulamasında esas alınan Hanefî mezhebine ait görüşler temel alınacaktır. Zira bu dönemde, Hanefî mezhebinin

Dağılması ve Demografik Yapısı”, *Tarih ve Gelecek Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2016), 82-108; İbrahim Özgül, “Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Diyarbakır’da İkamet Eden Aşiretlerdeki Problemler ve Çözümleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 23/77 (2019), 241-252; Özlem Tüzüner, “Diyarbakır Şer’iyye Sicillerinde Âmid Mahkemesinin Nafaka Konulu Bazı İçtihatlarının İncelenmesi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 30/4 (2022), 1835-1881; Elif Atmaca Bulut, *335 Nolu Lice Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Davut Öz, *352 Nolu Diyarbakır Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1136-1264/ M. 1724-1848)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Mehmet Bulut, *356 Nolu Diyarbakır Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1217-1218 / M. 1803-1804)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2013); Muhammed Tayyib Kılıç, “XVII-XIX. Yüzyıl Şer’iyye Sicilleri Çerçevesinde Diyarbakır’da Gayri Müslimlerin Hukuki Tasarrufları”, *The Journal of Academic Social Science* 132/132 (2024), 69-89.

uygulanması kararnamelerle zorunlu hale getirilmiştir.⁴ Ancak Hanefi mezhebi dışında bir uygulama tespit edilirse ilgili mesele daha geniş çerçevede incelenecektir.

Bu çalışma, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun önemi, kapsamı; araştırma metodu ve kaynaklar üzerinde durulacaktır.

Birinci bölümde, Osmanlı hukukunun tarihî gelişimi, genel yapısı, işleyişi ve hukuk uygulayıcıları ele alınacak; ayrıca pratikte uygulanan şer'î ve örfî hukukun kapsamı ile hukuki konularda ortaya çıkan sorunların temyiz mercii bağlamında nasıl çözümlendiği incelenecektir. İkinci bölümde ise İslam aile hukukunun yapısı çerçevesinde evlilik öncesi işlemler, nikâh ve ona bağlı hükümler, evliliğin geçerlilik şartları ile evlilikten doğan hak ve sorumluluklar, ilgili şer'îyye sicil belgeleri ışığında incelenecektir.

Bu çalışmanın temel kaynaklarını, 19. yüzyıla ait 27 adet Diyarbekir şer'îyye sicil defteri oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Hanefî mezhebine ait klasik fıkıh eserlerinden *el-İhtiyâr*,⁵ *el-Hidâye*,⁶ *el-Mebsût*⁷ ve *Mülteka*⁸ gibi temel kaynaklar ile *Ahvâl-i Şahsiyye*⁹ türü klasik hukuk metinlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, günümüzde bu alanda kaleme alınmış M. Âkif Aydın'ın çalışmaları başta olmak üzere,¹⁰ Halil Cin,¹¹ Ekrem Buğra

⁴ Osman Kaşıkçı, *İslâm-Osmanlı Hukuku* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015), 128; Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 2013), 97; Ayrıca bkz. s. 13-14.

⁵ Abdullah b. Mahmûd Mevsilî, *el-İhtiyâr li-Talili'l-Muhtar* (Beyrut, Lübnan: Dar'ül Erkam).

⁶ Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî* (Pakistan: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, 1417).

⁷ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993).

⁸ İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *İzahlı Multeka'l-Ebhur Tercümesi*, çev. Mustafa Uysal (İstanbul: Dizekonca Matbası, 1968).

⁹ Muhammed Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Ser'îyye fî'l-Ahvâl-i Şahsiyye* (Bairût: Dar'ül İbn Hazm, 1428).

¹⁰ Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli* (Ankara: Diyanet Vakfı, 2020); Mehmet Âkif Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayınları, 1996); Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*; Mehmet Âkif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985).

¹¹ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974); Halil Cin - Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017).

Ekinci,¹² Hayrettin Karaman¹³ gibi çağdaş İslam hukukçularının eserleri¹⁴ de yer geldikçe kullanılmıştır.

Sicil belgelerinin transkripsiyonu yapılırken ve yabancı kökenli kelimeler yazılırken, uzun okunan sesli harfler (a, i, u), ilgili Osmanlıca yazımı yansıtmak üzere şapkalı olarak (â, î, û) biçiminde gösterilmiştir. Belgeler, orijinaline sadık kalınarak herhangi bir değişiklik yapılmaksızın aktarılmıştır.

Arap alfabesindeki ayn harfi (‘) sembolüyle gösterilmiş; okunamayan kelimeler parantez içinde soru işaretiyle (?), okunamayıp tahmin edilen kelimeler ise köşeli parantez [] içinde belirtilmiştir. Çok uzun metinlerden sadece konuyla ilgili bölümler ana metinde verilmiş, devamı olduğunu göstermek için başına veya sonuna (...) üç nokta işareti konulmuştur. Belgenin tam metni ise dipnotta sunulmuştur. Belge tarihi verilirken ilk önce asıl olan hicri takvim yılı, ardından miladi takvim yılı verilmiştir.

Sicil belgelerine yapılan atıflarda şu format kullanılmıştır: (DŞS-Defter Numarası-Sayfa Numarası/Hüküm Numarası). Örneğin: DŞS-3767-24a/1. Bu formatta: DŞS, Diyarbakır şer‘iyye sicillerini; 3767 defter numarasını; 24a sayfa numarasını, 1 ise hüküm numarasını ifade etmektedir.

¹² Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk* (Arı Sanat Yayınevi, 2023); Ekrem BuğraEkinci, *İslâm Hukuku: Umumî Esaslar* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006); Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006); Ekrem Buğra Ekinci, *Hukukun Serüveni* (Hiperlink, 2011).

¹³ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar, 2013); Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975); Karaman Hayreddin, *İslâm'ın İşığında Günün Meseleleri* (İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1980).

¹⁴ İslam aile hukuku üzerine kaleme alınmış bazı çağdaş çalışmalar şunlardır: Orhan Çeker (ed.), *Aile Hukuku Kararnâmesi* (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 1999); Ahmet Temel, *Güncel Uygulamalarıyla İslam Aile Hukuku* (İstanbul); Nuri Kahveci, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014); Ahmet Yaman, *İslam Aile Hukuku* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999); Selma Eşkan, *İslam Aile Hukukunda Evlilik Engeli Olarak Din Farkı Problemi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007); Abdourahamane Savadogo, *İslam Aile Hukukunda Nişanlanma ve Evlilik Akdi Esnasında Ortaya Çıkan Çağdaş Problemler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Mustafa Kelebek, *İslâm Aile Hukukunda Velâyet* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Halil İbrahim Acar, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi* (Erzurum: Ekev Yayınları, 2000); Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*; Ahmet Acarlıoğlu, *Hız. Peygamber (s.a.v) Döneminde Aile Hayatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020); Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016).

2. İSLAM-OSMANLI HUKUKUNUN GENEL YAPISI VE İŞLEYİŞİ

2.1. Osmanlı Hukuk Tarihi

Hukuk tarihi, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Zira insan, yaratılışı gereği ferdî değil, toplum içinde yaşamaya meyyaldir. Bu toplumsal yaşamın düzenlenmesi zaruretinden ötürü, insanlar tarih boyunca hak ve yükümlülüklerini belirleyen çeşitli hukuk sistemleri geliştirmişlerdir.¹⁵ Hukukun kapsamı dikkate alındığında, iki temel ayırmadan söz edilebilir: Hukukun bütün insanlığı ilgilendiren alanları konu edinen (nikâh, miras ve ehliyet gibi) genel hukuk tarihi, belli bir topluluk ya da millete ait hukuk düzenlemelerini ele alan özel hukuk tarihi. Bu bağlamda, belli bir zaman ve toplumla sınırlı olan İslam-Osmanlı hukuk tarihi, özel hukuk tarihi kapsamında değerlendirilir.¹⁶

İslam hukuk tarihi, gelişim süreci itibarıyla altı döneme ayrılır:¹⁷ Hz. Peygamber devri, sahabe devri, tabiin devri, tebe-i tabiin (olgunluk) devri, Abbâsîler (duraklama) devri, taklit devri ve kanunlaştırma (yeniden uyanış) devri.¹⁸ Yaklaşık altı asır (1299–1922) hüküm süren Osmanlı Devleti’nin hukuk sistemi, İslam hukukunun bir parçası olup bu dönemlerden özellikle iki tanesine doğrudan ev sahipliği yapmıştır.¹⁹

Bunlardan ilki, Moğol istilasından Mecelle’ye kadar süren taklit devridir. Bu dönem, daha önceki içtihatların tekrar edildiği ve yeni hüküm üretme faaliyetine fazla girilmediği bir dönemdir. Bu nedenle bu dönem, (Osmanlı’nın klasik dönemi) olarak da adlandırılır.

İkincisi ise Mecelle’den itibaren başlayan kanunlaştırma ve yeniden uyanış devridir. Bu dönemde Batı hukukundan etkilenmeler artmış, hukuk sisteminde modernleşme çabaları ön plana çıkmıştır. Batı’ya yönelişin belirginleştiği bu süreç, bazı çevrelerce (Batılılaşma dönemi) olarak da adlandırılmıştır.²⁰

¹⁵ İkinci, *Osmanlı Hukuku*, 39.

¹⁶ İkinci, *Osmanlı Hukuku*, 40.

¹⁷ İkinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 10.

¹⁸ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 2/5-6.

¹⁹ Hatice Açıksarı, *Diyarbakir’de Sosyal ve Ekonomik Hayat (Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi-3754 Numaralı Sicile Göre H. 1151-1154/ M. 1738-1741)* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 9.

²⁰ Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 125.

2.1.1. Taklit dönemi

İslam hukuk tarihinin beşinci dönemi olan taklit dönemi, Abbâsîler'in son devrinden başlayıp, Osmanlı hukukunun ilk sistematik kanunlaştırma girişimi olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin yayımlandığı tarihe kadar (1258–1869) devam etmiştir. Bu süreçte, bir dönem Avrupa'yı İslam medeniyetinin ışığıyla aydınlatan Endülüs Devleti tarihe karışmış, İslam dünyasında siyasi parçalanmalar başlamıştır.²¹

Abbâsî Devleti'nin zayıflaması ve merkezi otoritenin kaybolmasıyla birlikte irili ufaklı birçok devletçik ortaya çıkmış, 1258 yılında gerçekleşen Moğol istilasının neticesinde halifenin öldürülmesiyle Abbâsî Devleti sona ermiştir. Bu siyasi yıkımın ardından İslam hukukunun sahadaki etkinliği büyük ölçüde zayıflamış, özellikle İlhanlı hükümdarı Gazan Han dönemine kadar İslam hukuku yerine Cengiz Yasası²² adlı örfî hukuk kuralları uygulanmıştır.²³ Bu dönem, İslam hukuk tarihindeki İctihad Devrinin sona erdiği ve önceki mezhep imamlarının görüşlerinin esas alındığı bir dönem olarak öne çıkar.²⁴ Dönemin âlimleri, mevcut mezhep imamlarının görüşleri doğrultusunda hareket etmiş; mezhep içi yeni içtihatlarla dahi müsamaha gösterilmemiştir. Örneğin, İmam Süyûtî gibi büyük âlimlerin sınırlı içtihat girişimleri bile kabul görmemiştir.²⁵ Bu dönemin taklit dönemi olarak anılmasının başlıca sebepleri şunlardır:

İctihad kapısının kapandığı inancı. Önceki dönemlerde fikhî meselelerin büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuş olması. Mezhep taassubu, yani bağlı olunan mezhebin en doğru yol olarak görülmesi. Farklı görüşlerin ortaya çıkmasından kaynaklanan dinî istismar ve sapma endişeleri. Bâtını, Hurufî akımların yol açtığı inanç karmaşalarından uzak durma arzusu. Devletin, hukuk birliğini sağlama amacıyla, tek bir mezhebe (Hanefî) bağlı kadı ve müftülerin görevlendirilmesidir.²⁶ Bu dönemde karşılaşılan yeni sosyal ve

²¹ Yaman - Çaliş, *İslam Hukukuna Giriş*, 125; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 142.

²² Cengiz Han Yasası: Moğol İmparatorluğu'nda nesilden nesile aktarılan. Moğol hukuk ve törelerinden oluşan, imparatorluğun hukuk ve askeri işlerini düzenleyen ve Cengiz Han tarafından 1206 yılında kanun haline getirilen, 33 defterden oluşan bir mecmuadır. Bkz. Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/367-369.

²³ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 142; Talip Türcan vd., *İslam Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 66.

²⁴ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 57-58.

²⁵ Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 141; Türcan vd., *İslam Hukuku El Kitabı*, 66.

²⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 158-159; Abdullah Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları), 132-134; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 57-58.

hukuki problemler, klasik mezhep kaynaklarından hareketle çözülmeye çalışılmıştır. Mezhep kaynaklarında açık hüküm bulunmayan durumlarda, benzer olaylar kıyas yoluyla çözümlenmiştir. Yeni hüküm üretimi sınırlı olduğu için, bu döneme klasik fıkıh dönemi ya da taklit dönemi denilmiştir.²⁷ Bu dönemde, kadı ve müftülerin istifade etmeleri amacıyla çeşitli fıkıh kitapları ve bu kitaplar üzerine şerhler kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin *el-Vâfi* ve *şerhi*, *el-Kâfi*, *Kenzü'd-dekâ'ik*, *el-Müstasfa*'sı; Cemâlüddîn Aksarâyî'nin *Şerhu-Mecma'i'l-bahrayn* ve *l-Mülteqa* ve *Ahlak-ı Cemali*'si, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhu's-Siraciyye*'si ve Molla Fenârî'nin *Füsûlü'l-bedâyi*'sidir.²⁸

2.1.2. Uyanış (kanunlaştırma) dönemi

Osmanlı Devleti, kuruluşundan III. Murat dönemine kadar sürekli bir gelişim göstermiştir. Bu süreçte devletin sınırları yaklaşık 20 milyon km²'ye kadar ulaşmıştır. Bu döneme kadar Osmanlı'da hukuk, İslam hukuku esaslarına göre uygulanmıştır. Ancak 1699 Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti toprak kaybetmeye başlamıştır.²⁹ Bu durum Batı'daki gelişmelerin etkisinin daha fazla hissedildiği bir süreci başlatmıştır.

Rönesans, Sanayi Devrimi ve Batı'daki hukuk sistemlerinde yaşanan dönüşümler, Osmanlı toplumunda da hukuk alanında yenilik ihtiyacını gündeme getirmiştir. Toplumsal yapının ve zamanın şartlarının ortaya çıkardığı sorunların çözümü, Müslümanları öz benliğine döndürme ve kaybedilen değerleri hatırlatma arayışı, Osmanlı'daki bazı Batı yanlısı çevreleri harekete geçirmiştir.³⁰ Bu çabaların sonucunda 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile hukuk alanında kurumsallaşma yolunda ilk adım atılmış ve İslam hukukunun altıncı dönemi olarak nitelendirilen uyanış (kanunlaştırma) dönemi başlamıştır. Bu süreçte Batı'ya ayak uydurmak amacıyla birçok kanun hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Bunlar arasında: 1840, 1851 ve 1858 tarihli Ceza Kanunları; 1876 tarihli Kanun-ı Esasi (Anayasa), 1879 tarihli Usul-i Muhakeme-i Hukukîye (Hukuk Usulü Kanunu), 1850 ve 1864 tarihli Ticaret Kanunları ve 1917 tarihli

²⁷ Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları*, 135.

²⁸ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 147-181; Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları*, 135-137.

²⁹ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 183.

³⁰ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 183-184.

Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (Aile Hukuku Kararnâmesi) yer almaktadır.³¹ Bu dönemde, bir önceki dönemde olduğu gibi taklitçi anlayış devam etmiştir. Ancak önemli bir farklılık olarak dönemin âlimleri, ilk kez toplumun faydasını gözeten mezhep dışı görüşleri benimsemiş.³² Ayrıca bu dönemde selefi anlayışın yanı sıra yenilikçi yaklaşımlara da değeri verilmiştir.³³

Dönemin öne çıkan bazı ilim adamları arasında Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Sabri Efendi ve Gerdankıran Ömer Hulûsi Efendi gibi isimler yer almaktadır. Bu dönemde hem yeni eserler kaleme alınmış hem de daha önce yazılmış olan Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Şevkânî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Hazm ve Şâtibî gibi âlimlerin eserleri tahkik edilerek neşredilmiştir.³⁴ Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Mustafa Sabri Efendi tarafından onaylanan *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi* ve Ahmed Cevdet Paşa'nın da yer aldığı komisyon tarafından hazırlanan *Metn-i Metîn* adlı eserler bu dönemde hukuk alanında hazırlanmış en önemli metinler arasında yer almaktadır.³⁵

Yargı teşkilatı, bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de davalara Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine bağlı kadılar tarafından genellikle evlerinde bakılmaktaydı. Ancak 1253/1838 tarihinden itibaren kadılar, kurulan meşihat mahkemelerine bağlanmışlardır. II. Mahmud döneminde ise resmî mahkemeler kurulmuş; kadılar bu mahkemelerde yalnızca şer'î davalara bakmakla görevlendirilmiştir. Bu süreçte ayrıca Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye, Şûrâ-yı Devlet, Fransız modeli ticaret mahkemeleri ile Meclis-i Tahkikât (ceza mahkemeleri) gibi çeşitli yeni yargı organları da oluşturulmuştur.³⁶

2.2. Osmanlı Hukukunun Özellikleri

³¹ Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 248.

³² Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 79-82; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 194.

³³ Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 245-248.

³⁴ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 185.

³⁵ Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/232-235.

³⁶ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 185-187.

Osmanlı hukuk sistemi, müstakil bir yapıya sahip olmayıp, Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu İslam Devleti'nin devamı niteliğindedir.³⁷ Kaynağını Kur'ân ve Sünnet'ten alan bir yapıya sahiptir. Ancak Osmanlı hukuku hem teorik hem de pratik olarak aynı dönemdeki diğer bazı hukuk sistemlerinden ayıran birtakım temel özelliklere sahiptir. Bu özelliklerden bazıları şunlardır:³⁸

Din menşelidir, umumîdir, devamlılık esastır, hukukçular hukukudur, meseleci yaklaşımlıdır, süratlidir, (sistemleştirilmiş ve oturmuş bir yapıya sahip olduğu için davaların kısa sürede neticelendirilmesi esastır. Davanın uzaması adaletin zedelenmesi anlamına geleceği için, uzun süren davalar hâkimi sorumlu kılabilir, hatta görevden alınmasına sebep olabilirdi.) ucuzdur, (İlâhî adalet esasına dayanan bu hukukta hakkını aramak için aracıya, rüşvete, torpile veya ücretli bir avukata ihtiyaç yoktur. Bu sebeple adalet erişilebilir ve masrafsızdır.) âdildir, şeffaftır³⁹ (Hukukun temel hedefi adalettir. Yargı süreci açık bir şekilde yürütülür ve taraflar mahkemede eşit konumdadır.) ve tek yargıçlıdır.⁴⁰ (İslam-Osmanlı hukukunda davalar, bazı istisnalar dışında⁴¹ genellikle tek hâkim huzurunda görülmektedir. Hâkimin yanında yer alan danışma heyeti görüş bildirirse de nihaî karar yetkisi yalnızca hâkime aittir.)⁴² Ancak davada bir hata olduğu düşünüldüğünde temyiz yolu açıktır.⁴³

2.3. Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı

Her toplum ve medeniyetin kendine özgü bir hukuk sistemi olduğu gibi, Osmanlı Devleti de köklü ve sistemli bir hukuk düzenine sahiptir. Bu hukuk sistemini diğerlerinden ayıran en temel özellik; yaklaşık 700 yıllık bir geçmişe sahip, temelleri

³⁷ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 99.

³⁸ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/164-165.

³⁹ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 272-273.

⁴⁰ Mehmet Âkif Aydın, "Osmanlılar (Hukukî-Adlî Yapı)", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/515-521.

⁴¹ "Bir da'vayı ma'an istima' ve hukmetmek uzre nasb olunan, mesela iki hâkimden yalnız birisi ol da'vayı istima' ve hukmedemez. İstima' ve hukm ederse, hukmu nafiz olmaz. Cunku sultan hazretleri hukmun te'min-i isabeti için iki re'yin ictima'ını şart etmiş ve emr-i sultani hilafına hukum dahi merdud bulunmuştur." Bkz. Efendi Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 4/3266. md. 1802

⁴² İbrahim Erol Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, ed. Fethi Gedikli (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 79-81; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 61-64; Mehmet Âkif Aydın, "Mahkeme (Osmanlı Devleti'nde Mahkeme)", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/341-344.

⁴³ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 101-106.

sağlam, kuralları belirlenmiş ve uygulama alanı geniş bir yapıya sahip olmasıdır. Türklerin İslamiyet’i kabul etmeye başlamasıyla birlikte hukuk sistemi de İslam’ın çizdiği esaslar çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan Osmanlı Devleti’nin hukuku da esasen İslam hukukunun bir devamıdır.⁴⁴

Ancak burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, Osmanlı hukukunun sadece şer‘î esaslara dayanmadığı; aynı zamanda örfî hukukla da desteklenen çift yönlü bir yapıya sahip olmasıdır. Uygulamada ağırlıklı olarak şer‘î hukuk geçerli olmakla birlikte, devletin idari ve toplumsal ihtiyaçlarına binaen örfî hukukun da belli alanlarda tatbik edildiği görülmektedir.⁴⁵ Üzerinde durulması gereken ikinci önemli husus ise zamanın ve toplumun şartlarına göre İslam hukukunun, içtihat kapısı vasıtasıyla değişime açık olmasıdır. Teorik olarak İslam hukuku dört mezhebe göre uygulanabilirken, Osmanlı hukukunda ise büyük oranda Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmıştır.⁴⁶

2.3.1. Şer‘î hukuk

Şer‘î hukuk, Hz. Peygamber’in kurduğu Medine İslam Devleti ile temelleri atılmış, sistemli bir şekilde kuralları belirlenmiş, ilahî kaynaklara dayanan bir hukuk düzenidir. Bu sistem, alanında yetkin hukukçuların, İslam hukukunun asli ve fer‘î delillerine dayanarak, fıkıh usûlü çerçevesinde yaptıkları içtihatlarla dayanmaktadır. Şer‘î hukukun oluşumunda örfî hukukun aksine, Hz. Peygamber ve dört halife dönemi haricinde devlet erkânının doğrudan müdahalesi söz konusu değildir.⁴⁷ Şer‘î hukukun icrası, şeyhülislâm, kazasker ve kadılar eliyle gerçekleştirilmiştir.⁴⁸ Bu hukuk sisteminin kaynakları genel olarak iki gruba ayrılır:

Aslî deliller: Bütün mezhep imamlarının üzerinde ittifak ettiği Kur‘ân, sünnet, icmâ ve kıyas delilleridir.

⁴⁴ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 99-101.

⁴⁵ Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları*, 139; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 127-128; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 61-64.

⁴⁶ Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları*, 139; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 128.

⁴⁷ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 67.

⁴⁸ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 74.

Fer'î deliller: Mezhepler arasında delil olup olmadığı ihtilâflı olan; mesâlih-i mürsele (istislâh), istihsân, örf ve âdet, sedd-i zerâi, şer' u men kablenâ, sahâbe kavli ve istishâb gibi kaynaklardır.⁴⁹

⁴⁹ Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları*, 154; Yaman - Çaliş, *İslam Hukukuna Giriş*, 41-42.

2.3.2. Örfî hukuk

Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği üzere⁵⁰ İslam-Osmanlı hukukunda ilk sırada kanun koyucu Allah'tır.⁵¹ İkinci sırada ise Hz. Peygamber gelmektedir.⁵² Ancak İslam-Osmanlı hukuku çok kapsamlı bir alana sahip olduğu için Kur'ân ve Sünnet'te açıklanmayan hükümlerde yetki⁵³ devlet başkanı ülü'l-emirdedir.⁵⁴ Nitekim kamu hukuku alanında; vergi, iktisat, siyâset ve maliye gibi konularda şer'î hukukun kesin hüküm getirmediği alanlarda devletin başı olan padişahın kendisine verilen yetkiyi kullanarak çıkardığı ferman ve kanunnâmelerle şekillenen hukuk sistemine örfî hukuk denir.⁵⁵ Bu kavram ilk defa, Fâtih Sultan Mehmed döneminde yaşayan Tursun Bey tarafından tanımlanmıştır.⁵⁶

Buradaki örften kasıt, toplumda gelenek haline gelen, İslam hukukunun da kaynağı olan ve Mecelle'deki⁵⁷ örf değildir. Zamanla ortaya çıkan değişiklikler⁵⁸ ve padişahların verdiği hükümler İslam hukukunun ilkelerine ters düşmediği bazı alanlarda⁵⁹ Osmanlı aile hukukuna etki etmiştir.⁶⁰ Üzerinden 15 yıl geçen dava dosyalarının kapatılıp artık dinlenilmemesi ve nikâhın kadı ya da kadının izniyle kıyılması buna örnek olarak gösterilebilir.⁶¹ Örfî hukukun kaynakları genellikle şer'îye sicilleri ve kanunnâmelerdir.

1253/1838 tarihine kadar şer'î ve örfî hukuk aynı kişi ve kurumlarca uygulanmaktaydı. Ancak II. Mahmud döneminde kurulan yeni mahkemeler ile bu iki

⁵⁰ “Hüküm ancak Allah'ındır.” Elmalılı Hamdi Yazır, Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meâli, ed. Kasım Yayla (İstanbul: Merve Yayınevi, 2002). Yusuf. 12/40.

⁵¹ Açıksarı, *Diyarbakir'de Sosyal ve Ekonomik Hayat (Diyarbakir Şer'îye Sicilleri Âmid Mahkemesi-3754 Numaralı Sicile Göre H. 1151-1154/ M. 1738-1741)*, 10.

⁵² “Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının.” el-Haşr. 59/7; ve “Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız onu, Allah'a ve Peygamber'e götürün.” en-Nisâ. 4/59.

⁵³ “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de.” en-Nisâ. 4/59.

⁵⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/64.

⁵⁵ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 60.

⁵⁶ “Yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerret tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i Zahir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler siyâset-i sultanî ve yasâğ-ı pâdişâhî derler ki örfümüzce ona örf derler.” Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 66; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 1/64.

⁵⁷ “Örf ile tayin nas ile tayin gibidir.” Mehmet Atıf Efendi Kuyucaklızâde, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye Külli Kâideler Şerhi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 134. md. 45

⁵⁸ “Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.” Kuyucaklızâde, *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye Külli Kâideler Şerhi*, 121. md. 39.

⁵⁹ “Nâmeşrû olan nesneye emr-i sultanî olamaz” Mehmet Âkif Aydın, “Anayasa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/153-164; Ahmed Akgündüz - Said Öztürk, 700. *Yılında Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999), 117.

⁶⁰ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 61.

⁶¹ Aydın, “Osmanlılar”, 33/515-521.

hukuk alanı kurumsal olarak birbirinden ayrılmış, uygulayıcı kişiler ve kurumlar farklılaşmıştır.⁶²

2.3.3. Osmanlı hukukunda mezhep

İslam hukuku bir mezheple sınırlı değildir.⁶³ İslam hukukunun aslî kaynakları Kur‘ân ve Sünnet’e dayanır. İlk başlarda farklı nedenlerle, hukukun tedvin edilip, sadece bir mezheple sınırlandırılması pek mümkün olamamıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda farklı mezhep ve içtihatların ortaya çıkması ve İslamiyet’in geniş bölgelere yayılması gibi nedenlerle, İslam hukukunun tedvin ve birliğini bir nevi zorunlu hale getirmiştir. İlk defa resmi mezhep fikri, Abdullah b. Mukaffa’nın Abbâsî halifesi Mansur’a tavsiyesi üzerine, hicrî II. yüzyılda gündeme gelmiştir. Daha sonra Halife Hârûnürreşîd de benzer bir şekilde, İmam Mâlik’in görüşleri çerçevesinde devletin resmî mezhebi haline getirilmesini istemiştir. İmam Mâlik⁶⁴ ise bu teklifi kabul etmemiştir.⁶⁵ Ancak bu tarihten sonra halifeler, atadıkları kâdıkudât ve kadıları kendi benimsedikleri mezhepten seçerek, bu mezhebin içtihatlarına göre hüküm vermelerini istemişlerdir.⁶⁶

Osmanlı Devleti’nde de benzer bir süreç takip edilmiştir. Ortaya çıkan idarî ve hukukî sorunlara çözüm üretmek maksadıyla İslam hukukunu tedvin ederek kanunlaştırma yoluna gidilmiştir. Hukukî birliği sağlamak amacıyla, resmî olarak Hanefî mezhebinin görüşleri benimsenmiştir. Bunun başlıca sebepleri arasında Hanefî mezhebine mensup nüfusun çoğunlukta olması ve Osmanlı sultanlarının bu mezhebe yakınlık duymaları yer almaktadır.⁶⁷

İslam hukukunun erken dönemlerinde ehl-i hadîs (Hanbelîler) ile ehl-i re’y (Hanefîler) olarak iki temel yaklaşım öne çıkmıştır. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd’in Hanefî fakihi Ebû Yusuf’u kâdıkudât tayin etmesiyle birlikte ülkenin birçok bölgesine

⁶² Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 166; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 185-187.

⁶³ Şükrü Özen, “Kâdıkudât”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/77-82.

⁶⁴ "Sahabe fakihleri, ülkenin çeşitli şehirlerine dağıldılar. Her birisinin ilmi ve fıkhi birikimi var ve hepsi de hak üzere bulunmaktalar. İlmi konularda ihtilaf halinde bulunmanın ise bir sakıncası yoktur." Türcan vd., *İslam Hukuku El Kitabı*, 62.

⁶⁵ Ekinci, *Hukukun Serüveni*, 285.

⁶⁶ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/1-21.

⁶⁷ Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, 16/1-16; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 71.

Hanefî mezhebine mensup kadılar atanmış ve böylece Hanefî mezhebinin yayılması sağlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde de bu uygulama aynı şekilde devam etmiştir. Selçuklular döneminde Tuğrul Bey'in Nişabur ve İsfahan gibi Hanefî fıkhnın az bilindiği bölgelere Hanefî mezhebine mensup kadılar tayin etmesi bu mezhebin tanınip benimsenmesinde etkili olmuştur.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Hanefî mezhebi yaygın olmakla birlikte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi farklı mezheplerin hâkim olduğu bölgelerde Hanefî başkadısının yanında diğer mezheplerden, hem başkadiya yardımcı olmak hem de halkın bağlı olduğu mezhebe göre fetva vermek üzere kadı ve müftülerin atandığı da görülmüştür.⁶⁹ Böylece yerel halkın karşılaştığı hukukî meseleler kendi mezheplerinin görüşlerine göre çözümlenmeye çalışılmıştır.⁷⁰ Ancak daha sonra hukukî birliğin sağlanması amacıyla kadıların yalnızca Hanefî mezhebinden seçilmesi⁷¹ ve verilen hükümlerin Hanefî mezhebinin en sahih görüşüne göre verilmesi zorunlu hale getirilmiştir.⁷² Bununla beraber mezhep tercihi, şer'î değil örfidir.⁷³

2.4. Osmanlı Hukukunda Yazılı Kaynaklar

2.4.1. Şer'îye sicilleri

⁶⁸ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/1-16.

⁶⁹ "İzzet-meâb es-Seyyid Ali Efendi, ba'de's-selâm inhâ olunur ki, Medîne-i Âmid'de Şâfi'î Müftüsü es-Seyyid Mahmud Efendi fevt olup yeri hâlî ve hizmet-i celîle-i iftâ ta'til olunduğun ahâlî-i kazâ bâ-arzuhâl tarafımızainhâ ve senin ehliyetin olduğu ecilden me'zûniyetin istid'â etmeleriyle belde-i mezkûrede mezheb-i Şâfi'î üzere iftâyâ tarafımızdan sana izin verilmiştir. Gerekdir ki, lede'l-istiftâ esahh-ı akvâl e'imme-i Şâfi'îye -aleyhim rahmetü Rabbü'l-beriyye- ile iftâ edip kütüb-i mu'tebere-i Şâfi'îye'den nakl-i sarîh ve imzâlarında Âmid kazâsında Şâfi'î müftüsü olduğunu tasrîh eylesin ve's-selâm. Hurriye fi'l-yevmi'r-râbi'mîn şehri Rebî'ilâhir sene semân aşer ve mi'eteyn ve elf." **DŞS-** 3750-41b/1.

⁷⁰ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/1-16; Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 108; Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 37-39.

⁷¹ "Eimme-i Hanefiye'nin akval-i sahihası ile amel etmek üzere atanmışlardır." Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 128.

⁷² "Eimme-i Hanefiyyeden muhtelefun fihâ olan mesâili kemâ yenbeği tettebbu edüp esahh-ı akvâli bulup anınla amel eyleye..."; Ayrıca "Mesele: Esahh-ı akvâl ile amel eyliyesun deyu beratında mukayyed olan kâdı kavl-i zaif ile amel eylese hükmü nâfiz olur mu? el-Cevâb: Gayet zaif olunca olmaz." Pehlül Düzenli, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Fetvâları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2012), 370; Ayrıca bkz. Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 72; Aydın, "Mahkeme", 27/341-344; Ahmet Yusuf Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 73/82.

⁷³ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 128.

İslam hukukunda kişilerin haklarının korunması ve daha sonra denetlenebilmesi açısından görülen davaların kayıt altına alınması oldukça eskiye dayanır. Hatta bir dönem fıkıh ilminin bir alt dalı olarak, ilm-i sakk, ilm-i mahâdır ve sicilât adı altında bir ilim dalı geliştirilmeye başlanmıştır.⁷⁴ Bunun neticesinde bu işle uğraşan kişiler için sükûk denilen kitaplar yazılmaya başlanmıştır.⁷⁵ İslam tarihinde davaların kayıt altına alınması Hz. Ali'nin ve Muaviye'nin halife olduğu dönemlerden itibaren rastlanmaktadır. Ancak Osmanlı'daki şer'îyye sicillerine benzeyen kayıt örneği, hicretin 40. yılında Muaviye tarafından Mısır'a atanan Süleyman bin İtr tarafından verilen bir hükme taraflarca itiraz edilmesi üzerine, davayı iki şahit huzurunda yeniden hükme bağlayıp daha sonra ispatını kolaylaştırmak için de sicil denen bir belgeye kaydettirmiştir. Aynı şekilde hicri 120. yılında Küfe kadısı İbni Şübrime'nin verdiği hükümleri tescil ettirdiği görülmüştür.⁷⁶ Osmanlı Devleti'nde ise kadıların verdikleri askerî, siyasî, toplumsal ve ferdî kararların kayıt altına alındığı belgelere şer'îyye sicilleri denir. Padişahın çıkardığı kanunnâme ile⁷⁷ kadıların verdikleri hükümleri iki şahit huzurunda kayıt altına almaları, zorunlu hale getirilmiştir.⁷⁸

Osmanlı'nın her sancak ve vilâyetinde tutulan şer'îyye sicilleri iki bölümden oluşmaktadır.⁷⁹ Birinci bölümde; i'lâm, hüccet ve tereke gibi isimlerle anılan, nikâh ve satış gibi kadılar tarafından görülen davaların kayıt altına alınmasıdır. Mahkeme kütüğünde muhafaza edilen bu belgeleri kadının görev süresi dolduktan sonra kendisinden sonra gelen kadıya teslim etmesi gerekirdi.⁸⁰ İkinci bölümde ise; ferman, emir, buyruldu, tezkere, berat gibi isimlerle merkezden taşraya gönderilen padişah ferman ve emirleri yer alırdı. Bu sicillerin bir nüshası kadının yanında muhafaza edilirken diğer nüshası merkeze gönderilirdi.⁸¹

⁷⁴ Cengiz Kallek, "Sak", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/584-586.

⁷⁵ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 183; İsmail Cebeci, "Sukûk", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 2/523-527.

⁷⁶ Meryem Cihangir, *İslam Hukukunda Âdil Yargılama Esasları* (Ankara: İksad, 2024), 170.

⁷⁷ "Hâkim, mahkemeye sicilât defteri vaz 'edip vereceği i'lamat ve senedâtı hile ve fesaddan salim olabilecek muntazam bir surette ol deftere kayd ve tahrir ve onun hıfzına dikkat ve i'tina eder." Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3280. md. 1814.

⁷⁸ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 183-184.

⁷⁹ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 180.

⁸⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951), 8/52-224.

⁸¹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 99.

Şer‘iyye sicillerinde verilen her kararın altında şuhûdu’l-hâl, şuhûdu’l-‘udûl veya şuhûdu’l-müslimîn olarak adlandırılan, hâkimin adil davranmasını denetleyen ve gerektiğinde bilgisine başvurulmuş, bölgenin ileri gelenlerinden oluşan beş-altı kişilik gözlemci grubunun isim ve mühürleri bulunmak zorundadır.⁸² Yayımlanan kanunnâmeden de anlaşılacağı üzere, İslam hukukunda yazılı belgelerin tek başına kesin hüküm yetkisi bulunmamaktadır. Ancak düzenli bir şekilde tutulmuş şer‘iyye sicilleri kesin delil olarak kabul edilir.⁸³ Ayrıca verilen karara temyiz yolu kapalıdır. Elimizde bulunan en eski şer‘iyye sicili 1455 tarihli Bursa şer‘iyye sicilidir.⁸⁴

2.4.2. Terekeler

Osmanlı Devleti’nde kadıların görevlerinden biri de vefat eden kişilerin tereke mallarının, kâsım denilen görevliler eliyle paylaştırılıp kayıt altına alınmasını sağlamaktır. Yapılan mal paylaşımı, daha sonra doğabilecek itirazların önüne geçmek amacıyla tereke veya kaseme defterlerine kaydedilirdi.⁸⁵ Kadıların resmî olarak görev aldığı terekeler çoğunlukla askerî ve üst düzey bürokrasiye ait miraslar üzerindedir. Nitekim Diyarbekir sicillerinde kayıt altına alınan tereke işlemlerinin çoğunun askerî yetkililere ait olduğu görülmektedir.⁸⁶ Kadıların, sivillerin tereke paylaşımına dâhil olması ise genellikle tarafların talebi, mirasçılar arasında anlaşmazlık bulunması ya da varisler arasında çocukların yer alması durumunda gerçekleşmektedir.⁸⁷ Bu uygulama Tanzimat’tan sonra kaldırılmış, mal paylaşım işlemleri normal mahkemelere devredilmiştir. (H. 1393) tarihinden itibaren tereke işlemini yapan görevliler, her işlem başına resm-i kısmet adı verilen belli bir ücret almaya başlamışlardır.⁸⁸ Tanzimattan sonra bu müessese kaldırılmıştır.⁸⁹

⁸² “Yalnız hatt ve Hatem ile amel olunmaz. Çünkü hatt, hatta ve Hatem hateme müşabih olmakla şaibe-i tezvîr ve tasnî bulunur.” Ali Haydar, *Dürerü’l-hükkâm*, 3128. md. 1736.

⁸³ “Kitab-ı kazada beyan olunacağı vech ile hile ve fesaddan salim olacak surette tutulan sicilât-ı mehâkim ile dahi amel olunur.” Ali Haydar, *Dürerü’l-hükkâm*, 3132. md. 1738.

⁸⁴ Yunus Uğur, “Şer‘iyye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8-11.

⁸⁵ Sema Gökbayır, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkıhın Belirleyiciliği Erzincan Şer‘iyye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan’ı ile Mukayeseli)* (Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 12.

⁸⁶ Bkz. **DŞS-3716-19a/3**; **DŞS-3680-122b/1**; **DŞS-3742-30b/1**.

⁸⁷ Tahsin Özcan, “Muhallefât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/405-406.

⁸⁸ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 269; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/191.

⁸⁹ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 271-272.

2.4.3. Kanunnâmeler

İslam-Osmanlı şer‘î hukukunda yer almayan ve İslam hukukunda açık bırakılan alanlarda Dîvân-ı Hümâyûn kurumunun hukuk yetkilisi nişancılar tarafından yapılan danışmalar neticesinde her bölge ve sancağın ihtiyaçlarına binaen derlenip devlet otoritesinin başı padişahın onayladığı emir ve fermanlardır.⁹⁰ Çıkarılan kanun ve fermanların şer‘î hukuka ters düşmeyecek şekilde olması gerekmektedir.⁹¹ Bu tür kanunların bir araya getirilip tedvin edilmesiyle örfî hukukun temel kaynaklarından biri olan kanunnâmeler meydana gelmektedir.⁹² Osmanlı döneminde üç çeşit kanunnâmeden söz edilebilir:

Padişahın sancaklar ile ilgili genel hükümlerinin kanun halinde bildirildiği ve bölge mahkemelerince uygulamalarını istediği belgelerdir.⁹³ Mühimme ve mukataat defterleri de aynı amaçla ele alınmış eserlerdir. Daha çok sancak ve vilâyetlerdeki arazi ve vergiler ile ilgili yayınlanan kanunları derleyen defterlerdir. Bu defterlerin bir örneği sancak ya da vilâyette muhafaza edilirken diğer örneği merkezdeki tahrir defterine kaydedilirdi. Belli bir kesim ya da siyasetçilerin cezalarını ele alan kanunnâmelerde bu guruba dâhildir.⁹⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nun tamamında geçerli ve uygulanması zorunlu olan ceza, vergi ve arazi düzenlemelerinden oluşan kanunları derleyen kanunnâmelerdir. Her bir padişahın yayınladığı kanun onun dönemi ile sınırlıdır. Kendisinden sonra gelen padişahın (tecdit) kanunuyla önceki uygulamaları onaylayıp kaldırma yetkisine sahiptir.⁹⁵ Osmanlı Devleti’nin ilk yazılı kanunnâmesi Fâtih Sultan Mehmet döneminde tertip edilmiş (Fâtih Kanunnâmesi) olduğu bilinmektedir.⁹⁶ Bunun dışında farklı dönemlerde tertiplenen bazı kanunnâmeler: Kanuni Sultan Süleyman, Sarı

⁹⁰ Açıksarı, *Diyarbakir’de Sosyal ve Ekonomik Hayat (Diyarbakir Şer‘iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi-3754 Numaralı Sicile Göre H. 1151-1154/ M. 1738-1741)*, 11.

⁹¹ "Kanunnâme-i sultanidir ki, şer‘î şerife muvafakati mukarrer olup hala mu‘teber olan kavlinin ve mesailidir." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 65.

⁹² Halil İnalçık, "Kanunnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/333-337; H. Yunus Apaydın, "Siyâset-i Şer‘iyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslamî Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/299-304.

⁹³ İnalçık, "Kanunnâme", 24/333-337.

⁹⁴ İnalçık, "Kanunnâme", 24/333-337.

⁹⁵ Kozak, vd., *Hukuk Tarihi*, 104-107; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 67.

⁹⁶ Abdullah Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Astana Yayınları, 2019), 31; İnalçık, "Kanunnâme", 24/333-337.

Selim, I. Ahmet, IV. Murad, IV. Mehmet, Abdülmecid,⁹⁷ Tevki Abdurrahman Paşa, Sofyalı Ali Çavuş, Aynî Ali Efendi ve Hezarfen Hüseyin Efendi vb. kanunnâmelerdir.⁹⁸

2.4.4. Fıkıh kitapları

İslam hukukunda iki çeşit fıkıh eserinden bahsetmek mümkündür:

Usul-i fıkıh: Delillerle İslam hukukundaki hükümlerden nereden ve nasıl yararlanılacağına yardımcı olan eserlerdir. Bunlardan en eski ve meşhur olanı, İmam Şafii'nin *er-Risâle*'sidir.⁹⁹

Füru-i fıkıh: Yapılan incelemeler sonucunda her müçtehidin usul-i fıkıhtan istifade ile ortaya çıkardığı ve hukukun genel hükümlerinden oluşan eserlerdir.¹⁰⁰ Osmanlı hukukunda en çok istifade edilen bu kısımdaki eserlerdir. İslam'ın ilk devirlerinde hukukun tedvin edilmesine ihtiyaç duyulmazken, hicri II. yüzyıldan itibaren fıkıh alanında pek çok müçtehid ve mezhebin ortaya çıkması gibi farklı sebeplerle, fıkıh kitapları tedvin edilmeye başlanmıştır. Ancak hicri IV. yüzyıldan itibaren içtihat kapısının kapandığına inanılması, halkı dört mezhep imamının görüşleri etrafında birleştirmiştir. Din adamları ortaya çıkan problemleri daha çok mezhep içinde, mezhep imamlarının görüşleri ile kıyaslayarak çözüm bulmaya çalışmışlardır. Hükümlerin Hanefi mezhebine göre tatbik edildiği Osmanlı hukukunda, devletteki ilmiye sınıfının başı olan ülü'l-emr izin vermedikçe hukukçular Hanefi fikhî dışında herhangi bir mezhep imamının görüşünü tatbik edemezlerdi. Osmanlı hukukçularının en çok faydalandıkları, üzerlerine şerh ve haşiyeler yazdıkları ve adeta birer yasa gibi uygulayıp takip ettikleri¹⁰¹ klasik fıkıh kitaplarının başında; Hasan eş-Şeybânî'nin *Zahiru'r-Rivaye'si*,¹⁰² Merginânî'nin *el-Hidâye'si*, Mevsîlî'nin *el-İhtiyar'ı*, Molla Hüsrev'in *el-Dürer'i* ve İbrahim el-Halebî'nin *Mültekâ'sı* gelmektedir.¹⁰³

⁹⁷ Çolak, *İslam Hukuk Tarihi ve İslam Hukukunun Kaynakları*, 135.

⁹⁸ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 68; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 146.

⁹⁹ Asım Cüneyd Köksal - İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/101-110.

¹⁰⁰ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 104.

¹⁰¹ Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 31.

¹⁰² Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 147-148.

¹⁰³ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 179; Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 104.

2.4.5. Tahrir defterleri

Tahrir kelimesi sözlükte not etmek, yazmak, kaydetmek ve deftere geçirmek gibi anlamlara gelir. Terim anlamı ise Osmanlı Devleti'nde vergi mükelleflerinin bilgilerini ve verdikleri vergileri kayıt altına alan eserlerdir.¹⁰⁴ İslam hukukunda bir malın alışverişi belli şartlarda gerçekleşir. Ancak yapılan alışverişin kayıt altına alınması söz konusu şartlardan değildir. Fakat Hz. Ömer döneminden itibaren, İslam topraklarının sınırlarının bilinmesi, verginin düzgün şekilde toplanabilmesi ve tarafların haklarının güvence altına alınması için bazı uygulamalar getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde tahrir defterlerinin düzenleyip takip etme görevi, sırasıyla şu kurum ve kişilerce yürütülmüştür: Defterhâne (Bâb-ı Defteri), Defter-i Hâkânî Nezareti, defter emîni ve vilâyet kâtibidir. Osmanlı'daki tapularla ilgili ilk resmi düzenleme, Fâtih Sultan Mehmet zamanında çıkarılan 22 maddelik Kanunnâme-i Kitâbet-i Vilâyet adlı kanunnâmedir.¹⁰⁵ Daha sonra 1847 tarihli Tapu Nizamnamesi yayınlanmıştır. 1852 tarihli İrade-i Seniye kanunıyla, gayrimenkullerin alım satımının kayıt altına alınması zorunlu hale getirilmiştir.¹⁰⁶ Tahrir defterleri, 30 yılda bir ya da yeni bir padişah tahta geçince güncellenirdi. Fethedilen her bir yer için yeni tahrir defteri düzenlenirdi. Elimize ulaşan en eski defter örneği 1431 tarihli Arnavid Sancağı defteridir.¹⁰⁷

2.4.6. Fetva mecmuaları

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde şer'î hükümler, daha çok Hanefî mezhebinin klasik fıkıh kaynaklarından verilirdi. Ancak zaman zaman farklı nedenlerle ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmakta güçlük çekilebiliyordu. Fetva mecmuaları bu sorunların önüne geçmek, verilecek hükümlerde hataya düşmekten kaçınmak, dönemin hâkimleri olan kadıların işlerini kolaylaştırmak ve Osmanlı Devleti'nde gündelik hayatta karşılaşılan sorunlara hızlıca çözüm bulmak amacıyla dönemin önde gelen şer'î hukukun yetkilisi şeyhülislâmların derleyip ele aldığı, soru

¹⁰⁴ Mehmet Öz, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/425-429.

¹⁰⁵ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 716.

¹⁰⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 490.

¹⁰⁷ Öz, "Tahrir", 39/425-429.

cevap tarzında ve daha çok kendi adlarını alan kaynaklardır.¹⁰⁸ Bu kaynaklar daha çok Hanefî mezhebine göre hazırlanmıştır. Bunların başında Ebu Suud, Yahyâ Efendi ve Ali Efendi'nin kendi adlarına kaleme alınmış fetva kitapları sayılabilir.¹⁰⁹ Fetva mecmualarına göre verilen hükümlerde temyiz mahkemesi olan Divan'ı Hümâyûn'un yolu kapalıdır.¹¹⁰

2.4.7. Siyâsetnâmeler

İnsanları yönetme, politika yürütme, devlet adamlığı manasına gelen (siyâset) ile yazı, mektup manalarına gelen (nâmenin) birleşmesi ile dönemin âlim ve kanaat önderleri tarafından, devlet adamlarına siyâset âdâbı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlarda fikir verme mahiyetinde sunulan ve daha sonra bir araya getirilen eserlere siyâsetnâme denir.¹¹¹ İslam dininin istişareye verdiği önem ayetlerden de anlaşılmaktadır.¹¹² Aynı şekilde Hz. Peygamber de bütün işlerini danışarak yapmış ve Müslümanların kendi arasında danışmalarını tavsiye etmiştir. İslam'da ilk siyâsetnâmenin kim tarafından ve kimin için kaleme alındığı tam olarak bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'nde padişah, otorite sahibi olsa da İslam'ın istişare geleneğine uyulmuştur. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti'nde padişahlar için kaleme alınmış siyâsetnâmelerden birkaçı şunlardır: Vezîriâzam Lütî Paşa'nın Âsafnâme'si, Kadı Dede Cöngî Efendi'nin Siyâset-i Şer'îyye'si, Gelibolulu Âli'nin Nasîhatü's-Selâtîne'si, Koçi Bey'in Risale'si ve Mehmed Paşa'nın Nesâyih-i Vüzera'sıdır.¹¹³ Son dönemde bu konu ile ilgili kaleme alınmış çalışmaların başında Asım Cüneyd Köksal'ın *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye* adlı eseri yer almaktadır.¹¹⁴

2.4.8. Tarih kitapları

¹⁰⁸ Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 31.

¹⁰⁹ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 104; Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 31.

¹¹⁰ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 97; Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 31.

¹¹¹ Hızır Murat Köse, "Siyâset", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/304-306; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 510.

¹¹² "Onların işleri, aralarında danışma iledir." eş-Şûrâ. 42/38. ve "İş hakkında onlara danış." Âl-i İmrân. 3/159.

¹¹³ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 93; Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 32.

¹¹⁴ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'îyye* (İstanbul: Klasik, 2016).

Bir milletin geçmiş ve geleceğini birbirine bağlamak o milletin tarihinin kayıt altına alınıp ileriye taşınmasıyla mümkündür. Osmanlı Devleti'nde de tarihe çok önem verilip kayıt altına alınmıştır. Arapça'da vaka ve Farsça'daki nüvis kelimelerinin birleşmesi ile oluşan vaka'nüvis denen ve Osmanlı dönemindeki tarihe konu olan olayları, devletin resmi görevlileri tarafından kaleme alınan belgelerdir.¹¹⁵ Osmanlı tarihinin resmi olarak ne zamandan itibaren kaleme alındığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Kanuni devrinden itibaren vak'anüvisler kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde vaka'nüvisler kaleme almış bazı tarihçiler şunlardır: Arif Çelebi, Raşid, Asım, Suphi, İzzi, Vasıf, Şanizade Mehmed, Sahhaflar Şeyhizâde Esad Efendi ve Cevdet Paşa'dır. Bunların dışında resmi görevli sayılmayan bazı tarihçiler şunlardır: Kâtip Çelebi, Solakzade ve Nişancızade.¹¹⁶

2.5. Osmanlı'da Devlet Yönetimi

Şeklini İslam Devleti'nin yönetim biçiminden alan Osmanlı Devleti, aynı zamanda modern devlet yapısında görülen kuvvetler ayrılığı ilkesine (yasama, yürütme ve yargı) benzeyen bir yapıya da sahiptir. Bu durum yayınlanan kanunnameyle açıkça gösterilmektedir.¹¹⁷ Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kendine has bazı yönleri de bulunmaktadır.¹¹⁸ Aynı zamanda bazı eksiklere rağmen Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısı itibarıyla bir hukuk devleti niteliği taşıdığı ifade edilebilir.¹¹⁹ Devletin başında halife ve padişah yer alırken, taşra ve merkezde adli ve idari işlemleri yürüten bazı önemli görevliler şunlardır: Vezir, şeyhulislâm, beylerbeyi, kâdıkudât, kadıasker, kadı, müftü, molla, sadr, sadaret ve hakem-i memaliktir.¹²⁰

Aşağıda Osmanlı Devleti'nde yasama, yürütme ve yargı organlarının yapısını, bu organların yetki alanlarını ve yetkililerini detaylıca ele alacağız. Ancak buna geçmeden

¹¹⁵ Bekir Kütükoğlu, "Vak'anüvis", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/457-461.

¹¹⁶ Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 31-32.

¹¹⁷ "Kadılar, şer'î hükümleri icra edeceklerdir. Ancak memleketin nizâmı, korunması ve vatandaşın idaresi ile alâkalı hususları hükkâm-ı seyf ve siyâset olan vükelâ-yı devlete havale edeceklerdir." Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999), 117.

¹¹⁸ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 194.

¹¹⁹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 232.

¹²⁰ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*, 144-145.

önce, Osmanlı Devleti'nde, devlet başkanı halife-padişahın devlet yönetimindeki yetkileri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

2.5.1. Devlet başkanı: Halife-padişah

Halife kelimesi sözlükte, arkadan gelmek, başka birinin yerine geçmek gibi anlamlara gelir. Terim anlamı ise bir kimsenin başka birinin yerine geçerek, görevini kaldığı yerden devam ettirmesidir.¹²¹ İslam dininin ilk halifesi Hz. Ebubekir'dir. Hz. Peygamber'den sonra görev başına gelip nübüvvet dışındaki tüm görevlerini kaldığı yerden devam ettirmiştir. Kendisinde sonra gelen üç halife de aynı şekilde görev icra etmişlerdir.¹²² Ancak daha sonra halifelik makamı, amacının dışına çıkılarak saltanata dönüşmüş ve başa gelen halifeler müçtehid olma vasıflarını yitirmişlerdir. Böylece, halifenin görevleri arasında yer alan yasama yetkisi ortadan kalkmış, geriye yürütme, yargı ve tebliğ görevleri kalmıştır.¹²³ Bu durum, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde II. Murad'a kadar padişahın tahta çıkışı bir nevi şûra usulüyle gerçekleşirken, bu tarihten sonra babadan oğula geçen bir sistem hâkim olmuştur. Yavuz Sultan Selim dönemine kadar halifelik ve saltanat makamları birbirinden ayrıydı. Bu durumda halifenin devlet içindeki fonksiyonu sembolik kalmış ve bir nevi ruhban sınıfına dönüşmüştür.¹²⁴ Ancak Yavuz Sultan Selim zamanında halifelik Kahire'den Osmanlı'ya taşınınca, devletin yönetim tarzı da değişip¹²⁵ halifelik ile padişahlık makamları birleşmiştir.¹²⁶ Böylece padişah hem devletin başı hem de ülü'l-emr (İslam halifesi) olmuştur.¹²⁷ Bu durum, 1 Kasım 1922 yılında saltanatın ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir. "İstanbul'daki padişahın mâdûm ve tarihe müntakıl bulunduğu" kararı ile saltanatın ortadan kalkması ile halifelik ve padişahlık tekrar

¹²¹ Casim Avcı, "Hilâfet", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539-553.

¹²² Aydın, "Anayasa", 3/153-164.

¹²³ Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 9.

¹²⁴ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 226-228.

¹²⁵ Halil İnalçık, "Padişah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/140-143.

¹²⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/224.

¹²⁷ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 12; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 226.

birbirinden ayrılmıştır.¹²⁸ Ancak 3 Mart 1924'te halifelik makamı tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹²⁹

Padişahın maaşı, Tahsisat-ı seniyye adıyla Dîvân-ı Hümâyûn tarafından belirlenir; ayrıca devlet arazilerinin bir kısmının geliri de padişaha tahsis edilmiştir.¹³⁰ Osmanlı teşkilat yapısına dair en önemli düzenleme, Fâtih Sultan Mehmed döneminde yayımlanan Kanunnâme-i Âl-i Osman (Osmanlı Anayasası) sayılabilecek kanunnâmedir. Bu belge, padişahın görev, yetki ve atanma şekillerini belirlemiş, taşra teşkilatına da ayrıntılı biçimde yer verdiği için (Teşkilat Kanunnâmesi) olarak da anılmıştır.¹³¹ Halife-padişahın devlet içindeki rolünü üç başlık altında inceleyebiliriz:

Yasama (teşrî): Sözlük anlamı itibariyle evi yol üzerinde inşa etmek veya kapıyı yola doğru açmak gibi anlamlara gelir.¹³² Gerçek manada yasama, devletin hukuk ve yasalarının oluşturulup uygulanmasını ifade eder. Osmanlı hukukunda yasalar iki guruba ayrılır: Şer'î ve örfî yasalar.

Şer'î yasamada kanun koyucu, nas (Kur'ân ve Sünnet) ile içtihat (icmâ ve kıyastır). Bu yasaların ortaya konması ve uygulanması, ilmiye sınıfına mensup kişiler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Örfî yasama ise devlet başkanı tarafından çıkarılan ferman ve kanunnâmeler yoluyla oluşturulmaktadır. Bu yasalar, İslam'ın esaslarına aykırı olmamak kaydıyla, dönemin istişare heyetinde yer alan âlimlerin görüşleri alınıp, halkın menfaati gözetilerek hazırlanan ve padişah tarafından ilan edilen kanunlar bütünüdür.¹³³

Farklı zamanlarda padişahlar tarafından tütün ekim ve kullanımının yasaklanması,¹³⁴ nikâhın kadılar ya da kadıların izin verdiği kişiler tarafından kısıp kayıt altına alınması ve kısılan her nikâhtan resm-i arus denen belli bir ücretin alınması.¹³⁵ Hükümlerin belli bir mezhebe (Hanefi mezhebi) göre verilmesi. Ek vergilerin

¹²⁸ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 227.

¹²⁹ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 178.

¹³⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 235.

¹³¹ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 194.

¹³² Halil İbrahim Kaçar, "Teşrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/569-570.

¹³³ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 116; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 347-348.

¹³⁴ Akgündüz- Öztürk, 700. *Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, 297.

¹³⁵ "Müslümanın beher bakiresinden 60, beher seyyibesinden "dulundan" 30'ar akçe, keferenin beher bakiresinden 120 ve beher seyyibesinden 60 akçe alınur. Arnmil bakire ahar toprakda nikâh olsa, resmi sahib-i ra'yyetindir. Seyyibe nikâh olsa, resmin nikâh olduğu toprak sahibi alır." Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/185.

çıkartılması.¹³⁶ İslam ceza hukukundaki tâzir cezalarının belirlenmesi örfî yasalara örnek gösterilebilir.¹³⁷ Bu tür düzenlemelerin yasama yetkisi padişaha ait olmakla birlikte, yürütme ve icra süreci çoğunlukla devlet başkanı ve onun danışma (meşveret) meclisi eliyle uygulanmaktadır.¹³⁸

Yürütme (icra): Osmanlı Devleti'nde devlet başkanının yürütme yetkisi iki temel başlık altında değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, dinî liderlik vasfı çerçevesinde dinî hâkim kılmak için çalışmak ve topluma rehberlik etmektir. Padişah, İslam halifesi sıfatıyla cuma namazı gibi önemli zamanlarda cemaate imamlık yaparak topluma dinî önderlik eder.¹³⁹

İkinci yürütme yetkisi ise devletin idarî işlerini yönetmek ve kamu düzenini sağlamak ile ilgilidir. Padişah, devletin başı olarak tüm bürokratik kadroyu atama ve görevden alma, savaş ve barış ilan etme, adalet ve güvenliği sağlama gibi yetkilere sahiptir. Sonuç itibarıyla, devlet başkanı hem dinî hem de idarî düzeyde yürütme yetkisine sahiptir ve bütün devlete karşı sorumludur.¹⁴⁰

Yargı (kazâ): Sözlükte sona erdirmek, hüküm vermek, ihtiyacı gidermek, borç veya başka bir şeyi ifa etmek gibi anlamlara gelir.¹⁴¹ Terim anlamı ise bir devletin adalet sisteminin işletilmesidir. Halkın arasında çıkan anlaşmazlık, hak ve hukuk düzenini, devlet ve vatandaşın karşılıklı hak ve hukukunu alanında uzman hâkimlerce, uygun mahkemelerde yerine getirilmesidir.¹⁴² Osmanlı'nın ilk dönemlerinde bu görev doğrudan padişah tarafından yerine getirilirdi. Daha sonra, padişah bu yetkiyi kadılara devrederek, yargı organını onlar üzerinden yürütmüştür.¹⁴³ Nitekim bu durum Mecelle'de de ifade edilmiştir.¹⁴⁴ Bu görevin takibi ise devlet başkanı tarafından yapılmaktadır. Aynı şekilde halkın arasındaki adaleti denetlemek, kadıları tayin ve görevden almak, hukukun icrası

¹³⁶ "Bâd-ı hevâ deyû, defterde kaydolunan resm-i arûs ve cürm ü cinayet ve çiftlik tapusu ve ev yeri tapusu ve hâricden gelüb kışlayanların tütün resmidir." "Resm-i arfıs ve cürm ü cinayet ve ev tapusu ve ev yeri tapusu ve haricen gelüb kışlar olsa tütün resmi ve deşt banî resmi bu cümlesine bâd-i hevâ derler." Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/185.

¹³⁷ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 116.

¹³⁸ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/176; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 219.

¹³⁹ Aydın, "Anayasa", 3/153-164.

¹⁴⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/175-176.

¹⁴¹ Fahrettin Atar, "Kazâ", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/113-117.

¹⁴² Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/177.

¹⁴³ Fethi Gedikli, "Kazâ (Osmanlı Devleti'nde Kazâ)", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/113-119.

¹⁴⁴ "Hâkim: Taraf-ı sultaniden, icra-yı muhakeme ve hükme vekildir." Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 3255, md. 1800.

için uygun mekânlar inşa ettirmek de padişahın görevleri arasındadır. Ancak kadılar devletin kadrolu memur statüsünde oldukları için padişahlık makamının el değıştirmesi ile önceki padişah tarafından atanan kadıların görevi sonlandırılmaz.¹⁴⁵ Padişah, aynı zamanda en yüksek temyiz merciidir. Taraflardan biri verilen kararda haksızlığa uğradığını düşünürse, davayı doğrudan padişaha götürebilir. Padişahın verdiği hüküm kesin ve nihaîdir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/177; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 225.

¹⁴⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 219.

2.5.2. Yasama

2.5.2.1. Şeyhülislâm

Terim olarak İslam'ın büyüğü anlamına gelen şeyhülislâm, ilk olarak Şafii mezhebinin başındaki âlimler için kullanılan bir kavramdır. Daha sonra şeref unvanı olarak fetva vermeye ehil kişilere verilmeye başlanmıştır.¹⁴⁷ Tarih boyunca farklı anlamlarda kullanılan bu unvan, Abbâsîler dönemindeki kâdılkudât kurumuna benzemektedir. Bu makam, ilk defa Osmanlı döneminde kurumsal statüye kavuşmuştur. Osmanlı'da şeyhülislâm, genelde Rumeli kazaskeri arasından seçilir ve padişah tarafından atanırdı. İslam hukukunda, ülü'l-emrin görevlerinden biri de İslam beldelerinde otaya çıkan dinî ve hukuki meseleleri çözmek üzere ehil olan kişileri tayin etmesidir. Osmanlı Devleti'nde bu görevi padişah adına yerine getirmek üzere, dinî konularda en üst düzey yetkiye sahip olan şeyhülislâma verilmiştir.¹⁴⁸ Şeyhülislâm, padişah ve vezirden sonra Osmanlı idaresindeki en yetkili üçüncü kişidir.¹⁴⁹ Ancak Osmanlı Devleti'nde yargı organının bir mensubu değildir. Şeyhülislâm, şer'î hukukun yasama hükümlerinden sorumlu olup aynı zamanda fetva kurulunun da başıdır.

Şeyhülislâm, her bir beldeye atayacağı kadıyı vezîriâzama arz eder. Veziriazamdan sonra padişahın onayını da almasıyla kadının ataması gerçekleşmiş olurdu.¹⁵⁰ Kadıların görevden alınması da yine şeyhülislâmın yetkileri arasındadır.¹⁵¹ Bunun yanı sıra Osmanlı'daki tüm kadı, kazasker ve müderrislerin tayin ve azil işlemleri de onun yetkileri arasındadır. Osmanlı tarihi boyunca 175 kişi bu görevi yerine getirmiştir. 1920 yılında şer'îyye vekâletinin kurulmasıyla şeyhülislâmlık kurumu son bulmuştur. Bu görevi en son Medeni Mehmet Nuri Efendi yerine getirmiştir. 1924'te

¹⁴⁷ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/91-96.

¹⁴⁸ İpşirli, “Şeyhülislâm”, 39/91-96; Tahsin Özcan, “Osmanlılar (Dinî Hayat)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/538-541.

¹⁴⁹ İsmail Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Yayınları, 2010), 542.

¹⁵⁰ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994), 9-10.

¹⁵¹ İpşirli, “Şeyhülislâm”, 39/91-96.

şer'iyye vekâletinin de kaldırılmasıyla yerine bu günkü Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.¹⁵²

2.5.3. Yürütme

Tarih boyunca devletin yürütme fonksiyonunu tanımlamak için çeşitli kavramlar kullanılmış olsa da özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bu fonksiyonu ifade etmek üzere hükümet kavramı kullanılmıştır.¹⁵³ Bu kavram, doğrudan yönetme, idare etme ve yürütme anlamında kullanılarak devletin uygulayıcı gücünü temsil etmiştir.¹⁵⁴

Daha önce de ifade edildiği üzere, Osmanlı Devleti'nde yürütme yetkisi esas itibariyle devlet başkanı olan padişaha aittir.¹⁵⁵ Ancak devletin eyalet sistemiyle yönetilmesi ve ülke topraklarının çok geniş coğrafi alana yayılması, padişahın ülkenin her bir bölgesine doğrudan hükmetmesini fiilen imkânsız hâle getirmiştir. Bu durum, yürütme yetkisinin uygulamada farklı düzeylerdeki idarî görevlilere devredilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, merkezden taşraya kadar padişah adına yürütme yetkisini icra etmek üzere çeşitli yardımcı kurumlar oluşturulmuş ve bu kurumların başına bazı kişiler atanmıştır.¹⁵⁶ Bu kişi ve kurumlar, padişahın bilgisi ve yetkisi dâhilinde hareket eden vekilleri konumundadırlar.¹⁵⁷ Böylece padişah, yürütme işlerini yetkili görevliler aracılığıyla yerine getirirken hem merkezî denetimi sağlamakta hem de taşrada idari etkinlik temin ederek devletin tüm teşkilatı üzerinde nihaî otoriteyi elinde tutmaktadır.¹⁵⁸ Aşağıda detaylıca ele alacağımız bu görevlilerden bazıları şunlardır.

2.5.3.1. Vezir (sadrazam)

Vezir kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sözlükte sığılacak yer, günah, kuvvet gibi anlamlara gelir. Terim anlamı ise devlet başkanını

¹⁵² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 542.

¹⁵³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Kardelen, 1997), 19.

¹⁵⁴ Mehmet Âkif Aydın, “Hükümet”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/468-470.

¹⁵⁵ Aydın, “Anayasa”, 3/153-164; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 10-11.

¹⁵⁶ Mehmet İpşirli, “Hükümet (Osmanlı Devleti'nde Hükümet)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/470-471.

¹⁵⁷ Ali Akyıldız, “Hükümet (Tanzimat Dönemi ve Sonrası)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/471-473.

¹⁵⁸ Aydın, “Anayasa”, 3/153-164.

padişahın yardımcısı, onun yokluğunda ise kendisine vekâlet eden kişidir.¹⁵⁹ Tarihi çok eskiye dayanan bu makam, Kur‘ân‘da Hz. Musa‘nın, Allah‘tan kardeşi Hz. Harun‘un kendisine vezir olarak görevlendirmesini istemesi şeklinde zikredilmiştir.¹⁶⁰ Hz. Peygamber de: “Dünyada bana iki vezir verildi: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer.” diye buyurarak, vezirliğin İslam tarihindeki yerine işaret etmiştir.¹⁶¹ Vezirlik makamının ilk defa Abbâsîler döneminde kurumsallaştığı rivayet edilmektedir. Aynı şekilde ilk defa bu unvanı kullanan kişinin Abbâsî halifesi es-Seffâh‘ın yardımcısı olarak görev yapan, Ebû Seleme el-Hallâl‘in olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶²

Osmanlı Devleti‘nde vezirlik kurumunun tanımı Fâtih Kanunnâmesinde yer almaktadır.¹⁶³ Osmanlı‘da, padişahın sonra en büyük makam vezirlik makamıdır. Vezirlik ilk defa Orhan Gazi‘nin kardeşlerini kendisine yardımcı olarak ataması ile başlamıştır.¹⁶⁴ Başlangıçta devlette sadece bir vezir bulunurken, I. Murat zamanında vezir sayısının artmasıyla bu kurum iki kısma ayrılmıştır:

Vezir-i tefviz: Padişahın sonra devletin en üst düzey yetkilisi, padişahın yardımcısı aynı zamanda padişah yokluğunda kendisine vekâlet eden kişidir.¹⁶⁵ Bazı hukuki konularda, velisi bulunmayan kişilere amme velâyeti yetkisiyle velisi olurdu. Osmanlı Devleti‘nde sadrazam olarak da tanımlanan bu makam, bugünkü Başbakanlık makamına benzetilmektedir.

Vezâret-i tenfiz: Devlet işlerinde padişaha yardımcı ve danışmanı konumundaki vezir olup yetkileri sınırlıdır. Devletteki her önemli kurumunun başına bir vezir atanırdı. Bu makam günümüzdeki bakanlık makamına benzetilmektedir.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/79-82.

¹⁶⁰ “Ailemden kardeşim Harun‘u bana vezir yap, beni onunla destekle, onu görevimde ortak kıl ki seni daha çok tesbih edelim ve çokça analım”. Tâhâ. 20/25.

¹⁶¹ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 248.

¹⁶² Ayaz, “Vezir”, 43/79-82.

¹⁶³ “Vezîriâzam vezirlerin ve beylerin başıdır; cümlelerin ulusudur, cümle devlet işlerinin mutlak vekilidir; devlet mallarının vekili defterdar, nazırı ise vezîriâzamdır. Oturmada, durmada mallarının vekili defterdar naz ve mertebede vezîriâzam hepsine takdim edilir.” Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/121; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 240; Akgündüz - Öztürk, 700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı, 636.

¹⁶⁴ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 240; Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 13.

¹⁶⁵ Aydın, “Anayasa”, 3/153-164.

¹⁶⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 223.

2.5.3.2. Emir (vali)

Emir kelimesi sözlükte, bir şeye yakın olan yetkili ve yönetici gibi anlamlara gelir. Terim anlamı ise başkentten dışındaki yerleşim birimlerine, devlet başkanının kendi adına vekâleten orayı yönetmek üzere idareci olarak atamasıdır.¹⁶⁷ Valiler, devlet başkanı adına vekâlet ettikleri için, taşrada bazı görevleri icra ederler. Bunlar: Cemaate namaz kıldırma, halka dinî bilgiler verme, şehrin idari, siyasi, askeri işlerini yürütme gibi görevlerdir. İslam tarihinde ilk defa, Hz. Peygamber döneminde her bir ilin idaresini yürütmek üzere bir vali görevlendirilmiştir. Hz. Ömer döneminde kurumsallaşan bu makam, Osmanlı'da da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde bu iş kadılar tarafından yürütülmüştür. Ancak Tanzimat Fermanı'ndan sonra yapılan köklü değişikliklerle bu görev valilere devredilmiştir. Valilerin maaşları, öşriyye ya da haraciyye denen devlet gelirinden karşılanmaktadır. Mal varlıklarında olağan dışı bir artış yaşandığında devletin müsadere (mallarına el koyma) yetkisi bulunmaktadır.¹⁶⁸

2.5.3.3. Beylerbeyi

Osmanlı Devleti'nde en büyük yerleşim yeri başkent olup, ondan sonra, eyalet, vilâyet, sancak ve köy gelmektedir.¹⁶⁹ Daha önce de ifade edildiği üzere, vilâyetlerin idaresi valilere, eyaletlerin idaresi de mîr-î mîrân (beylerbeyi) verilmiştir.¹⁷⁰ Beylerbeyliği makamı, Osmanlı Devleti'ne Selçuklulardan geçtiği tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk beylerbeyi Orhan Gazi olduğu bilinmektedir. Beylerbeyinin ataması vezîriâzamın teklifi ve padişahın onayı ile gerçekleşmektedir. Rumeli beylerbeyi, Osmanlı Devleti'nde bugünkü kabineye benzeyen Divân-ı Hümâyûn'un, on iki üyesinden biri olarak kabul edilirdi.¹⁷¹

¹⁶⁷ Ünal Kılıç, “Vali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/492-494.

¹⁶⁸ Kılıç, “Vali”, 42/492-494.

¹⁶⁹ Mehmet İpşirli, “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/502-505.

¹⁷⁰ Kaşıkçı, *İslâm-Osmanlı Hukuku*, 253; Akgündüz - Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, 638; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 137.

¹⁷¹ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/69-74.

2.5.4. Yargı

Kur‘ân¹⁷² ve hadiste¹⁷³ yargı kurumunun İslam dinindeki önemi açıkça ortaya konmaktadır. Zira yargı makamı toplumun can, mal ve namus gibi en temel hak ve değerleri hakkında bağlayıcı hüküm verme yetkisine sahiptir.

2.5.4.1. Kazasker

Bilindiği üzere kadılık makamı, sivil halkın adalet arayışında, İslam hukukunun her döneminde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak savaşa çıkan ordu mensupları arasında meydana gelen hukuki sorun ve davaların çözümü için ayrı bir sistem kurulmuştur. Hz. Peygamber döneminde bu görev ya bizzat kendisi ya da görevlendirilen ordu komutanları tarafından yerine getirilmiştir. Hz. Ömer döneminde ise askeri davaların çözümü meselesi kurumsallaşarak Kadı'l-cünd adında ordu kadılığı oluşturulmuş ve bu görevi yerine getirmek içinde ayrı kadılar atanmıştır. İlk askeri kadının, Suriye'deki Yermük savaşında orduya kadılık yapmak üzere görevlendirilen Ebü'd-Derdâ olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴

Abbâsîler döneminde halkın davalarına bakan kadıların en büyüğüne kâdılkudât denilirken, askeri ve üst düzey kişilerin davalarına bakan hâkimlere de kadı leşker denilirdi. Osmanlı Devleti'nde bu iki unvan birleştirilip kazasker adını almıştır.¹⁷⁵ Kazaskerler merkez ve taşrada kadıları denetlerken, askeri, siyasi ve üst düzey bürokratların davalarına bakardı. Kadıların verdiği davalara yapılan itirazları ele alıp bir bakıma temyiz mahkemesi görevi görürdü. Kazasker, divanı hümayunun daimî üyesi ve şer'îyye mahkemelerinin üst düzey etkililerindendir. Adli makamlardaki en üst düzey yetkili olan şeyhülislâm bu grup arasından seçilirdi. Kazasker bu günkü adalet bakanlığı, yargıtay ya da danıştay başkanlığına eşdeğer bir makamdı.¹⁷⁶ Osmanlı Devleti'nde bu göreve ilk getirilen kişinin I. Murat tarafından görevlendirilen Çandarlı Kara Halil olduğu

¹⁷² "Eğer hüküm vereceksen, onlar arasında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah adil olanları sever." el-Mâide, 5/42.

¹⁷³ "Hâkimler üç kısımdır: Onlardan ikisi cehennemde, biri cennettedir: Hakkı bilip onunla hükmeden cennettedir. Ama hakkı bildiği halde onunla hükmetmeyen ve hükümde zulüm "haksızlık" yapan cehennemdedir. Ayrıca hak ilkelerini bilmediği halde cahilce hüküm veren de cehennemdedir." Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen'u Ebî Dâvud* (Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1430), "Akdiye" 2 (No: 3573).

¹⁷⁴ Atar, *İslam Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, 179-180.

¹⁷⁵ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 262-263.

¹⁷⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 255.

söylenmektedir.¹⁷⁷ Ancak kazaskerliğin tam kurumsallaşması Fâtih Sultan Mehmet zamanında olmuştur bu tarihe kadar kazaskerlerin ücretleri, kendileri için ayrılan gelirlerden karşılanırken. Fâtih devrinden itibaren onlara düzenli maaş bağlanmıştır. Başta Rumeli ve Anadolu kazaskerliği (sadreyin) varken bir ara merkezi Diyarbakır olan Arap acem kazaskerliği ile birlikte bu sayı üçe çıksa da daha sonra tekrar ikiye indirilmiştir.¹⁷⁸ Kazaskerlerin ataması, ilk başlarda vezîriâzamın, daha sonraki dönemlerde ise şeyhülislâmın arz etmesi ve padişahın onayı ile gerçekleşirdi. Görevden alınmaları da yine padişah tarafından yapılmaktaydı.¹⁷⁹

2.5.4.2. Kadı

Tüm hukuk sistemlerinde olduğu gibi, İslam-Osmanlı hukukunda da bazı hukuk uygulayıcıları vardır. Bunlardan biri de kadılardır. Adli ve kazâî işler deyince akla gelen ilk kişi kadıdır. İslam hukukunun ilk kadısı Hz. Peygamber tarafından Yemen'e atanan Hz. Ali olduğu bilinir.¹⁸⁰ Kadılık kurumu, ilk defa Hz. Ömer döneminde kurumsal bir yapı kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yargı yetkisi doğrudan padişaha aitken, ilerleyen süreçte padişah adına hüküm vermek üzere her bir vilâyete kadılar tayin edilmiştir.¹⁸¹ Osmanlı Devleti'nin ilk kadısı, Osman Bey tarafından Karacahisar'a atanan Dursun Bey'dir.¹⁸² Başlangıçta kadılar doğrudan halife padişah tarafından atanır ve görevden alınırken, daha sonra bu yetki şeyhülislâma devredilmiştir.¹⁸³ Kadılar, müddet-

¹⁷⁷ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 16; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 262-264; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 229; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/226; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 151.

¹⁷⁸ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 112; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 263; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 229.

¹⁷⁹ Mehmet İpşirli, "Kazasker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/140-143.

¹⁸⁰ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 266; Atar, *İslam Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, 45.

¹⁸¹ "Hâkim: Taraf-ı sultaniden, icrayı muhakeme ve hükme vekildir." Haydar Efendi Ali, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3255. md. 1800.

¹⁸² Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 369.

¹⁸³ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 16; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/225.

i örfiyye denilen belirli sürelerle atanırlardı: Mevleviyet kadıları¹⁸⁴ bir, iki veya üç yıllık sürelerle atanırlardı.¹⁸⁵ Bir padişah döneminde atanan kadı, taht değişikliğiyle görevden alınmaz; ancak görev süresi dolduğunda yerine yenisi atanabilirdi. Kadının verdiği bir hüküm yalnızca kendi yetki alanı içerisinde geçerli olup başka kadılar için emsal teşkil etmemektedir. Kadının verdiği hüküm şer‘î, padişah veya Divân-ı Hümâyûn tarafından verilen hükümler ise örfidir. Kadılara ilk başta devlet bütçesinden maaş verilmezdi. Baktıkları davalardan, kıydıkları nikâhlardan ve yaptıkları miras paylaşımı gibi işlemlerden kanunnâme ile belirtilen miktarlarda ücret alırlardı. Ayrıca adlarına vekâleten atadıkları nâiblerden de belli bir miktar harç aldıkları aktarılmaktadır.¹⁸⁶ Kadıların görevi yalnızca yargıyla sınırlı değildir. İdari konulardaki bazı görevleri şunlardır:

Yangın, deprem gibi olağanüstü durumlarda ordu sevkıyatı, donanma inşası için gerekli işçi, usta ve malzemelerin temini. Kamuya ait olan yol, köprü ve çeşmelerin yapım ve onarımı. Avarız vergilerinin toplanması ve devlet mallarının korunması. Sefer zamanında gerekli tüm teçhizat, erzak ve araç gereçlerin temini ve sevki için gerekli tüm işlemlerin yapılmasıdır.¹⁸⁷ Hanefî mezhebinin ihtilaflı görüşlerinden en sahih olanı tespit edip uygulanması. Verilen hükümlerin şer‘iyye sicillerine işlenmesi. Devlet adına resmi nikâhların kıyılması ve amme velâyeti yetkilerini kullanarak velisi bulunmayan kişileri evlendirmeleri. Yetim ve kayıp kişilerin mallarını korumak üzere vasi tayin edip bunun takip edilmesidir.¹⁸⁸

Kadı olabilmenin bazı şartları vardır. Mezhep imamlarının ittifakla kabul ettiği bu şartlardan bazıları şunlardır: Akıllı, ergen ve Müslüman olmak, görevine zarar veren görme, işitme ve konuşma gibi engellerden salim olmak, ilim, takva ve iktidar sahibi

¹⁸⁴ Osmanlı Devleti’nde, başta başkenti Bursa olmak üzere Edirne, İstanbul; Balkanlar’da, Anadolu’da ve bazı Arap topraklarında yer alan nüfus ve kültürel bakımından stratejik konuma sahip bazı büyük şehirlerin başına adli ve idari işlerini yürütmek üzere tecrübeli ve üst düzey âlimlerin atanmasıdır. Bu şehirlere atanan kadılara Mevleviyet rütbesi verilir ve bunlara mevali, kibâr-ı müderrisin veya şüyûh-ı müderrisin gibi isimlerle anılırlardı. Bkz. Fahri Unan, “Mevleviyet”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/467-468; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 519-521.

¹⁸⁵ Aydın, “Mahkeme”, 27/341-344; Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/231.

¹⁸⁶ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 108-111.

¹⁸⁷ Fahrettin Atar, “Kadı”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/66-69; Cemal Ülke, *Kürdistan Eyaleti’nin İdari Yapısı (1847-1867)* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 57; İlber Ortaylı, “Kadı (Osmanlı Devleti’nde Kadı)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/69-73.

¹⁸⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/228.

olmaktır.¹⁸⁹ Cumhura (Şafii, Maliki ve Hanbeli) göre fasığın hâkimliği hiçbir şekilde kabul edilmez. Hanefî mezhebine göre ise kazf (iftira) suçunu işlemiş olanlar hariç, fasıkların kadılığı geçerlidir.¹⁹⁰

Bayanların hakemliği konusunda ise mezhepler arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Cumhuru ulamaya göre bayanın hâkimliği kabul edilmezken, Hanefî mezhebine göre ise hâkimin erkek olması şart değildir. Bayanların şahitlik yapabilecekleri konularda kadılıkta yapabilirler.¹⁹¹ Klasik fıkıh eserlerinde, kadının nitelik ve görevleri Kitâbu'l Kazâ başlığı altında detaylıca ele alınmaktadır.¹⁹² Mecelle'de de hâkimin sahip olması gereken vasıflar açıklanmıştır.¹⁹³

2.5.4.3. Müftü

Fetva, hukuki bir konuda daha önce hükmü hukukçularca belirlenen bir meseleyi, kaynağından istifade ederek başkasına açıklamaktır. Bu hükmü açıklayan kişiye müftü denir.¹⁹⁴ İslam hukukunda fetva vermek farz-ı kifâye olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁵

Müftülük makamını tarihsel açıdan ele alındığında altı döneme ayırmak mümkündür: Hz. Peygamber dönemi, sahabe dönemi, tabiin dönemi, VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadarki dönem, Hicri III. yüzyıldan Abbasî Devleti'nin yıkılışına kadarki dönem ve 1258 yılından başlayıp günümüze kadar devam eden altıncı dönemdir.¹⁹⁶ İslam hukukunun ilk müftüsü bizzat Hz. Peygamber'dir. Ancak ilerleyen dönemlerde bu tabir, hâkimin müşaviri (yardımcısı) için kullanılmaya başlanmıştır. İslam'ın ilk dönemlerinde resmi bir yapı olmayan fetva kurumu, Emevîler zamanında resmi olarak

¹⁸⁹ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Risale Yayınevi, 1994), 8/237. Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, 8/215-217; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 6-7.

¹⁹⁰ Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 8/237; Atar, "Kadı", 24/66-69.

¹⁹¹ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 169; Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 8/238.

¹⁹² Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 34-35.

¹⁹³ "Hâkim; hâkim, fehim, mustakim ve emin, mekin, metin olmalıdır." ve "Hâkim mesail-i şer'iyeye ve furu'-ı "fıkhiyyeye ve usul-i muhakemeye vakıf ve de'avi-i vakı' ayı onlara tatbikan fasl ve hasma muktedir ve muteverri' ve mutedeyyin olmalıdır." bkz. Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/ 3234-3239; Mecelle, md. 1792, 1793.

¹⁹⁴ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 98.

¹⁹⁵ Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 8/236; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 129.

¹⁹⁶ Sedâ Örsten, *Osmanlı Hukukunda Fetva* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 2-3.

teşkilatlanmıştır.¹⁹⁷ Osmanlı Devleti'nde ise yargılamanın daha hızlı icrası için, her vilâyet kadısının yanında, kendisine danışmanlık yapmak, hükmün tespitinde yardımcı olmak ve Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebindeki esahh-ı akvâl (en hâkim) görüşü belirlemede yardımcı olmak amacıyla müftüler görevlendirilmiştir.¹⁹⁸ Günümüzdeki arabuluculara benzeyen Osmanlı'daki bu müftüler padişah tarafından atanıp maaşları devlet bütçesinden ödenirdi.¹⁹⁹

Fetva makamı halkın sıklıkla başvurduğu bir merci olduğundan, müftüde bulunması gereken bazı nitelikler fıkıh literatüründe şöyle sıralanmıştır: Salih olmak; zira fetva vermek umûr-ı dîniyyeden olduğu için müftünün fasık olması kabul edilmemektedir. İyi niyet, ilim, sabır, ağırbaşlılık, inanç, bilgi, doğru ile yanlış ayırt edebilecek kabiliyete sahip olmak ve tok gözlülüktür.²⁰⁰

2.5.4.4. Molla

Tarih boyunca pek çok manada kullanılan molla terimi, Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, fetva ve diyanet teşkilatını oluşturan medrese kökenli ilmi ehliyete sahip ulema sınıfıdır. Osmanlı Devleti'nde molla tabiri iki farklı anlamda kullanılmıştır.²⁰¹ Birincisi Mekke, Medine ve İstanbul gibi büyük vilâyetlere atanan birinci sınıf kadılara için kullanılan unvandır.²⁰² İkincisi ise devlette resmi bir statüsü olmayıp, özellikle Diyarbakir başta olmak üzere Doğu Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bilgi ve donanımına sahip, halkın gözünde ilmîne itibar edilen, kanaat önderi ve genelde imamlık görevini de ifa eden kişiler için bu tabir kullanılmaktadır. Bu bölgelerde resmi mahkemelerden ziyade mollaların verdiği hükümlere itibar edilmiştir. Bundan dolayı Diyarbakir başta olmak üzere bazı vilâyetlerde kadıların yanında mollaların verdiği fetvalar resmi olarak geçerli

¹⁹⁷ Atar, *İslam Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, 118; Cihangir, *İslam Hukukunda Âdil Yargılama Esasları*, 23.

¹⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. s. 13-14; Ayrıca bkz. Güler, *Osmanlı Kıbrıs 'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 39-40.

¹⁹⁹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 376.

²⁰⁰ Örsten, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, 6; Ali, *Dürerü'l-hükkâm*, 4/3277-3278.

²⁰¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ümit Güler, "Osmanlı Diyarbakir'inde Mollaların Toplumla Diyaloğu ve Sosyal Başarısı", *Davet Dili*, (2021), 461-476; Ümit Güler, "Kıbrıs Sosyal Hayatında Mollalar (18. yy.)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2022), 493; Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği", *Şarkiyat* 11/2 (2019), 860-895.

²⁰² Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 112; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 549.

kabul edilmiştir.²⁰³ Bu unvan bazı âlimlerin isimleriyle özdeşleşmiştir. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Molla Fennari, Molla Hüsrev, Molla Gürani'dir. Günümüzde Doğu-Güneydoğu bölgelerinde, itibar sahibi din adamları için hala bu tabir kullanılmaktadır.²⁰⁴

2.5.4.5. Nişancı

Nişancı, sözlükte bir şeyi belirtmek için üzerine belirleyici bir şey koymaktır. Osmanlı hukukunda, padişahın mührünü resmi evraklara basmaktan sorumlu devlet memuru ve divanı Hümayun'un asil üyelerinden birini ifade eder.²⁰⁵ Nişancı, özellikle örfî hukukun şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Padişah yeni bir kanun yapmak istediğinde, nişancı bu kanun tasarısının İslam hukukuna uygunluğunu inceler, gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra padişahın onayına sunar. Padişahın onayından geçen kanun ya da hükümler, nişancının mührüyle resmiyet kazanır ve taşradaki mahkemelere gönderilerek uygulamaya konulurdu.²⁰⁶ 1836 yılında yapılan idarî düzenlemelerle birlikte pek çok makam gibi bu makamda kaldırılmış, yerine Defter Emmini adında yeni bir kurum tesis edilmiştir.²⁰⁷

2.5.4.6. Nâib

Sözlük anlamı itibarıyla nâib kelimesi, birinin yerine geçmek, onu temsil etmek gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise bir makamın asıl sorumlusunun yerine geçici olarak o görevi yürüten kişiyi ifade eder.²⁰⁸ Bu uygulamaya İslam tarihinde, Hz. Peygamber döneminden itibaren rastlanmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, Medine dışına çıktığında yerine kimi sahabeleri nâib olarak bırakmıştır. Bunlardan en meşhuru İbn Ümmü Mektûm'dur.²⁰⁹

²⁰³ Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümayun", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2994), 9/238-239.

²⁰⁴ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği".

²⁰⁵ Erhan Afyoncu, "Nişancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/156-158.

²⁰⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 697.

²⁰⁷ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 256.

²⁰⁸ Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 40; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 271.

²⁰⁹ Casim Avcı, "Nâib", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/311-312.

Osmanlı Devleti'nde yaklaşık 2500 kadar kaza (ilçe) bulunmaktaydı. Bu kazaların hukuki işlerine kadılar bakardı. Ancak kazalardan daha küçük yerleşim yerlerine doğrudan kadı atanmaz, bu yerlere kadıların yardımcıları konumundaki nâibler görevlendirilirdi. Bu nâibler, söz konusu yerleşim yerlerindeki hukukî iş ve işlemleri yürütürlerdi.²¹⁰ Nâibler yürüttükleri bu davalardan belli bir ücret alırlardı; bu gelirlerin bir kısmını bağlı bulundukları kadıya verirken, kalan kısmını ise kendileri alırlardı. Bu gelir türüne Arpalık denilmektedir.²¹¹

Ayrıca kazaskerlerin haftanın belirli günlerinde divanlarında baktıkları davalarda, (şer'îyâtçı) olarak anılan nâibler, bazı davalara bakarak kazaskerlere yardımcı olurlardı.²¹² Bunların yanı sıra Kahire, Şam, Bağdat ve İstanbul gibi büyük şehirlerde, normal mahkemelerin yanında bâb mahkemeleri kurulmuş ve bu mahkemelere bâb nâibi unvanıyla özel görevliler atanmıştır. Bâb nâibleri, bu mahkemelerin idarî ve hukukî işlerini yürütür, ilin kadısı bulunmadığında vekâlet görevini üstlenirdi.²¹³ Osmanlı Devleti, Hanefî mezhebini resmî mezhep olarak benimsemekle birlikte, Hanefî mezhebine mensup olmayan bölgelerde yerel mezhepleri dikkate almış, bu doğrultuda Hanefî mezhebine mensup baş kadının yanına, bölgenin mezhebine uygun bir nâib atanmıştır.²¹⁴

Osmanlı'da nâibler genellikle süresiz olarak atanırlardı. Ancak belirli zamanlarda yer değişiklikleri yapılırdı. Kadının kendi yerine nâib olarak atadığı kişiyi azledemeyeceği gibi, kadının ölmesi, görevden alınması ya da görev süresinin dolması ile nâibin görevi sona ermez.²¹⁵ Ancak padişah, nâibin azlini açıkça beyan etmesi ile görevi sona erer.²¹⁶

2.5.4.7. İmam

²¹⁰ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 17; Gökbayır, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkıhın Belirleyiciliği Erzincan Şer'iyeye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan'ı ile Mukayeseli)*, 10.

²¹¹ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 17; Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*, 40; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 271.

²¹² İpşirli, "Kazasker", 25/140-143.

²¹³ Mehmet İpşirli, "Bâb Mahkemesi", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/362.

²¹⁴ Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 37-39; Aydın, "Mahkeme", 27/341-344.

²¹⁵ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 225.

²¹⁶ Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 4/3270.

Arapça bir kelime olan imam, sözlükte önde bulunan, kendisine uyulan kimse anlamlarına gelir. İstilahta ise Hz. Peygamber’e halef olarak topluma önderlik eden kişi anlamında kullanılır. Endülüs döneminde, cami imamı ile devlet başkanını birbirinden ayırt etmek amacıyla devlet başkanına, büyük imâmet (imâmetü’l-kübrâ veya imâmetü’l-uzmâ), cami imamına ise küçük imâmet (imâmetü’s-suğrâ) veya namaz imamlığı (imâmetü’s-salât ya da sâhibü’s-salât) denilmiştir.²¹⁷ İlk dönemlerde imamlar görevlerini farklı şekillerde icra etmişlerdir. Farklı mezheplerin etkisiyle bazen aynı camide 13 kişinin imamlık yaptığı, saray ve ordular için özel imamlar görevlendirildiği görülmüştür.²¹⁸

Osmanlı döneminde ise imam tabiri, özellikle Yeniçeri Ocağı’ndaki dinî görevlerden sorumlu kişiler için kullanılmıştır. Toplum içinde özel bir yere sahip olan ve resmî görevli statüsündeki imamlar, askerlik hizmetinden ve bazı vergilerden muaf tutulmaktadır. Bu imamların görevleri, bugünkü imamların görevlerine büyük ölçüde benzemekle birlikte, bazı yönleriyle onlardan ayrılmaktadır.²¹⁹ İmamların dinî görevlerinin yanında, aynı zamanda sosyal ve idari görevleri de bulunmaktadır. Evlilik ve boşanma işlemleri, nüfus ve adres bilgilerinin tespiti ve takibi gibi hususlar da görev alanlarına giriyordu. Köylerde, ilmiye sınıfının başı sayıldıkları için bulundukları yerin temizlik ve düzeninden de sorumluydular. Yani topluma dinî ve ahlaki değerleri öğretmek, cemaate namaz kıldırarak, cenaze işlemlerini yürütmek imamların temel görevleri arasında yer almaktadır. Ancak ilerleyen dönemlerde çıkarılan yeni kanun ve uygulamalarla imamların görevlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Sonuç olarak cumhuriyetin ilanından önce imamların diğer görevleri ellerinden alınarak sadece cami görevi ve cenaze işlemleri kalmıştır.²²⁰

İmamları diğer toplumsal gruplardan ayıran bazı fiziksel özellikler de bulunmaktadır: Yeşil kep üzerine beyaz tülbent, sarık sarmak, kaftan giymek gibi kıyafetler onların toplum içinde kolayca tanınmalarını sağlamaktadır. Özellikle taşra ve kırsal bölgelerde imamlık görevi zamanla babadan oğula geçmeye başlamıştır. Ancak bu

²¹⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “İmam”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/178-181.

²¹⁸ Küçükbaşcı, “İmam”, 22/178-181.

²¹⁹ Kemal Beydilli, “İmam (Osmanlı Devleti’nde İmamlık)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/181-186.

²²⁰ Beydilli, “İmam”, 22/181-186.

görevi devralacak kişide yeterli bilgi, ahlak ve liyakat aranmaktadır.²²¹ İmamların gelirleri başlangıçta görev yaptıkları camilere ait vakıf arazilerinden sağlanırken, vakıf gelirlerinin azalmasıyla birlikte maaşlarının temini için farklı alternatif yöntemlere başvurulmuştur.²²²

2.6. Temyiz Makamı

İslam hukuku incelendiğinde, verilecek hükümlerde bireyin yanılma ihtimaline karşı her zaman ikinci bir denetim mekanizmasının açık bırakıldığı görülür. Bu denetim yoluna temyiz denir. Temyiz, verilen hükmün gözden geçirilmesi ve gerektiğinde düzeltilmesini amaçlayan hukuki bir güvencedir.²²³

İslam öncesi Cahiliye Döneminde herhangi bir temyiz makamına rastlanmamaktadır. Aksine, hükümler kabile reisleri, kâhin, fal okları ve benzeri şekilde daha çok sözlü (şifahi), keyfi ve genellikle güçlülerden yana verildiği bilinmektedir. İslam dininde ise Kur‘ân ve Sünnet’te adalet kavramı üzerinde durulmuş herkesin hukuk önünde eşit olduğu ifade edilmiştir. Bunun sonucu olarak da temyiz makamı ortaya çıkmıştır.²²⁴ İlk temyiz mercii, Kur‘ân-ı Kerîm olmuştur. İslam’ın ilk kadısı konumundaki Hz. Peygamber tarafından verilen bazı kararların, Nâsih-Mensûh yöntemiyle düzeltilmiş olması bu duruma örnektir.

İkinci temyiz makamı bizzat Hz. Peygamber'in kendisidir. Sahabe tarafından verilen bazı hükümlerin, taraflarca hatalı bulunduğu durumlarda Hz. Peygamber’e götürülerek düzeltildiğine dair rivayetler mevcuttur. Hz. Peygamber’in vefatından sonra ise bu görevi, Müslümanların emiri sıfatıyla halifelerin üstlendiği görülmektedir.²²⁵ Abbasîler döneminden itibaren kâdılıkudâtların, mahkeme kararlarını gözden geçirme ve gerektiğinde düzeltme yetkisine sahip oldukları, ayrıca Dîvân-ı Mezâlim’in temyiz mahkemesi işlevi gördüğü bilinmektedir. Endülüs İslam hukukunda da benzer şekilde Kâdılcemâa ve Hıttatu’r-red makamlarının temyiz görevi üstlendikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde ise temyiz işlevi, padişah, Dîvân-ı Hümayun ve

²²¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 59.

²²² Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ümit Güler, “Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbakir Eyaleti Örneği)”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İmad)* 4/1 (2019), 1-31.

²²³ Atar, “Kazâ”, 25/113-117.

²²⁴ Atar, “Kazâ”, 25/113-117.

²²⁵ Fahrettin Atar, “Mahkeme”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/338-344; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 266.

kazaskerler tarafından yürütölmüştür. Ancak Tanzimat'tan itibaren bu görevi yerine getirecek resmî kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır. Aşağıda ele alınacak kişi ve kurumlar, Osmanlı hukuk sisteminde birer temyiz mercii olarak görev yapmışlardır.

2.6.1. Dîvân-ı Hümâyûn

İslam dinî, baştan beri istişareye önem vermiş. İslam Devleti'nde ortaya çıkan sorunların çözümü için toplantılar yapılmış. Bu toplantılar İslamiyet'in ilk başlarında Dar'ül Erkam'da yapılmıştır.²²⁶ Bundan sonra uzun bir süre bu toplantılar camilerde yapılmıştır. İlerleyen dönemlerde ümmetin önemli işlerinin görüşüldüğü özel ve kurumsal mekânlar inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde devletin üst düzey işlerinin görüşüldüğü Divanı Hümâyûn, Sultan Orhan zamanından itibaren kurulup Fâtih Kânunnâmesi ile resmi statüye kavuşmuştur.²²⁷ Devleti ilgilendiren her türlü siyasi, idari, adli, askeri ve malî işlerinin görüldüğü, başkalığını padişahın yaptığı, üyelerinin devletin üst düzey bürokratlarından oluşan bu günkü bakanlar kuruluna adli açıdan da anayasa mahkemesine benzeyen devlet başkanından sonraki en yetkili ikinci kurumdur.²²⁸ Bu divanda savaş ilanı, savaş sonlandırma, vergi çıkarma ve artırma, memur ve bürokrat maaşları, kanun görüşmeleri yapıp karara bağlanmaktadır. Taşrada davalara bakan kadılar, divanın görevlendirdiği mehayif (müfettişler) tarafından denetlenmektedir.²²⁹ Üst düzey bürokratların davalarına burada bakılmaktadır. Alt mahkemede görülen davalara yapılan itirazlar (temyiz) burada değerlendirilip nihaî karara bağlanmaktadır.²³⁰ Gayri Müslimlerin davaları da burada görülmektedir. Başkanlığını padişah ya da vekâleten sadrazamın yaptığı kurulun daimî üyeleri şunlardır: Kazasker, defterdar, nişancı ve kubbe altı vezirleridir. Yeniçeri ağası, kaptanıderya ve Rumeli beylerbeyi divana katılan bir alt rütbedeki diğer bürokratlardır. Böylece divana katılması gereken kişi sayısı on iki kişidir.²³¹ Bunun dışındaki bürokratlar, kendi alanları ile ilgili bir mesele ele alındığında divana katılırlardı. Divanda her katılımcı kendi alanı ile ilgili bilgi ve belgeleri padişaha (arza çıkma) sunardı.²³² Osmanlı Devleti'ni ilk devirlerinde haftada iki defa sabah

²²⁶ Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2008), 399-400.

²²⁷ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 237.

²²⁸ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 14-15; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 237; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 106; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 210.

²²⁹ Kozak vd., *Hukuk Tarihi*, 117.

²³⁰ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 211.

²³¹ Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyûn", 9/430-432.

²³² Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 248-250.

namazından sonra Topkapı Sarayı'nda toplanan divan daha sonra haftanın dört günü toplanmaya başlanmıştır.²³³

2.6.2. Kazasker

Osmanlı Devleti'nde, merkez ve taşrada yargı davalarına bakan kadılar görevlendirilmiştir. Kadının verdiği hükümler kesin olup başka bir kadı tarafından bozulamaz. Ancak verilen hükümlerde bir yanlışlık ya da haksızlık olduğu düşünüldüğünde veya müftünün verdiği fetva ile hâkimin hükmü birbiriyle çeliştiğinde, davanın temyizi mümkün hâle gelmektedir.

Kazaskerler, Divân-ı Hümâyûn'un üyeleri olmalarının yanı sıra, temyiz davalarının görüşüldüğü özel bir oturum olan ve cuma günleri sadrazamın sarayında toplanan cuma divanına (huzur mürâfaası)²³⁴ katılırlardı. Bu divanda gerek bireysel başvurularla gerekse resen açılan temyiz davaları incelenirdi. Haftanın diğer günlerinde ise kazaskerler, kendi konaklarında kurdukları divanlarda davaları dinler, çeşitli hukukî işlemleri yürütür ve temyiz makamı olarak kendilerine yapılan itirazları değerlendirerek karara bağlarlardı.²³⁵ Verdikleri nihaî kararlar, padişahın mührüyle birlikte kazasker mührüyle de tasdik edilerek ilgili makamlara iletilirdi.²³⁶

2.6.3. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde adli, hukuki ve temyiz gibi önemli iş ve işlemler, devletin ilmiye sınıfına mensup üst düzey yetkilileri olan şeyhülislâm ve kazaskerler tarafından yürütülmekteydi.²³⁷ 1879 yılında çıkarılan Teşkilât-ı Mehâkim

²³³ Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyûn", 9/430-432; Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 439.

²³⁴ Huzur mürâfaası (muhâkemesi): Anadolu, Rumeli kazaskerleriyle İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp (bilâd-ı selâse) kadıları tarafından görülen bir davanın taraflardan birinin kabul etmemesi sonucu davanın sadrazamın huzurunda yeniden görülmesidir. Huzur mürâfaası kazaskerlerin katılımıyla cuma günü, İstanbul ve bilâd-ı selâse kadılarının katılımıyla çarşamba günü olmak üzere haftada iki defa toplanırdı. Huzur mürâfaası bazen Dîvân-ı Hümâyûn'da bazen de ikinci divanında toplanırdı. Temyiz mahiyetinde olan bu kurum 1862 yılında Meclis-i Tetkikat-ı Şer'îyye'nin kurulmasıyla tarihe karışmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, "huzur mürâfaası", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/444; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 865; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/227.

²³⁵ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 541.

²³⁶ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 264; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/227;

²³⁷ Hulusi Yavuz, "Adliye Nezâreti", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/389-390.

Kanunu ile yargılama usulünde kısmi değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak, devletin ilk yüksek mahkemesi niteliğindeki Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur.²³⁸ Divan, başta istinaf ve temyiz olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Ancak kısa süre sonra bu divan, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne dönüştürülmüş ve başına Ahmet Cevdet Paşa getirilmiştir.²³⁹ Pek çok komisyon ve müdüriyeti bünyesinde barındıran bu kuruma, kuruluşundan feshine kadar toplam 37 kişi başkanlık etmiştir.²⁴⁰

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti, bugünkü Yargıtay'ın görevlerini yerine getirmiştir. 1868 yılında ise bu meclisin iç tüzüğü mahiyetinde olan ve Şûrâ-yı Devlet adını taşıyan bir nizamnâme hazırlanmıştır. Bu kurumun temel amacı, yargı işlerini kontrol altında tutmaktır. Bu kurum, daha sonra Cumhuriyet döneminde kurulan Danıştay'ın temelini oluşturmuştur.²⁴¹

²³⁸ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 73-82.

²³⁹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 422.

²⁴⁰ Yavuz, "Adliye Nezâreti", 1/389-390.

²⁴¹ Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (1808-1920)*, 73/82.

3. DİYARBEKİR ŞER‘İYYE SİCİLLERİNE GÖRE EVLİLİĞİN İSLAM AİLE HUKUKU AÇISINDAN TAHLİLİ

Aile çerçevesi içine giren fertlerin karşılıklı ilişkilerini, hak ve hukukunu inceleyen bilim dalına aile hukuku denir.²⁴² Aile hukuku, emir içermesi açısından ibadet; nikâh işlemleri, boşanma ve eşler arasındaki hak ve yükümlülükleri ele alması açısından muamelat konularından sayılır.²⁴³

Evliliğin bazı hikmetleri vardır, bunlar: İnsan neslinin şerefli bir biçimde devam ettirilmesi, soy ve nesebin korunması, toplumun ahlaki kötülüklerden korunması, gönül huzurunun sağlanması, eşlerin birbirlerine maddî ve mânevî açıdan destek olmasıdır.

Evlilik, bireyin fiilleri açısından şu şekilde değerlendirilir: Kişinin, evleneceği kadının mehir ve nafakasını karşılayabilecek imkânı olup, evlenmediği takdirde zinaya düşme ihtimali yüksek ise, evlilik farz olur. Evleneceği kadının haklarını yerine getirebilecek durumda olup, evliliğe karşı aşırı isteği olmayan kişi için evlilik, sünnet-i müekkededir. Maddî durumu uygun olmasına rağmen, evleneceği kadına eziyet etme ihtimali varsa, evlenmesi mekruhtur. Evleneceği kadına eziyet etmesi yüksek ihtimal ise evlenmesi haramdır.²⁴⁴ İslam-Osmanlı hukukunda ailenin oluşumu, münâkehât (nikâh ve ona bağlı hükümler) çerçevesinde incelenir.²⁴⁵ Bu doğrultuda, aşağıda ele alacağımız başlıklar, ailenin oluşumunun aşamalarını içermektedir.

3.1. Kız İsteme (Hitbe)

Aile ve nikâh kavramının bulunduğu tüm toplumlarda, evliliğin ilk adımı olan hitbe gibi uygulamalara rastlamak mümkündür. Osmanlı hukuk sisteminde de kız isteme söz konusudur. Kız istemede erkeğin kendisi, akrabası ya da üçüncü bir kişi, “Allah’ın

²⁴² Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 60; Mehmet Âkif Aydın, “Aile”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/196-200.

²⁴³ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 1/44-45.

²⁴⁴ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, 41-43; Aydın, “Aile”, 2/196-200; Gökbayır, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkhın Belirleyiciliği Erzincan Şer‘iyye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan’ı ile Mukayeseli)*, 18.

²⁴⁵ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 413; Yaman, *İslam Aile Hukuku*, 29.

emri, Peygamber'in kavli ile" kız tarafına evlilik teklifini iletir.²⁴⁶ Kız tarafı teklife olumlu bakarsa düşünmek için süre istenir. Eğer evlenme niyetleri yoksa da uygun bir dille teklif reddedilir.²⁴⁷ Kız tarafının teklifi kabul etmesiyle, ikinci aşama olan nişanlanma aşamasına geçilir.²⁴⁸ Kız isteme, henüz evlilik olmadığı için her iki taraf da istediği zaman vazgeçebilir. Kız isteme esnasında verilen hediyeler geri alınabilir.²⁴⁹ Bazı durumlarda evlilik teklifi yapılmaz:

Soydan veya süt hısımlığından doğan nikâh engeli bulunan kişilere, evli kadınlara, ric'î (dönülebilir) boşama, bâin (dönüşsüz) boşama ve ölüm iddeti bekleyen kadınlara,²⁵⁰ iddet süresi içinde evlilik teklifi yapılamaz. Zira bu süre içerisinde ric'î talâk ile boşanan kadın, istedikleri takdirde eşi ile barışıp yeni bir nikâha gerek olmadan evliliklerini sürdürebilirler. Bâin boşama ve ölüm iddeti bekleyen kadınlar da psikolojik etkileri devam ettiği göz önünde bulundurularak açık şekilde evlilik teklifinde bulunulması uygun görülmemiştir. Ancak bazı yönleriyle boşanma iddetinden ayrıldığı için, ölüm iddeti bekleyen kadına, üstü kapalı şekilde evlilik teklifi yapılabilir.²⁵¹ Ayrıca başka bir erkek tarafından evlilik teklifinde bulunulan kadına da evlilik teklifinde yapılamaz.²⁵² Nitekim Abdullah bin Ömer'den rivayet edildiğine göre Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Adam, din kardeşinin bir kadına (evlenmek için) istekli çıkması üzerine (o kadına) talip olmasın."²⁵³ Osmanlı Devleti'nde görülen farklı bir uygulama da askerlik hizmetini ifa eden nişanlı erkeklerin haklarını koruma amacına yöneliktir. Söz konusu uygulamaya göre, nişanlısı askerlik görevinde bulunan bir kadının, nişanlısı terhis olup geri dönünceye kadar başkası tarafından istenmesi ve evlendirilmesi yasaklanmıştır. Diyarbekir şer'iyeye

²⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Elma Basım Yayıncılık, 2016), 93.

²⁴⁷ Cahiliye döneminde, akrabalarından biri ile evlendirilen kız için iyi dileklerde bulunup, dua edilirdi. Ancak yabancı biriyle evlendirileceği zaman, ileride düşman olma ihtimaline karşı beddua edilirdi. Bkz. Ahmet Acarlıoğlu, *Hız. Peygamber Döneminde Aile Hayatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 40.

²⁴⁸ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 136.

²⁴⁹ "Söz kesildikten sonra tarafeynden biri nikâhtan imtina' veya vefat etse hatibin mehre mahsuben vermiş olduğu şeyler mevcut ise aynen ve telef olmuş ise bedelen istirdad olunabilir. Amma hediye olarak tarafeynin yekdiğerine verdiği şeyler hakkında hibe ahkâmı cereyan eder." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 23. md. 2; Ayrıca bkz. **DŞS**-3767-34a/1.

²⁵⁰ "Farz olan iddeti bekleyen kadınları nikâhla bağlamaya azmetmeyiniz." el-Bakara, 2/235.

²⁵¹ "Vefât iddeti bekleyen kadınları nikâhla isteyeceğinizi çıtlatmanızda veya böyle bir arzuyugönüllerinizde saklamanızda üzerinize bir vebal yoktur." el-Bakara, 2/235; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 469.

²⁵² Fikret Güneş, *el-Ahvalü 'ş-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile* (Erzurum, 2012), 1/19; Yılmaz Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2003), 223-224.

²⁵³ Ebû Dâvûd, *Sünen'u Ebî Dâvud*, "Nikâh", 17 (No: 2080); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu 'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 1422), "Nikâh", 45 (No: 5142).

sicilleri incelendiğinde, bu tür yasaklamaya ya da koruyucu hükme dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Buna karşılık, farklı bölgelere ait sicil kayıtlarında benzer uygulamaların mevcut olduğu tespit edilmiştir.²⁵⁴

Yapılan incelemelerde, 19. yy. Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde hıtbeye ile ilgili iki belgeye rastlanmıştır. Bunlardan biri, Alişim köyü yerlilerinden Pertev’in kızı İli ile Mehmet oğlu Keleş arasında kız isteme sürecine ilişkin, 1268/1851 tarihli belge şöyledir:

Silvan kazâsına tâbi ‘Alişim karyesi sâkinlerinden İli bt. Pertev nâm avratkazâ-i mezbûr ahâlîsinden Keleş b. Mehmed nâm kimesneyi tezvîce tâlib olup merkûm Keleş'i karye-i mezbûrdan çıkarıp bu tarafa götürüp rızasıyla akd-i nikâh olunmasını istid‘â ve ber-nehc-i Şer‘î tezvîce tâlib olduğunu ikrâr u itirâf eylediği bir mâni‘-i Şer‘îsi olmadığını karye-i mezbûr ahâlîsinden Bedo b. Mehmed, Şeyho b. Hasan, Şeyho b. Ahmed ihbâr eyledikleri ve akd-i nikâh-ı Şer‘î eylediği. Fî 3 R. sene [12]68.²⁵⁵

Söz konusu belgede, evlenmek isteyen kişinin yukarıda sayılan İslam hukukunca yasaklanan herhangi bir manisinin bulunmadığı ve nikâhın gerçekleştirildiği görülmektedir.

3.2. Nişan (Namzet)

Nişan, evlenecek çiftlerin birbirlerini iyice tanımasına vesile olan, ailelerin de devreye girdiği, ileride ortaya çıkabilecek sorunları en aza indirmek ve evliliğin bir ömür sürmesine katkı sağlamayı amaçlayan bir uygulamadır.²⁵⁶ İslam-Osmanlı hukukunda nişan geleneğinin var olduğu görülmektedir. Nişan, diğer adıyla namzet,²⁵⁷ Türk Medeni Kanunu’nda geçtiği gibi, “Nişanlanmak, evlenme vadi ile olur.”²⁵⁸ şeklinde tanımlanmış olup, erkeğin kadına evlenme sözü mahiyetinde olan bir işlemdir.²⁵⁹ Günümüzde yaygın olan “Söz kesilip Fatiha okununca, artık kızla erkek birbirine helal olur.”²⁶⁰ Sözünün Osmanlı hukukunda yeri yoktur. “Nişanlanmakla veya va’d ile nikâh mün’akid olmaz.”²⁶¹

²⁵⁴ Söz konusu uygulamanın bazı vilâyetlerde yürürlükte olduğu, Çorum mahkeme kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Çorum şer‘iyye sicilleri üzerine yapılan çalışmalar, askerde bulunan nişanlı erkeklerin haklarını korumaya yönelik bu uygulamanın fiilen tatbik edildiğini ortaya koymaktadır. Bkz. Yavaş, *Çorum Şer‘iyye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1874)*, 38-40.

²⁵⁵ DŞS-3702-21b/3; Ayrıca bkz. DŞS-3775-70b/3.

²⁵⁶ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 136; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 417-418.

²⁵⁷ Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 93.

²⁵⁸ Türkiye Cumhuriyeti (ed.), *TMK Türk Medeni Kanunu* (Ankara: Yetkin, 2015). md. 118.

²⁵⁹ Yaman, *İslam Aile Hukuku*, 33.

²⁶⁰ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 137.

²⁶¹ Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 23.

İfadesinden de anlaşılacağı üzere nişan nikâh sayılmaz. Dolayısıyla, nişanlı olan iki kişinin tek başına gezip dolaşması ya da sahih halvet olmaları Hanefî hukukuna göre hukuki sonuçlar doğurduğu için hiçbir şekilde uygun değildir.²⁶² Bölgeler arası farklılık olmakla beraber, genelde bir kızın nişanlı olduğu, giyim kuşamından (yüzük, küpe gibi) belli olmaktadır.²⁶³

Nişan ile nikâh arasında, cihez (çeyiz) denilen ev kurma hazırlığı süreci de vardır. Çeyiz, aileleri tarafından evlenecek kızlara örf ve âdete uygun bir şekilde evin döşenmesi amacıyla verilen her türlü kıyafet, ev eşyası, takı ve benzeri taşınır eşyadır.²⁶⁴ Bu eşyalar bazen kızın ailesi tarafından hazırlanırken, bazen de erkek tarafının verdiği para ya da kızın mehrinin bir kısmı ile hazırlanmaktadır. Çeyiz masrafı kim tarafından karşılanırsa karşılansın, hediye mahiyetinde olup gelinin hakkıdır.²⁶⁵ Gelin, isterse çeyiz eşyalarını eşiyile paylaşmayabilir.²⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde çeyiz, ber-mûceb-i defter-i cihaz adlı bir belgeye kaydedilirdi.²⁶⁷ Nişan bozulduğunda damat tarafından verilen hediyeler geri alınabilirdi.²⁶⁸

Yapılan incelemeler sonucunda, Diyarbakır şer'îyye sicillerinde konu ile ilgili ondan fazla belgenin yer aldığı görülmüştür. Bu belgelerden bazılarının doğrudan nişanla, bazılarının da nişan neticesinde kadına verilen cihez masraflarına ilişkin olduğu tespit edilmiştir. Nişanla ilgili 1215-1216/1800-1802 tarihleri arasındaki bir belge şöyledir:

Abgevîr karyesinden Musa b. Maksud [nâ]m Mehmed [b.] Şemdin mahzarında üzerine "karye-i mezbûrede bir kızı nişân eyledim, ba'dehû merkûm nikâh edip ahz eylemiştir" deyü ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm cevâbında "Allah'ü zü'l-celâl'in emriyle tenkîh eylemişim" dedikde müdde'î-i merkûmun kelâmı ba'de't-tetebbu' bir nesne lâzım gelmeyip müdde'î-i merkûm mu'ârazadan men' olunduğu kayd şü'd.²⁶⁹

Söz konusu belgede Musa b. Maksud adlı şahsın, bir kadınla nişanlandığını ve daha sonra bu kadının başka bir erkekle nikâh akdi yaptığını ileri sürerek nikâhın feshini ve kadının tekrar kendisine verilmesini talep ettiği görülmektedir. Ancak mahkeme,

²⁶² Acarlıoğlu, Hz. Peygamber (s.a.v) Döneminde Aile Hayatı, 54; Yaman, İslam Aile Hukuku, 33-34.

²⁶³ Özenç, 18. Yüzyıl Diyarbakır Şer'îyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi, 61.

²⁶⁴ Atasoy, "Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz", 1247-1268.

²⁶⁵ DŞS-3767-34b/2.

²⁶⁶ Kadri Paşa, el-Ahkâmü's-Şer'îyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye, 56. md. 116.

²⁶⁷ DŞS-3798-5b/5.

²⁶⁸ DŞS-3767-34a/1; Ayrıca bkz. Özenç, 18. Yüzyıl Diyarbakır Şer'îyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi, 52.

²⁶⁹ DŞS-3798-15b/8; Ayrıca bkz. DŞS-3767-34a/1.

yapılan araştırma neticesinde nişanın yalnızca evlilik öncesi bir uygulama olduğunu, kadının üzerinde bir hak doğurmadığını, kadın ile sonradan kıyılan nikâhın ise şer‘î açıdan geçerli olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle davacının iddiası reddedilmiştir. Sonuç olarak Osmanlı hukukunda nişanın, evliliğe yönelik bir irade beyanı olmakla birlikte, taraflara nikâhın doğurduğu hak ve yükümlülükleri kazandıran bağlayıcı bir akit olarak kabul edilmediği ifade edilebilir.²⁷⁰

3.3. Nikâhın Şartları

Hanefî mezhebine göre, doğurduğu sonuçlar itibari ile nikâhın dört ayrı şartı bulunmaktadır: Bunlar in‘ikâd şartları, sıhhat şartları, nefaz şartları ve lüzum şartlarıdır. Aşağıda ele alacağımız bu şartların her biri ayrı sonuçlar doğurur.²⁷¹ İslam-Osmanlı hukukunda, nikâhın geçerli olabilmesi için tüm şartların eksiksiz yerine getirilmesi gerekmektedir.²⁷²

3.3.1. İn‘ikâd şartları

Nikâhın en önemli şartları, nikâhı meydana getiren aslî unsurlar ve rükünlerdir. Bu şartları yerine gelmeyen nikâh, geçersiz (bâtıl) nikâhtır.²⁷³ Aşağıda detaylıca değineceğimiz bâtil nikâh: Nikâhın in‘ikâd şartlarından birinin eksik olması ile olur.²⁷⁴

²⁷⁰ Ömer Korkmaz’ın Adana şer‘iyye sicilleri üzerine yaptığı doktora tezinde, Osmanlı aile hukukundaki nişanlılık ve evliliğin hukuki bağlayıcılığına dair önemli bir belgeye yer verilmiştir. Söz konusu belgede, nişanlanan bir genç, evlilik gerçekleşmeden önce kızın ailesi tarafından nişanın bozulduğunu ve kızın başka biriyle evlendirildiğini beyan etmektedir. Bunun üzerine mağdur olduğunu düşünen damat adayı, Adana şer‘iyye mahkemesine başvurmuştur. Ancak mahkeme, taraflar arasında geçerli bir nikâh akdi gerçekleşmediği gerekçesiyle davacının bu yönde bir hakkının bulunmadığını belirtmiş ve davayı reddetmiştir bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer‘iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 68. Ayrıca Ferhat Sultan Yavaş’ın Çorum şer‘iyye sicilleri üzerine yaptığı yüksek lisans tezinde de benzer bir belgeye yer verilmiştir. Söz konusu belgeye ulaşmak için bkz. Yavaş, *Çorum Şer‘iyye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1874)*, 38-39; Bu örnek de tıpkı Adana sicilindeki kayıt gibi, Osmanlı hukuk uygulamasında nişanlılık kurumunun evlilik hükümleri doğurmadığını ve tek taraflı bir hak ortaya çıkarmadığını göstermektedir.

²⁷¹ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 17.

²⁷² Güneş, *el-Ahvalü’s-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/32.

²⁷³ Güneş, *el-Ahvalü’s-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/26.

²⁷⁴ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 437.

Böyle bir evlilik hiçbir hukuki sonuç doğurmaz. Nikâhın in'ikâd şartları şunlardır.

3.3.1.1. Evlilik engelinin olmaması

İslam'da evlenme her ne kadar teşvik edilmiş olsa da İslam hukukunda bazı evlenme engelleri bulunmaktadır. Bu engellerin doğurduğu sonuçlar bakımından, nikâhı fâsit mi yoksa bâtıl mı kılacağı konusunda hukukçular arasında ihtilaf vardır. Aşağıda sayılan engeller, nikâhın in'ikâd şartlarındandır. Bu engellere sahip bir kişi ile kısıyılan nikâh bâtıldır. Nikâhın bâtıl olmasına neden olan evlilik engelleri, sürekli ve geçici olmak üzere iki gruba ayrılır. Bunlar da Kur'ân ve Sünnet'e göre sekiz kısma ayrılır.²⁷⁵

3.3.1.1.1. Sürekli evlilik engelleri

Neslin devamı ve insan sağlığının korunması amacıyla İslam hukukunda bazı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri, bazı kişilerle evliliğin süresiz olarak yasaklanmasıdır. Aşağıda sayılan kişilerle yapılacak nikâh akdi bâtıldır.

Sürekli evlilik engelleri, Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler ile belirlenmiş olup dört gruba ayrılır:

Kan bağı ile evlilik engeli: Bu gruptakiler Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça belirtilmiş olan şu yedi kişidir: “Size şunlarla evlenmek haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeş kızları, kız kardeş kızları.”²⁷⁶ Bunların yanı sıra nineler ve torunlar da bu grupta yer alır.²⁷⁷

Süt emzirme yolu ile evlilik engeli: İslam-Osmanlı hukukunda bir kadın, iki yaşından küçük bir çocuğu bir kez dahi emzirirse, bu çocuk onun öz evladı hükmünde olur. Bu durumda, kişiye kan ve evlilik bağı ile haram olanlar, emzirme yolu ile de haram olur.²⁷⁸ Bu durum Kur'ân'da şöyle ifade edilmiştir: “Sizi emziren sütannelerinizi, süt kız kardeşlerinizi.”²⁷⁹ Yemek, su ya da başka bir şeyle karıştırılmış süt, hangisi daha çok ise

²⁷⁵ Mustafa el Boğa vd., *el-Fıkhü'l-Menheci ala Mezhebi'l-İmam eş-Şafii* (Dimaşk: Daru'l-Kalem), 2/21-30; Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîri, *el-Fıkh'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a* (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 2008), 4/64-66.

²⁷⁶ en-Nisâ. 4/23.

²⁷⁷ Fahrettin Atar, “Muharremât”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/6-8.

²⁷⁸ Atar, “Muharremât”, 31/6-8.

²⁷⁹ en-Nisâ. 4/23.

onun hükmü esas alınır. Bekâr kız ya da ölmüş kadın sütü de haramlığı meydana getirir. Ancak kadın sütünün enjeksiyon yoluyla çocuğa verilmesi ya da erkeğin sütü ile haramlık meydana gelmez.²⁸⁰

Musâhere (sıhri hısımlık) ile evlilik engeli: Kişi evlendikten sonra bu evliliğe bağlı olarak bazı kişilerle evlenmesi haram olur.²⁸¹ Hanefî hukukçular, burada geçen nikâh kelimesini mecazi anlamıyla değerlendirdikleri için, gayri meşru (zina) ya da hataen yapılan cinsel birleşme sonucunda da musâhere meydana gelir.²⁸² Yukarıda sayılan kişilerle yapılan nikâh sonucu, sıhri hısımlık engeli ortaya çıkar. Ancak eşin üvey kızı, annesi ile cinsel birliktelik olmadan, kendisiyle evlilik engeli meydana gelmez.²⁸³

3.3.1.1.2. Geçici evlenme engelleri

Daha önce, evlilik engellerinden bazılarının sürekli, bazılarının ise bazı şartlara bağlı olarak geçici olduğunu ifade etmiştik. Bu engeller ortadan kalkmadan evlilik sıhhat kazanmaz.

Din farkı: İslam-Osmanlı hukukuna göre din farkı, evlenmeye engel teşkil eden unsurlardandır. Bununla ilgili Kur‘ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmaktadır: “Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin. Şunu bilin ki, müşrik hür bir kadın hoşunuza gitse bile, mü’min bir cariye ondan daha hayırlıdır. Müşrik erkekleri de iman etmedikleri sürece mü’min kadınlarla evlendirmeyin.”²⁸⁴ Bu hükümden yola çıkarak Müslüman bir erkek, ehl-i kitap (Hristiyan-Yahudi) bir kadınla evlenebilir. Müslüman bir kadın ise ancak Müslüman bir erkekle evlenebilir. Ancak Müslüman ne bir erkek ne de bir kadın, Mecûsî veya putperest bir kişiyle evlenemez.

Yapılan incelemeler neticesinde, Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde kocaları tarafından elfâz-ı küfür (küfür sözleri) sarf ettikleri gerekçesiyle eşleri tarafından mahkemeye başvurulduğunu gösteren üç adet belgeye ulaşılmıştır. Bu kayıtlardan biri, Câmiüssafâ Mahallesi sakinlerinden Emine’nin, eşi Ali hakkında açtığı davaya aittir. 1244–1246/1828–1831 tarihli belge şöyledir:

²⁸⁰ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili’l-Muhtar*, 2/145-148.

²⁸¹ “Eşlerinizin anneleri, kendileriyle zifâfa girdiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız, eğer anneleri ile zifâfa girmemişseniz onlarla evlenmenizde size bir günah yoktur; öz oğullarınızın eşleri.” en-Nisâ. 4/23.

²⁸² Güneş, *el-Ahvalü’ş-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/42; Atar, “Muharremât”, 31/6-8.

²⁸³ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili’l-Muhtar*, 2/946.

²⁸⁴ el-Bakara. 2/221.

Camiussafa mahallesi sâkinelerinden Emine tarafından vekîl-i sâbitü'l-vekâlesi Hacı Ahmed Efendi mezbûrenin zevci Ali mahzarında üzerine "merkum işbu Ramazân-ı şerîf'de somunu ekl eyleyip 'Müslümân değil misin, somun ekl ediyorsun? deyu söylediğimizde merkûm dahi 'Müslümân değilim' deyu cevâb eylediğinden merkûmdan müvekkilem mezbûre mutallaka olduğundan iki yüz elli gurus mehir ve kadr-i ma'rûfe nafakasının takdîri matlûbumuzdur" dedikde merkûm inkâr, beyyineye havâle olundukda Hayrullah Efendi ve Yasin Efendi ve ber-vefk-ı müdde'â edâ-yı şehâdet eyledikleri fetvâ-yı şerîfe havâle olundukda tecdîd-i î mân ve nikâh lâzım gelip meclis-i şer' de tarafeyn rızâlarıyla tecdîd-i î mân ve nikâh olunup ba'dehû zevce-i mezbûre i'âde-i kelâmında "zevcim merkûm beni bilâ-nafaka terk ve diyâr-ı âhara âzim olur ve gelmez ise bana nafaka ve kisvemi vermeğe bir kefil taleb ve kefil versin" dedikde merkûm Kerkükiyyü'l-asl olup kefil olmadığından "diyâr-ı âhara râhî olduğumda bir buçuk seneye kadar gelmez isem zevce-i mezbûre Emine benden hul' olsun" deyu takrîr ve tıbk-ı takrîri işbu mahalle şerh verildi.²⁸⁵

Yapılan başvuru sonucunda, kadının ileri sürdüğü iddialar başlangıçta eşi tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine mesele önce şahitlere, ardından da fetvâ makamına havale edilmiştir. Şahitlerin beyanlarıyla iddianın doğruluğu sabit olunca, davalı koca tecdîd-i î mân etmiş (kelime-i şehâdet getirip imanını yenilemek) böylece tarafların rızasıyla yeniden nikâh akdi gerçekleştirildiği kaydedilmiştir.

Başka bir belgede ise Ermeni iken Müslüman olup Aîşe ismini alan bir kadının nikâhına dair kayıt yer almaktadır. 1256/1840 tarihli söz konusu belge şöyledir:

Silvan kazâsı mülhakâtından Hacican karyesi sâkinelerinden Ermeniyyü'l-millet olup ismi Nergis bt. Tomo meclis-i şer' de cümle millet-i Nasârâ [muvâçehesinde] terk-i dîn [ve] İslâm'ı kabûl [ve] kelime-i şehâdeti kırâat edip ismi dahi Âîşe tesmiye olunup zevci geldikde İslâm'ı kabûl ederse kendüye teslîm kabûl etmedikde tefrîk olunması için kayıd şüd. Fî 7 Ca. Sene [12]56. ²⁸⁶

Belgede, kadının İslâm'ı kabul etmesinden sonra, eşinin de Müslüman olması halinde evliliklerinin geçerliliğini koruyacağı; ancak eşin İslâm'ı kabul etmemesi durumunda nikâh bağının feshedileceği belirtilmiştir.

²⁸⁵ DŞS-3767-19b/1; Ayrıca bkz. DŞS-3775-71a/1; DŞS-3731-28b/3.

²⁸⁶ DŞS-3804-1a/1.

Dört eşle evli olmak: Kur‘ân-ı Kerîm,²⁸⁷ sünnet²⁸⁸ ve aile hukuku kararnâmesinden de²⁸⁹ anlaşılacağı üzere, İslam-Osmanlı hukukunda erkeğin evliliği dört eşle sınırlandırılmıştır. Yeni bir evlilik için eşlerden birinin ölmesi ya da boşanıp iddet süresinin bitmesi gerekir.²⁹⁰ Bu süreçte erkek, boşadığı kadının iddet süresi bitene kadar beklemesi gerekir. Bu bekleme süresine iddet-i ricâl (erkek iddeti) denir. Çünkü iddet devam ettiği sürece, bir bakıma nikâh devam eder.²⁹¹ Yapılan incelemeler neticesinde 19. yüzyıl Diyarbekir mahkeme kayıtlarında, doğrudan konuyla ilgili herhangi bir hükme rastlanmamıştır. Ancak yapılan araştırmalarda 19. yüzyıldaki mal paylaşımını konu alan belgelerde en fazla üç eşli evliliklere rastlanmıştır.²⁹²

Başkası ile evli olmak: Osmanlı hukukunda bir erkek, hak ve sorumluluklarını yerine getirdiği sürece dört eşle evlenebilme hakkına sahiptir. Ancak bir kadın sadece bir erkeğin nikâhı altında olabilir.²⁹³ Bir erkeğin nikâhı altındaki bir kadının, başka bir erkekle evlilik yapması yok hükmündedir. Şayet böyle bir durum tespit edilirse evlilik derhal feshedilmelidir.²⁹⁴

Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde yer alan 1268/1852 tarihli bir belgede, Mardin ili Akri köyünden, Ömer oğlu Ali’nin nikâhlı eşi iken, evden kaçıp, Balıkviran Köyü’nden Mustafa oğlu Yusuf’la evlenen Hatice’nin, nikâhının feshedilip kendisine iade edilmesi talebiyle açtığı dava şöyledir:

Mardin kazâsına tâbi ‘Akri karyesi sâkinlerinden Ömer b. Ali meclis-i şer‘de Hadice bt. Hüseyin hâzır olduğu hâlde meclis-i şer‘î münîrde Balıkviran karyesinde sâkin Mustafa b. Yusuf muvâcehesinde da‘vâ ve takrîr-i kelâm edip "merkûm Hadice dört sene zevce-i medhûlün bihâm olup bir sene mukaddem leylen firâr edip mezbûr Mustafa ile

²⁸⁷ en-Nisâ. 4/3.

²⁸⁸ Hz. Peygamber Müslüman olduktan sonra nikâhı altındaki sekiz eşi olan bir sahabeye: “Dört taneyi tutup diğerlerini boşamasını emretmiş.” Ebû Dâvûd, *Sünen ‘u Ebî Dâvud*, “Talâk”, 25 (No: 2241).

²⁸⁹ “Menkuhe veya mu’tedde olarak 4 zevcesi bulunan kimsenin diğer bir kadın ile izdivacı memnudur.” Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 26. md. 14.

²⁹⁰ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 61 md. 134.

²⁹¹ Güneş, *el-Ahvalü’ş-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*. 52.

²⁹² Bkz. DŞS-3707-79b/1; DŞS-3707-90a/1.

²⁹³ “Başkasının menkuhe ve mu’teddesiyle izdivaç memnudur.”, Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 26. md. 13

²⁹⁴ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/98.

mütezevvice olduğundan suâl olunup nikâh-ı sâninin feshi ile zevcemin bana teslimi matlûbumdur...²⁹⁵

Söz konusu davada, davacı Ömer b. Ali'nin, eşi Hadice kızı Hüseyin'in izinsiz şekilde evden ayrılarak başka bir erkekle evlendiği iddiası üzerine şer'iyeye mahkemesine başvurduğu görülmektedir. Mahkeme, iddianın ispatı amacıyla davacıdan delil talep etmiş ve dinlenen tanıkların, Hadice'nin önceki evliliğinin geçerliliğini doğrulayan beyanları üzerine davacı Ömer'i haklı bulmuştur. Bu çerçevede, Hadice'nin ikinci evliliği geçersiz sayılarak ikinci evliliğin feshine ve kadının iddet süresi sonrası ilk eşine dönmesi gerektiğine karar verilmiştir.

Ancak söz konusu davanın hükme bağlanmasından kısa bir süre sonra tarafların, karşılıklı rızaya dayalı olarak evlilik birliğini sona erdirmekte anlaştıkları ve muhâlea yoluyla boşandıkları anlaşılmaktadır.²⁹⁶

Bâin talâk: İslam dininde, boşanma arzu edilen bir durum olarak görmemiş; aksine, eşlerin karşılıklı hoşgörü ve iyi geçim içerisinde evlilik birliğini sürdürmeleri tavsiye edilmiştir. Ancak evlilik birliğinin sürdürülemez olacak ölçüde zarar gördüğü durumlarda, boşanma kaçınılmaz hale gelmekte ve beraberinde bazı hukukî sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlardan biri, üç talâkla boşanma hâlinde, eşlerin yeniden

²⁹⁵ **DŞS-3702-21b/4.** Belgenin tamamı şöyledir: “Mardin kazâsına tâbi Akri karyesi sâkinlerinden Ömer b. Ali meclis-i şer’de Hadice bt. Hüseyin hâzır olduğu hâlde meclis-i şer’-i münirde Balıkviran karyesinde sâkin Mustafa b. Yusuf muvâcehesinde da’vâ ve takrîr-i kelâm edip “merkûm Hadice dört sene zevce-i medhûlün bihâm olup bir sene mukaddem leylen firâr edip mezbûr Mustafa ile mütezevvice olduğundan suâl olunup nikâh-ı sâninin feshi ile zevcemin bana teslimi matlûbumdur dedikte mezbûre Hadice ve merkûm Mustafa müdde’î-i merkûmun zevce olduğunu inkâr edecek müdde’î-i merkûmdan müdde’âsına mutâbık beyyine talep olundukda Akri karyesi sâkinlerinden Şeyh Hüseyin b. Şeyh Musa, Yusuf b. İbrahim li-eclîş-şehâde meclis-i şer’e hâzırân olup istişhâd olunduklarında “fi’l-hakîka mezbûre Hadice Senevi? Lülü’nün kızı olup mezbûr Ömer’in zevcesi olup dört sene ezvâc mu’âmelesi eder isen menziline sâkin olup bir seneden beri gâib olmuş idi, eşhedü billahi biz bu vech üzere şâhidiz ve şehâdet ederiz” deyü edâ-yı şehâdet-i Şer’iyye eylediklerinde şehâdetleri ba’de’t-tezkiye şehâdetleri makbûle olup nikâh-ı sâninin feshi ile gıbbe’l-hüküm ba’de inkizâ-i iddet zevc-i evveline itâ’at etmeğe merkûme Hadice’ye tenbîh olunduğu. Fî 3 Z. sene [12]68.”

“Merkûm Ömer meclis-i şer’de iki yüz gurus kıymetli iki öküz, altmış gurus kıymetli üç aded koyun bedel-i hâl ve mehir ve nafaka-i iddet üzerine olmak üzere zevcesi mezbûre Hadice ile muhâla’a oldukları kayıd şüüd. Fî 5 Z. sene [12]68.

²⁹⁶ Yapılan incelemelerde Ömer Korkmaz’ın Adana şer’iyye sicilleri üzerine yaptığı doktora tezinde konuya dair bazı belgeler yer almaktadır. Söz konusu belgelerin birinde, Ömer b. Habib adındaki bir şahıs Ahmet kızı Elif’in nikâhlı eşi olduğunu iddia edip mahkemeye başvurmuş; ancak Mahmud b. Halil adındaki başka bir şahıs Elif’in daha önce kendisiyle evli olması nedeniyle ikinci bir evlilik yapamayacağını ve ikinci evliliğinin bâtil olduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine mahkeme iddiasını ispat etmek için Ömer’den delil getirmesini istemiş, Ömer’in delil getiremediği anlaşıncaya mahkeme davanın reddine karar vermiştir. Bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer’iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 78.

evlenebilmeleri için bazı şartlar öne sürülmüştür.²⁹⁷ Bu şartlara göre, kadın önce boşandığı eşinden iddet süresini tamamlamalı; ardından başka bir erkekle sahih bir nikâhla evlenmeli; bu evlilikte sahih halvet veya cinsel birleşme gerçekleşmelidir. Bu evlilik de bir şekilde sona erip, kadın ikinci eşinden de iddetini tamamladıktan sonra, eski eşiyle tekrar evlenmesi caiz olur. Belirtilen şartlar gerçekleşmediği sürece, kadının ilk eşiyle tekrar evlenmesi haramdır.²⁹⁸

Diyarbakir mahkeme kayıtlarında bu hükme dair tespit edilen tek örnek, Araplar köyünden İbrahim kızı Hüsna'nın, ilk eşi olan Zeyd'den üç talakla boşandıktan sonra başka bir erkekle evlendiği, bu evliliği de sona erdikten sonra ilk eşi ile evlenebilme iznine dair 1236/1821 tarihli belgedir:

...İşbu müstahbire-i mezbûre Hüsna târîh-i kitâbdan altı ay mukaddem zevc-i dâhilün bihâsı işbu es-Seyyid Mustafa b. el-Hâc Mustafa'dan talâkât-ı selâse ile mutallaka olduğunu ba'de'l-isbât ve'l-hükm ve ba'de inkitâi'l-iddet nefsinî gâib anî'l-meclis Kozan b. Âsaf tezvîc ol dahi târîh-i kitâbdan doksan yedi gün mukaddem müstahbire-i mezbûre Hüsna'ya dühûlünü ba'de'l-ikrâr talâkât-ı selâse ile bizim huzûrumuzda tatlik eyledi, biz bu hususa bu vech üzere şâhidleriz, şehâdet dahi ederiz" deyü her biri alâ tarîkı'ş-şehâde haber verdiklerinden sonra müstahbire-i mezbûrenin yedinde olup ibrâz eylediği fetvâ-yı şerîfeye nazar olundukda mazmûn-ı münîfî "selâse ile mutallaka olan Hind zevc-i evvelim olan Zeyd'den iddetim münkaziye olup zevc-i âharı tezevvüc eyledim ve zevc-i âhar bana dühûl eyledi, ba'de'd-dühûl beni tatlik edip ondan dahi iddetim münkaziye oldu ise müddet dört şehr olıcak zevc olan Zeyd-i mezbûr için Hind-i merkûma helâl olur mu?" Cevâb-ı bâ-sevâbında "olur" Kütüb-i mu'teberât-ı fıkhiyeden Kadîhân'da: "Yahıllu li'z-zevci'l-evvel en-yetezevvecehâ izâ ekarrati'l-mer'etü bi-zâlike ve enkere'z-zevci's-sânî yahıllu nikâhuhâ li'l-evvel" deyü mastûr u musarrah buyurulmağın mûcebince mezbûre Hüsna nefsinî zevc-i evveli olan mezbûr es-Seyyid Mustafa'ya tezevvûç murâd eyledikde âhardan bî-vech mûmâna'at olunmamak için işbu vesika ketb olup mezbûre Hüsna'nın yedine vaz' olundu. Fi'l-yevmi'r-râbi' min Zilka'deti'ş-şerîfe li-sene sitte ve selâsîn ve mi'e ve elf.²⁹⁹

Söz konusu belgede, Hüsna isimli kadın önceki eşi tarafından üç talakla boşanmış, iddet süresi tamamlandıktan sonra başka bir erkekle evlenmiş, bu evlilikte cinsel birliktelik gerçekleşmiş ve ikinci eşi de kendisini boşamıştır. Böylece Hüsna'nın ilk eşiyle

²⁹⁷ "Bir kimse üç talâk ile tatlik eylediği kadını beynunet-i kat'iyye baki oldukça tezevvüc edemez." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 26. md. 15.

²⁹⁸ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 442; Atar, "Muharremât", 31/6-8.

²⁹⁹ DŞS-3746-4a/1.

yeniden evlenmesine dair dinî ve hukukî engeller ortadan kalkmıştır. Bu belge, Osmanlı hukuk sisteminde üç talâkla boşanan bir kadının eski eşiyle yeniden evlenebilmesinin ancak meşru bir ikinci evlilik, bu evlilikte sahih halvet veya cinsel birleşmenin gerçekleşmesi ve evliliğin sona ermesi şartıyla mümkün olduğunu ortaya koymaktadır.

Lânetleşme ile boşanma (liân): Sözlük anlamı la'n kökünden gelip, Allah'ın rahmetinden kovulmak, uzaklaşmak manasına gelir. Fıkıh terimi olarak ise liân, eşler arası yapılan karşılıklı lânetleşmedir. Koca, eşinin zina ettiğini ve eğer ortada bir çocuk varsa onun kendisinden olmadığını iddia edip mahkeme huzurunda yemin ederek kendisine lânet okur. Aynı şekilde kadın da söz konusu iddiayı reddedip kendisine lânet okumasıyla liân gerçekleşmiş olur.³⁰⁰

İslam hukukuna göre, bir kimse bir kadına zina isnadında bulunur ve bu iddiasını dört şahit ile ispat etmediği takdirde, kazf (zina iftirası) suçunu işlemiş sayılır. Bu suçun cezası, seksen değnek vurularak uygulanır.³⁰¹ Ancak bu iddiada bulunan kişi kadının eşi ise ve iddiasını ispatlayacak delilleri yoksa, kazf cezasından liân yoluyla kurtulabilir. Lânetleşmeden sonra, Hanefî mezhebinin dışındaki üç mezhebe göre nikâh, hâkimin feshine gerek kalmadan kendiliğinden fesholup taraflar ebediyen birbirlerine haram olur.³⁰² Hanefî mezhebine göre ise nikâh hâkimin kararıyla feshedilir. Bu ayrılık bâin talâk hükmündedir.³⁰³ Eğer koca, hâkimin hükmünden önce iddiasından vazgeçer ve eşine iftira ettiğini kabul ederse, kendisine kazf cezası uygulanır.³⁰⁴ Ancak bu durum hanefî mezhebine göre bain talak hükmünde olduğu için, eşlerin tekrar evlenebilmeleri için bâin talâk şartlarının yerine getirilmesi gerekir.³⁰⁵ Buna karşılık, kadının zina ettiği sabit olursa, liân hükümleri ortadan kalkar ve tarafların yeniden evlenmeleri önünde herhangi bir engel kalmaz.³⁰⁶

³⁰⁰ Mehmet Âkif Aydın, "Liân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/172-173.

³⁰¹ Hamza Aktan, "Kazf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/148-149.

³⁰² Cezîri, *el-Fıkh 'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/105-106; Şemseddin Muhammed b. Ahmed Şirbîni, *Muğni'l-Muhtac İla Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 3/462-463.

³⁰³ el-Cezîri, *Kitabu'l Fıkh ale'l Mezahibi'l Erbaa*, 4/105.

³⁰⁴ Aktan, "Kazf", 25/148-149.

³⁰⁵ Aydın, "Liân", 27/172-173.

³⁰⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 442; Atar, "Muharremât", 31/6-8.

Yapılan incelemeler neticesinde 19. yy. Diyarbekir sicillerinde konu ile ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.³⁰⁷

Eşin yakın akrabaları: Eşler arasında muhabbeti ve huzuru etkileyen bazı etkenler vardır. Bu etkenlerden biri de İslam aile hukukunda cem‘ başlığı altında ele alınan ve erkeğin, nikâhı altındaki eşinin yakın akrabaları ile aynı anda evlenmesidir.³⁰⁸ Cem‘ evliliğinin temel ölçüsü: Birlikte evlenilmek istenen iki kadından biri erkek olarak kabul edildiğinde, aralarında evlenme engelinin bulunmasıdır. Aynı şekilde bir erkek; eşinin kız kardeşi, halası, teyzesi veya yeğeniyle de aynı anda evlenemez.³⁰⁹ Şayet böyle bir nikah akdi gerçekleşirse her iki nikâh da geçersiz olur ve ikisinden de ayrılması gerekir. Bu tür bir nikâh sonucu yapılan ayrılık cinsel birliktelikten sonra ise kadınların her birine tam mehir, önce ise mehrin yarısı ödenir.³¹⁰

Yapılan incelemelerde 19. yy. Diyarbekir sicillerinde konu ile ilgili herhangi bir belge kaydına rastlanmamıştır.

3.3.1.2. Ehliyet

Yapılan incelemelerde, Diyarbekir şer‘iyye sicillerindeki ehliyet ile ilgili kayıtlı belgelerin çoğunun veraset ve malî konularla ilgili olduğu görülmektedir.³¹¹ Ancak bu belgeler arasında, nikâhta ehliyet ile ilgili uygulamalarda yer almaktadır. Şer‘iyye sicil kayıtlarına geçmeden önce, ehliyet konusunu İslam hukuku açısından kısaca ele almakta fayda vardır. İslam aile hukukuna göre ehliyet³¹² üç kısma ayrılır.

Tam ehliyet: Kişinin akıllı, hür ve ergen olmasıdır. Hanefi fıkına göre ergenlik yaşı erkeklerde 12, kızlarda 9 yaş olarak kabul edilir.³¹³ Ancak bu yaşlarda ergen olmayan

³⁰⁷ Muhammed Mustafa Küçük’ün yüksek lisans tezinde, Üsküdar Mahkemesi’ne ait 5 numaralı sicil defterinde liân ile ilgili bir kayda yer verildiği belirtilmektedir. Bkz. Küçük, *Üsküdar ve İstanbul Şer‘iyye Sicillerinde Kazf ve Hakaret Suçları (16. ve 17. Yüzyıl)*, 53.

³⁰⁸ İsmail Parlatır, *Açıklamalı İslâmî Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Basım Yayım, 2017), 144.

³⁰⁹ Hamza Aktan, “Sihriyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/111-112; Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 60-61. md. 33.

³¹⁰ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 61. md. 133.

³¹¹ Bkz. DŞS-3716-45b/1; DŞS-3791-2b/2.

³¹² İslam hukukunda ehliyet: Kişinin dinî ve hukuki hüküm ve yükümlülükleri yerine getirme çağına geldiğini gösteren bir terimdir. Parlatır, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 202; Bilmen, *Fıkıh İlmî & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 66.

³¹³ Parlatır, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 128.

erkekler 18, kızlar 17 yaşında ergen sayılırlar. Nitekim ergenlik ve rüştün ispatıyla ilgili sicil belgeleri de mevcuttur.³¹⁴

Tam ehliyet sahibi kişiler, hak ve borçlarına sahip olup bunları tek başına yerine getirebiliyor olmasıdır.³¹⁵ Malî konularda sefih olan kişi tam ehliyet sahibi sayılmazken, nikâh konusunda tam ehliyet sahibidir. Hanefî mezhebinde, diğer üç mezhebin aksine, evlenecek erkek ve kadın (dengi ve mehr-i misil şartı ile) ya da bunlara vekalet edecek kişilerin tam ehliyet sahibi olmaları gerekir. Aksi takdirde böyle bir nikâh geçersizdir.³¹⁶

Eksik ehliyet: Temyiz yaşına gelmiş fakat ergen olamamış çocuklar, akıl sağlığı tam olmayan (ateh) ve kölelerdir. Eksik ehliyet sahibi kişilerin nikâhı, ancak velilerinin izni ile geçerlilik kazanır.³¹⁷

Ehliyetsizler: Akıl hastaları ile küçük çocuklar ehliyetsizdirler. Bu kişiler için ancak menfaatlerine olan hukuki işlemleri kabul edilir. Zararlarına olan işlemler ise velisinin izni olsa dahi geçersizdir.³¹⁸ Konuyla ilgili detaylı bilgi (veli) başlığı altında ele alınacaktır.

Diyarbakir şer'îyye sicillerinde evlilikte ehliyet ile ilgili en az dört adet belgeye rastlanmıştır. Bunlardan 1235/1820 tarihli bir belgede, Hoca Ahmed Mahallesi sakinlerinden Kasım kızı Fatıma'nın, babası tarafından kuzeni ile evlendirilmek istenmesine karşı çıkarak, akıllı ve bâliğa (ergen) olduğunu, kuzeniyle evlenmek istemediğini, kendi iradesiyle Mustafa oğlu İsmail'le evlenmek istediğini beyan ettiği ve bunun üzerine mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Belge şöyledir:

Medîne-i Âmid mahallâtından Hoca Ahmed mahallesinde sâkin zâtı ta'rîf-i Şer'î ile mu'arrefe olan işbu râfî'atü'l-vesîka Fâtıma bt. Kasım nâm bîkr u bâliğa meclis-i şer'de babası mezbûr Kasım b. Süleyman mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip "hâlen ben âkile ve bâliğa ve mükellefe olup nefsim muhtâresi [9a] ve küfûvüm olan işbu hâzır bi'l-meclis İsmail b. el-Hâc Mustafa'ya akd-i nikâh olunmak murâd eylediğimde karındâşım oğlu gâib ani'l-meclis sagîr Osman'a veririm deyü babam mezbûr Kasım

³¹⁴ "Zülfikar'ın sinni on beş yaşında olduğunu Mollâ Ali ve Ebubekir şehadetleriyle sâbit ve rüşdiyetinden istintâk olundukda bir gurus kırk para ve kırk para yüz yirmi akçe ve ecnâs akçeden ikilik ve yüzlük temeyyüz eyleyip demir ve penbe birer batmân olduğunu bilme ile rüşdiyeti zâhir kayd şüd. Fî selhi Receb sene [1]215." Bkz. DŞS-3798-1b/3. Bu belgede, Zülfikar adındaki gencin 15 yaşında olduğunu beyan edip, şahitler huzurunda kendisine yöneltilen soruları bilmesi üzerine rüştünün sabit olduğu kayıt altına alınmıştır.

³¹⁵ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 208.

³¹⁶ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 17; Mevsili, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/111.

³¹⁷ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 277.

³¹⁸ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 23-24.

mâni' olup suâl olunup takrîri tahrîr ve yedimde olan fetvâ-yı şerîfe mücebince izin verilmesi matlûbemdir...³¹⁹

Söz konusu belgede, başkası ile evlendirilmek istenen bir kız, ehliyet sahibi olduğunu³²⁰ ifade ederek, istediği kişiyle evlenmesine izin verilmesini talep etmektedir.

3.3.1.3. Meclis birliği

İslam aile hukukunda nikâh bir akittir. Bu akdin unsurlarından biri de icap ve kabuldür. Nikâh işleminde, icap ve kabulün aynı mecliste ve zaman aralığında gerçekleşmesi gerekir. Bir tarafın icapta bulunup, diğer tarafın farklı bir zaman veya mekânda kabul beyanında bulunması; ya da iki beyan arasında başka bir konunun gündeme gelmesi durumunda nikâh akdi geçersiz sayılır.³²¹ Bu bağlamda, hareket halindeki bir vasıta üzerinde kıyılan nikâh, meclis birliği sağlanmadığı için geçersizdir.³²² Diğer yandan mektup ya da elçi vasıtası ile vekaleten yapılan evlilik teklifi aynı mecliste iki şahit huzurunda sözlü bir şekilde kabul edilmesi halinde meclis birliği ve nikâh geçerli sayılır. Ancak, sözlü beyan olmadan karşılıklı yazışma ile yapılan nikâh akdi geçersizdir.³²³

Yapılan incelemelerde, Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde meclis birliği ilkesine doğrudan veya dolaylı şekilde temas eden üç adet belgeye rastlanmıştır. Bu belgelerden biri, bir önceki konuyla doğrudan ilişkili olduğundan burada yeniden ayrıntılı şekilde yer

³¹⁹ DŞS-3774-8b/2. Belgenin tamamı şöyledir: "Medîne-i Âmid mahallâtından Hoca Ahmed mahallesinde sâkin zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan işbu râfî'atül-vesîka Fâtıma bt. Kasım nâm bîkr u bâliğa meclis-i şer'de babası mezbûr Kasım b. Süleyman mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip "hâlen ben âkile ve bâliğa ve mükellefe olup nefsim muhtâresi [9a] ve küfüvüm olan işbu hâzır bî'l-meclis İsmail b. el-Hâc Mustafa'ya akd-i nikâh olunmak murâd eylediğimde karındâşım oğlu gâib anî'l-meclis sagîr Osman'a veririm deyü babam mezbûr Kasım mâni' olup suâl olunup takrîri tahrîr ve yedimde olan fetvâ-yı şerîfe mücebince izin verilmesi matlûbemdir" dedikde gıbbe's-suâl mezbûr Kasım cevâbında "fi'l-vâki' müdde'ıye-i mezbûre sulbiye kızı olup hâlen âkile ve bâliğa ve mükellefe ve mezbûr İsmail küfüvü ve nefsi muhtâresi olduğunu ikrâr lâkin kızım müdde'ıye-i mezbûreyi karındâşım oğlu gâib-i mezbûr sagîr Osman ve Osman'ın kız karındâşını kebîr oğluma nikâh etmek murâd eyledim" deyü cevâb vericek müdde'ıye-i mezbûrenin yedinde olup ibrâz eylediği fetvâ-yı şerîfenin mazmûn-ı münîfi "Hind-i mükellefe bilâ-izni velî nefsinî âhardan Rind'e tezvîce şer'an kâdire olur mu?" Cevâb-ı bâ-sevâbında: "Olur". Kütüb-i mu'teberân-ı fıkhiyeden Hulâsa'da "Mütene'kidü nikâhun hurretün mükellefetün bikran kâne ev seyyiben bilâ-izni velî" deyü mastûr olmağın mücebiyle mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâmin ve'l-işrîn min Zilka'deti's-şerîfe li-sene hamse ve selâsin ve mi'e ve elf." Ayrıca bkz. DŞS-3767-3a/3; DŞS-3803-10b/3; DŞS-3803-20b/3.

³²⁰ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talîlî'l-Muhtar*, 2/111.

³²¹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 438.

³²² Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/26.

³²³ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 18; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 438.

verilmesine gerek görülmemiştir. Söz konusu belgede, evlenmek isteyen kadının, evlilik adayının da aynı mecliste hazır bulunduğunu ifade ederek nikâhın geçerlilik şartlarından biri olan meclis birliği ilkesine açıkça atıfta bulunmuştur.³²⁴

3.3.1.4. Evlilik lafzının kesinlik bildirilmesi

Evlilik, ciddi bir akittir.³²⁵ Dolayısıyla, evlenecek tarafların ya da vekillerinin, nikâh sırasında kullandıkları ifadelerin tereddüde yer vermeyecek şekilde açık, kesin ve şartsız bir irade beyanı içermesi gerekir. Osmanlı'daki uygulamalar incelendiğinde daha çok, kadınların evlilikten sonra ikamet yerlerinin değiştirilmemesini ve eşlerinin başka bir kadınla (kuma) evlenmemesi gibi şartları öne sürdükleri görülmektedir. Hanefî mezhebine göre³²⁶ bu tür şartlarla kısıtlanan nikâh, aslî unsurlarında eksiklik meydana geldiği için geçersiz sayılır. Nikâhta öne sürülen şartlar, nikâhın geçerliliğine etkileri bakımından üç kısma ayrılır.³²⁷

Bu bağlamda, Diyarbekir şer'îyye sicillerinde yer alan 1249–1250/1834 tarihli bir belge bu konuya örnek gösterilebilir:

Âmid sâkinlerinden Ümmü bt. Mehmed tarafından vekîl-i sâbitü'l-vekâlesi Feyzullah, mezbûrenin zevci Hasan mahzarında üzerine da'vâ ve tasvîr-i müdde 'âsında (hemşîre-i mezbûreyi ben kendüye tezvîc eyledikde öyle şart ile verdim [ki] mezbûreyi Diyarbekir'de iskân ile el-ân merkûm hemşîrem mezbûreyi Ergani kazâsına götürüp iskân etmiş olmağla mezbûreyi şart-ı mezkûr üzere Diyarbekir'de iskân etdirmesi ber-mûceb-i şer'îsi matlûbumdur) dedikde vekîl-i merkûm Feyzullah'dan beyyine lâzım gelmekle.³²⁸

Bu belge, aile hukukuna dair bir dava olup, evlilik sırasında yapılan bir yerleşim (iskân) şartının ihlâli nedeniyle açılmıştır. Söz konusu şart, Hanbelî mezhebi³²⁹ dışındaki cumhura ve Osmanlı Devleti'nde resmi mezhep konumundaki Hanefî mezhebine göre

³²⁴ DŞS-3774-8b/2; DŞS-3767-8a/1; DŞS-3803-10b/3.

³²⁵ "Üç şey vardır ki ciddisi de ciddi şakası da ciddidir: Nikâh, talâk ve ricat (kocanın karsına geri dönmesi) tir." Ebû Dâvûd, *Sünen 'u Ebî Dâvud*, "Talâk", 9 (2194).

³²⁶ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 264-265.

³²⁷ Hanefî mezhebine göre nikâhta koşulan şartlar: 1. Seninle yarın evlenirim gibi geleceğe yönelik şartlar, meclis birliğine uygun olmadığı için nikâhı geçersiz kılar. 2. Kadına mehir vermemek üzere koşulan şart, böyle bir şartın koşulması, nikâhın özüne aykırı olduğu için geçersiz sayılır. Bu durumda, taraflar arasında cinsel birliktelik ya da sahih-i halvet gerçekleşirse, kadın mehir hakkını elde eder. 3. Evlilikten sonra ikamet değişikliği şartı: Nikâh akdi esnasında tarafların ikamet değişikliğiyle ilgili öne sürdükleri şartların geçerliliği olamayıp nikâhın sıhhatine hiçbir etki etmez. Bkz. Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 438; Cezîri, *el-Fıkh 'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/86-88.

³²⁸ DŞS-3791-9a/1.

³²⁹ Cezîri, *el-Fıkh 'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/88; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 447.

geçerli bir şart değildir.³³⁰ Ancak söz konusu belgede, hüküm zikredilmediği için sonucun ne olduğu bilinmemektedir.³³¹

3.3.2. Sıhhat şartı

İslam-Osmanlı hukuk sisteminde bir nikâhın geçerli sayılabilmesi için, belirli şartların eksiksiz şekilde yerine getirilmiş olması gerekir.³³² Bu şartlardan herhangi birinin eksikliği durumunda, nikâh fâsit olur. Ancak eksik olan şartların sonradan tamamlanması hâlinde, nikâh geçerlilik kazanır.³³³ Aşağıda ele alınacak hükümler, nikâhın sıhhat şartlarını oluşturmaktadır.

3.3.2.1. Şahit

Şahit kelimesi sözlükte; hazır bulunmak, haber vermek, bilmek ve gözlemlemek anlamlarına gelir.³³⁴ İslam hukukundaki anlamı ise bir kişinin bir olay ya da duruma tanıklık etmesidir.³³⁵ Nikâha verilen önem ve bu birliktelikten doğacak çocukların haklarının korunması amacıyla, şahitlik İslam hukukunda nikâhın sıhhat şartlarından biri olarak kabul edilmiştir.³³⁶ Nitekim hadis-i şerif³³⁷ ve Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nde³³⁸ şahitsiz kıyılan nikâhın geçersiz olduğu açıkça ifade edilmiştir.

3.3.2.1.1. Şahitlikte nisap

Fıkıh terminolojisinde nisap, şer'î bir hükmün kesinlik kazanması için gerekli olan

³³⁰ el Boğa vd., *el-Fıkhü'l-Menheci ala Mezhebi'l-İmam eş-Şafii*, 2/86-91; Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, 183-184.

³³¹ Buna benzer bir örnekte Ümmügülsüm Çiçek Kale'nin yüksek lisans tezinde yer verilmiştir. Bkz. Ümmügülsüm Çiçek Kale, *İslam Hukukunda Aile İçi Huzursuzluklar ve Çözümü (Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Örneği)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 13-14.

³³² Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 2/94.

³³³ Fahrettin Atar, "Nikâh", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/112-117.

³³⁴ Parlatur, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 508.

³³⁵ H. Yunus Apaydın, "Şahit", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/278-283.

³³⁶ Zuhayli, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, 9/58.

³³⁷ "Nikâh ancak şahitlerle gerçekleşir." Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, 3/6.

³³⁸ "Bila şuhud akdolunan nikâh fasıddır." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 34. md. 57.

asgarî sayı demektir. İslam hukukunda bu sayı, muamelenin türüne göre değişiklik gösterir. Nikâh akdinde şahitlik nisabı, iki erkek ya da bir erkekle iki kadın şahidin bulunmasıyla sağlanır.³³⁹ Bu hükme dayanak olarak şu ayet gösterilmektedir: "İki erkek şahit bulunmadığında razı olduğunuz şahitlerden bir erkek ve biri yanıldığında diğeri ona hatırlatsın diye iki de kadın şahit bulunsun."³⁴⁰

3.3.2.1.2. Şahitlerde aranan şartlar

Tahammül-i şehâdet (tanıklığa ehliyet): Kişinin, nikâh gibi hukuk bir olaya veya muameleye tanıklık edebilecek temyiz kudretine (akıl ve ergen olmak) sahip olması, görme duyusunun sağlam olması ve olaya bizzat tanıklık etmesi gerekmektedir.³⁴¹

Edâ-i şehâdet (tanıklığın icrası): Mahkeme önünde tanıklık yapabilmek için kişinin Müslüman, hür, akıl reşit (yaş olgunluğuna ulaşmış) ve adalet sahibi olması gerekir. Osmanlı Aile Hukuku'na göre, günahattan tövbe eden fasık kişinin şahitliği kabul edilir. Ancak kazf cezası almış kişiler (cezanın bir parçası olduğu için) tövbe etseler bile şahitlikleri kabul edilmez.³⁴² Şahitliğin diğer bir şartı da mürüvvettir.³⁴³ Ayrıca şahitlik lafzı bir yemin türü sayıldığından, nikâh esnasında şahidin, açıkça şahitlik ediyorum demesi gerekir.³⁴⁴

Diyarbakir şer'yye sicilleri incelendiğinde, mahkemelerin birçok davada şahit beyanlarına başvurduğu görülmektedir.³⁴⁵ Bu çerçevede yalnızca nikâh ile ilgili konularda 10'un üzerinde belgeye rastlanmıştır. Bunlardan 1289/1872 tarihli bir belge, Derviş Hüseyin Mahallesi sakinlerinden Ümmü binti Lebenci Beşşar ile eşi Receb bin Mustafa'nın evliliğiyle ilgilidir:

Derviş Hüseyin mahallesinde sâkine Ümmü bt. Lebenci Beşşar, üçüncü alâyn ikinci bölüğün[de] na'lbend Receb b. Mustafa nâm-ı diğer Şahin muvâcehesinde "mezbûr Receb târîhden altı ay mukaddem 500 gurus mehir tesmiyesiyle mahalle-i mezkûrede Şeyhavi Pencik nâm kimesnenin hânesinde kendi nefsinden asâleten ve benim tarafımdan

³³⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 2/89; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 162. Atar, "Nikâh", 33/112-117.

³⁴⁰ el-Bakara. 2/282.

³⁴¹ Apaydın, "Şahit", 38/278-283.

³⁴² Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 349; Zuhayli, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 8/237.

³⁴³ İslam hukukunda mürüvvet: İnsani değer ve erdemlere dayanan, kişinin kendine yakışan ahlaki davranışlarda bulunmasını ifade eder. Parlatır, *Açıklamalı İslâmi Terimler Sözlüğü*, 616; Apaydın, "Şahit", 38/278-283.

³⁴⁴ Apaydın, "Şahit", 38/278-283.

³⁴⁵ Bkz. DŞS-3798-1b/3; DŞS-3775-27a/1.

vekîlim bulunan Lebenci Musa b. Rebiş hâzırân olarak vekîlim mezbûr Musa vekâleti hasebiyle nefsimi mezbûr Receb'e Liceli Mustafa ve Alevî Şeyhbizinî nâm şahidler muvâcehelerinde Hüsreviye Câmi'i'nin Şâfi'îler İmamı Mollâ Mehmed nam kimesne hâzır olduğu hâlde tezvîc eylediğinde mezbûr Receb dahi ber-vech-i muharrer tezevvüc ve kabul ve gâib anı'l-meclis mezbûr Şeyhavi Pencik'in hânesinde bana dühûl edip dört gün mürûrunda mezbûr Receb âhar mahalle me'mûriyetle gidip hâlâ ben mezbûr Receb'den hamlim zâhir olmağla beni infâka mezbûr Receb'e tehbîh olunmak matlûbumdur" deyu ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk ol dahi cevâbında müdde' iye-i mezbûre[ni] ber-vech-i muharrer menkûhası olduğunu külliye inkâr. Fî 4 Receb sene [1]289. Dervîşhüseyin mahallesinde Şeyhmus b. Hasan ve Ali b. diğê Hasan Halil şehâdetleriyle sâbit tesvîd oldu.³⁴⁶

Söz konusu belgede, hak iddia eden kadın, nikâh akdinin geçerlilik şartlarından biri olan şahitlerin, akit esnasında hazır bulunduğunu mahkeme huzurunda beyan ederek, nikâhta herhangi bir eksikliğin bulunmadığını ifade etmiştir. Mahkeme, tarafların iddialarını dinledikten sonra nihaî kararını, şahitlerin beyanlarına dayanarak vermiştir. Bu durum, hem nikâhın sıhhat şartlarından biri olan şahitlerin önemine, hem de Osmanlı mahkemelerinde şahitlerin hüküm oluşturmadaki belirleyici rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

İslam hukukunda şahitlik, sadece nikâh gibi akitlerde değil, diğê pek çok davada temel delil olma özelliği taşır. Bu sebeple, şahitlerin güvenilirliği, hukukî süreçlerin sağlıklı ve adil şekilde yürütülmesi bakımından hayati önemdedir. Her ne kadar şahitlik müessesesi önemli bir değer olarak kabul edilse de yalancı şahitlik yapabilecek kişilerin varlığı da göz ardı edilmemiştir. Yalancı şahitlik konusu İslam hukukunda ciddiyetle ele alınmıştır. Bu bağlamda, Kur'ân ve Sünnet'te yalancı şahitlik yapanların vebali açıkça ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, icra makamında bulunan yetkililer, bu yetkiyi kötüye kullanmanın önüne geçmek amacıyla çeşitli tedbirler almışlardır. Bu tedbirlerden biri de Diyarbekir şer'iyye sicillerinde yer alan, 1268/1852 tarihli bir devlet fermanıdır. Söz konusu belge, Osmanlı'da şahitliğin kötüye kullanımına karşı alınacak önlemleri ve bu konuda yapılacak düzenlemeleri konu edinmektedir:

Devletlü efendim hazretleri, Bazı hukûk-ı şer'iyye için ikâme olunmakda olan şahidlerin yalancılığı ve müdde'ânın hakka makrûn olmaması cihetiyle ekser mahallerde ibtâl-i hak olunduğu bu kere tahkîk u istihbâr kılındığından bundan böyle o makûle şahid-i zûrların

³⁴⁶ DŞS-3771-27a-1.

ibtâl-i hukûka âlet olmamaları için bir mâtde usûl-i şer‘iyyesine tevâfuk edip şâhid iktizâ eylediği hâlde evvel emirde getirilecek şâhidlerin kimler olduğu suâl olunarak ism ü şöretleri bir mahalle kayd olunup muahharan gelen âdemler onlar olduğu veyâhûd ta‘yîn olunan deftere gelmediği sûretde me‘mûru tarafından araşdırılıp tedkîk-ı mâtde olunduktan sonra...³⁴⁷

Söz konusu belge, şer‘î davalarda mahkemelere şahitlik yapmak üzere getirilen kişilerin, yapılan soruşturmalar sonucunda yalancı şahitlikte bulunduklarının tespit edilmesi üzerine birtakım tedbirlerin alındığını göstermektedir. Alınan bu tedbirler çerçevesinde, şahitlik yapacak kişilerin gerçekten şahitlik vasfını taşıyıp taşımadıkları denetlenecek; şahitlerin kimlik bilgileri mahkemece önceden kayda geçirilecek. Böylece şahitlerin sonradan değiştirilmesinin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, yalancı şahitlik yaptığı tespit edilen kişilere, mevcut hukuk kuralları çerçevesinde gerekli cezai işlemlerin uygulanacağı belirtilmiş ve bu düzenlemelerin tüm ülkede yürürlüğe konulduğu kayıt altına alınmıştır. Sonuç olarak bu belge, Osmanlı Devleti’nde yalancı şahitliğe karşı idari ve yargısal önlemler aldığını göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

3.3.2.2. Evlilik yasağının bulunmaması

Daha önce de ifade edildiği üzere, evlilik engelleri konusunda hukukçular arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bazı hukukçular evlilik engellerini nikâhın sıhhat

³⁴⁷ **DŞS-3775-27a/1.** Belgenin tamamı şöyledir: “Devletlü efendim hazretleri, Bazı hukûk-ı şer‘iyye için ikâme olunmakda olan şâhidlerin yalancılığı ve müdde‘ânın hakka makrûn olmaması cihetiyle ekser mahallerde ibtâl-i hak olunduğu bu kere tahkîk u istihbâr kılındığından bundan böyle o makûle şâhid-i zûrların ibtâl-i hukûka âlet olmamaları için bir mâtde usûl-i şer‘iyyesine tevâfuk edip şâhid iktizâ eylediği hâlde evvel emirde getirilecek şâhidlerin kimler olduğu suâl olunarak ism ü şöretleri bir mahalle kayd olunup muahharan gelen âdemler onlar olduğu veyâhûd ta‘yîn olunan deftere gelmediği sûretde me‘mûru tarafından araşdırılıp tedkîk-ı mâtde olunduktan sonra” asıl cây-ı dikkat tezkiye husûsu olduğundan bunda âdî usûl ile iktifâ olunmayarak hakikat-i hâl için vukûf-ı ma‘lûmât-ı tâmmе hâsıl olmak üzere hükkâm-ı şer‘-i şerîf tarafından mevsûk ve mu‘temed me‘mûrlar ma‘rifetiyle şâhidlerin icâbına göre sırran ve alenen tezkiyesi hakkında tedkîkât-ı kâmilenin kemâ yenbagî icrâ ve yalan şâhidliğine mütecâsir olanların kanun-ı cezâ ahkâmı icâbınca te‘dibât-ı lâzimesi icrâ olunmak için keyfiyetin her tarafa neşr u i‘lânıyla sâye-i şevket-vâye-i hazret-i mülûkânede bir takım ashâb-ı hukukun de‘âvî-i vâkı‘ası kemâl-i hakk u adâlet üzere görülmesi husûsunda takayyüdât-ı mütemâdiyenin ifâsı Meclis-i Vâlâ’da tezekkür ü tensîb ve hâk-i pây-ı hümayûn-ı hazret-i Hilâfet-penâhî’den istizân olunarak emr u fermân-ı ma‘dilet-nişân-ı cenâb-ı pâdişâhî dahi ol merkezde müte‘allik ve şeref-sudûr buyurulup mantûk-ı âlisince keyfiyet lâzım gelenlere bildirilmiş olmala zât-ı vâlâları dahi mantûk-ı emr u fermân-ı hümayûn-ı hazret-i şâhâne ve minvâl-i muharrer üzere keyfiyetin zîr-i idârelerinde kâin mahaller me‘mûrlarına iş‘âr u ifâdesiyle ba‘d-ezîn bu husûsun mer‘iyyü’l-icrâ tutulmasına mezîd-i i‘tinâ ve himmet buyurmaları siyâkında şukka-i senâverî terkîm kılındı. Fî 25 Ş. sene [12]68.”

şartlarından sayarken, bazıları nikâhın rükünlerinden saymaktadırlar. Söz konusu evlilik engeli, boşanmış ya da dul bir kadının iddet süresi dolmadan evlenmesidir. Böyle bir durumda nikâh, bâtil değil, fâsit olarak değerlendirilir.

Yapılan incelemeler sonucunda, 19. yüzyıl Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde, ölüm veya boşanma sonrası iddet süresine bağlı evlenme yasağına ilişkin üç adet belgeye rastlanmıştır. Bu belgelerden biri, Kiki Mehmed ile Esmâ Hatun arasındaki fâsit nikâh meselesine dairdir. 1244–1246/1828–1829 tarihleri arasındaki belge şöyledir:

Kiki Mehmed, zevcesi Esmâ mahzarında üzerine "mezbûre benim taht-ı nikâhımda iken ben Hassaköy'e azîmetde mezbûre âhardan Süleyman nâm kimesneye gitmekle bana teslimi matlûbumdur" deyu ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk mezbûre cevâbında "merkûm Mehmed'i akd-i nikâhımda, merkûmdan mukaddem olan zevc-i muhâlî'imden merkûma olan hîn-i akd-i nikâha kadar iddem tekmîl olmadığından nikâhım fâsit olmağla merkûmun bu taraftan azimetinden sonra tekmîl-i idde ile merkûm Süleyman'a akd-i nikâh olunmuşum" deyu def'e tasaddîsi ve müceb-i şer'îsi fetvâ-yı şerîfe havâle, yine mezbûre cevâbında "merkûm Mehmed'den mukaddem olan zevcimden hamlim olup merkûma akd-i nikâh olduktan sonra sakat vâki' olmağla bu vechile dahi nikâh fâsit olduğundan âharı tezevvüc eylemişim" deyu iddi'â, merkûm Mehmed inkâr, fetvâ-yı şerîfe havâle.³⁴⁸

Mehmed adlı şahıs, mahkemeye başvurarak Esmâ adındaki kadının hala nikâhı altında olduğunu, kendisi Hassaköy'e gittiği sırada Esmâ'nın, Süleyman adındaki başka biri ile nikâhlandığını iddia etmiştir. Bu sebeple, Esmâ'nın kendisine teslimini talep etmiştir. Buna karşılık Esmâ, önceki eşiyle boşandıktan sonra iddet süresi henüz tamamlanmadan Mehmed ile nikâhlandığını, bu sebeple aralarındaki evliliğin fâsit olduğunu beyan etmiştir. Dolayısıyla, önceki nikâhın geçersiz olması nedeniyle Mehmed'den sonra nikâhlandığı Süleyman ile evliliğinin geçerli olduğunu ve iddet engeli bulunmadığını savunmuştur.

Tarafların beyanları üzerine konu, şer'î hükmün belirlenmesi amacıyla fetvaya havale edilmiştir.

3.3.2.3. Karşılıklı rıza

Nikâh, iki tarafın rıza ve kabulü ile gerçekleşen bir akittir. Aile hukukunda

³⁴⁸ DŞS-3767-7b/2; Ayrıca bkz. DŞS-3702-21b/4; DŞS-3803-19a/7.

Cumhur'a göre, taraflardan birinin rızası alınmadan, yani zorla kıyılan nikâh fasittir. Hanefî mezhebine göre ise karşılıklı rıza, nikâhın sıhhat şartlarından kabul edilmese de Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nde yer alan: "İkrah ile vuku bulan nikâh fâsittir."³⁴⁹ Hükümünden anlaşıldığı üzere rıza, nikâhın sıhhat şartıdır. İslam aile hukukunda, sünnet olan uygulama, velinin kızına, falanca kişi size taliptir demesidir. Kızın susması veya gülümsemesi rızası manasına gelmektedir.³⁵⁰

Diyarbakir şer'iyeye sicillerinde yer alan 1244-1246/1828-1831 tarihli bir belgede, Mehmet kızı Fatma'nın amcası tarafından, Halef adlı kişiyle zorla evlendirildiğini iddia ederek, nikâhının feshi için açtığı dava yer almaktadır. Belge şöyledir:

Cemaleddin nâm karye sâkinelerinden Fâtıma bt. Mehmed, zevci Halef mahzarında üzerine "zevcim merkûmun bacısını ammim Ali cebren çekip nikâh etdiğinde beni dahi merkûm ammim Ali mezbûrenin bedeline cebren merkûm Halef'e nikâh etmekle ol vakitte beni kerhen ve cebren nikâh etmiş olduğundan nikâhım sahîh olmamağla feshi matlûbumdur" deyu da'vâ, merkûm Halef cevâbında "benim bacımı mezbûrenin ammîsi cebren alıp bedeline mezbûreyi bana verdi" deyu def'e tasaddîsi fetvâ-yı şerîfe havâle.³⁵¹

Söz konusu belgede, tarafların karşılıklı beyanları şer'iyeye siciline kaydedilmiş olmakla birlikte, mahkeme tarafından verilmiş nihai hükme yer verilmemiştir. Davada bahsi geçen evlilik biçimi, uygulama açısından berdel evliliğine benzemektedir. Berdel evliliğiyle ilgili ayrıntılı bilgi (mekruh evlilikler) başlığı altında yer verilecektir.

Her ne kadar mahkeme kararına ilişkin kesin bir bilgi yer almasa da söz konusu belge, zorla evlendirmenin İslam aile hukukundaki yeri ve mahkeme sürecinde bireysel rızanın taşıdığı hukukî önem hakkında dikkat çekici bilgiler sunmaktadır.

3.3.2.4. Veli

19. yy. Diyarbakir şer'iyeye sicillerinde yer alan velâyetle ilgili belgelerin çoğunun, malî konularda ve ergen olmayan çocukların mallarının korunmasıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu tür kayıtlarda, söz konusu çocukların ya kendi velileri aracılığıyla ya da devlet tarafından tayin edilen vekiller vasıtasıyla malvarlıklarının takibi

³⁴⁹ Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 34. md. 57.

³⁵⁰ Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, 3/31-50; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/6-7; Mehmet Boynukalın, "Zevce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/306-307.

³⁵¹ DŞS-3767-29a/3.

sağlanmıştır.³⁵² Ancak sicil kayıtlarında nikâhta velâyet konusunu içeren belgeler de mevcuttur. Bu kayıtlara geçmeden önce, velâyetin İslam hukukundaki yerine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Velâyet; bazı hukuki konularda yetkisi bulunmayan bazı kişilerin yerine karar verme yetkisine sahip olmaktır.³⁵³ İslam-Osmanlı hukukunda kişiler tam ehliyetliler, ehliyetsizler ve yarı ehliyetliler olmak üzere üç gruba ayrılır: Tam ehliyetliler, başta da tarifi yapıldığı üzere, kendi fiil ve tasarruflarında tam yetkiye sahip kişilerdir. Yarım ehliyetliler, sınırlı ehliyete sahip ateh (akıl zayıflığı), sefih (savurgan) ve henüz ergen olmamış mümeyyiz çocuklardır. Ehliyetsizler ise küçük çocuklar ve akıl hastalarıdır.³⁵⁴ İslam hukukuna göre tam ehliyet sahibi erkeğin evlilik ve diğer hukuki işlemlerinde veli izni aranmaz. Ancak yarım ehliyetliler ve ehliyetsizlerin evliliğinde veli izni gerekmektedir. Kadınların evliliği konusunda ise fıkıh âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. İmam Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'a göre kadın, malî konularda tasarruf hakkına sahip olduğu gibi, nikâhta da tam ehliyet sahibidir. İmam Muhammed ve İmam Şafii'ye göre ise maslahat gereği kadın yarım ehliyet sahibi sayılarak, evliliğinde veli iznini lüzum şartı olarak saymışlardır.³⁵⁵ Ancak bu velâyet tek taraflı olmayıp müşterektir. Yani ister evli ister bekâr olsun, ergen bir kız, velisinden izinsiz evlenemeyeceği gibi velisi de onun rızasını almadan onu evlendiremez.³⁵⁶

Osmanlı aile hukukunda, 1544 yılına kadar İmam Ebu Hanife'nin görüşü geçerli iken, bu tarihten itibaren kadının maslahatı, özel durumlarının suistimali ve kız kaçırma olaylarının önüne geçmek amacıyla, Şeyhülislâm Ebu Suud Efendi'nin yayınladığı fetva üzerine, İmam Ebu Hanife'nin görüşünden vaz geçilerek, İmam Muhammed'in görüşü esas alınarak kadının evliliğinde velisinin rızası aranmaya başlanmıştır.³⁵⁷ Çünkü ilerleyen dönemlerde bu fetvanın tersi yöndeki bazı fetvaların da verilmesi³⁵⁸ ve uygulanan hükümlerin çıkarıldığı dönemle sınırlı olması gibi sebeplerle bu fetvanın

³⁵² Bkz. DŞS-3787-13a/2; DŞS-3750-6a/2; DŞS-3787-14a/1.

³⁵³ İkinci, *Osmanlı Hukuku*, 68.

³⁵⁴ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 216-221.

³⁵⁵ Şirbîni, *Muğni'l-Muhtac İla Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac*, 3/180-181.

³⁵⁶ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 270.

³⁵⁷ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 97.

³⁵⁸ Velisi tarafından evliliğine müdahale edilmek istenen bir kadının, velisinin izni olmadan da evlenebileceğini gösteren fetvasının olduğunu beyan eden ve bu durumun Diyarbekir sicillerine yansıdığı bir belge bunun açık göstergesidir. Bkz. DŞS-3774-8b/2.

ilerleyen zamanlarda tam olarak uygulanmadığı söylenebilir.³⁵⁹

3.3.2.4.1. Hısım velâyeti

Hanefî mezhebine göre velâyet hakkı, mirasçı olma sırasına göre belirlenmekte olup³⁶⁰ iki gruba ayrılır. Bunlardan ilki hısım velâyetidir. Kişinin asıl velisi, baba soyundan gelen asabe³⁶¹ (erkek akrabalar).³⁶² Bunlar: Baba, baba tarafından dede, erkek çocuk ve erkek torundur. Bu kişilerden baba ve dedenin velâyeti cebri velâyettir. Yani bu kişiler küçük çocukların, akıl hastalarının ve bakire kızların evlendirilmesinde söz hakkına sahiptirler. Diğer aile üyeleri tarafından yapılan velâyet ise amme velâyeti gibidir.³⁶³ Bu durumda eğer bakire ya da küçük yaştaki kızlar dengi olmadıkları biriyle evlendirilirse, bu kişiler nikâhı feshetme hakkına sahiptirler.³⁶⁴ Konuyla ilgili sicil belgeleri (nikâhın lüzum şartları) başlığı altında ele alınacaktır.

3.3.2.4.2. Amme velâyeti

Bazı durumlarda, toplumu temsil etme yetkisine sahip devlet başkanı veya onun görevlendirdiği bir yetkili, amme (kamu) velisi sıfatı ile nikâh gibi hukuki işlemlerde velâyete yetkili olabilmektedir.³⁶⁵ Ancak bu yetki sınırlıdır. Ehliyet sahibi olmayan, küçük çocukların ve akıl hastalarının evlilik işlemlerinde amme velisinin hiçbir yetkisi yoktur. Ancak, hısım velâyetine sahip bir velisi bulunmayan, yarım ehliyet sahibi sayılan ergenlik yaşına gelmiş, akıllı ve bekar bir kadının evliliğinde velâyette bulunabilmektedir. Amme velâyeti ile evlendirilen kimselerin (bakire kız, küçük oğlan ve akıl hastası olan kızın) ya da babası veya dedesi tarafından evlendirilen dul kızların, dengi biriyle, mehr-i

³⁵⁹ Ömer Korkmaz'ın Adana şer'îyye sicilleri üzerine yaptığı doktora tezinde, bunu destekleyen bir belgeye yer verilmiştir. Söz konusu belgede, keşiş adındaki birinin, cebri velâyet hakkını kullanmak suretiyle yeğeninin yaptığı nikâhı feshetmek ister. Ancak dönemin mahkeme kadısı, amcanın böyle bir yetkisinin olmadığını beyan edip, amcanın talebini reddetmektedir. Konuyla ilgili detaylı bilgi ve söz konusu belgeye ulaşmak için bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'îyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 80-81.

³⁶⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 78.

³⁶¹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 32.

³⁶² Merğînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, 3/31-50.

³⁶³ "MES'ELE : Hind-i nâ-bâligayı, Zeyd nikâh eylese sahih olur mu? ELCEVAP : Olur, amma velî babası yahud dedesi değil ise hıyâr-i feshi vardır, hîn-i bulûğda." bkz. Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 38.

³⁶⁴ Merğînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, 3/31-50.

³⁶⁵ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'îyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 35. md. 38.

misil karşılığında ve evliliğe açık bir şekilde rızalarının alınması gerekir. Evlenecek kişinin sözlü kabul etmesi, susması, gülmesi ya da sessiz ağlama gibi işaretler rızasının olduğunu gösterir.³⁶⁶ Aksi takdirde böyle bir evlilik lüzum şartında eksiklik olduğundan askıda kabul edilir. Bu durumda kadın, ergenlik çağına geldiğinde nikâhını feshetme hakkına sahiptir. Bu hakka bulûğ muhayyerliği denir.³⁶⁷ Konuyla ilgili sicil belgeleri, nikâhın nefaz şartları başlığı altında ele alınacaktır.

3.3.2.5. Evlilik belgesi

İslam hukukunda nikâh, tarafların veya vekillerinin şahitlerin huzurunda icap ve kabul beyanlarıyla gerçekleşen sözlü bir akittir.³⁶⁸ Osmanlı Devleti'nde ise zamanla erkek ya da kadının haklarının suistimal edilmesi gibi durumlar ortaya çıkınca, tarafların haklarının korunup güvence altına alınması için evlilik belgesi şartı getirilmiştir.³⁶⁹ Mahkemeye başvurup evlilikle ilgili herhangi bir hak iddiasında bulunan tarafların evliliklerine dair resmî belge ibraz etmeleri istenmiştir.³⁷⁰ İslam ve Osmanlı aile hukukunda, evlilik belgesinin bulunması her ne kadar evliliğin şartlarından sayılmazsa da Osmanlı aile hukukunda evlilik belgesinin bulundurulması zorunlu hale getirilmiştir. Ancak diğer şartların aksine belgenin bulunmaması nikâhın sıhhatine etki etmez.³⁷¹

Diyarbakır şer'îyye sicillerinde, evliliklerin resmî olarak kaydedilmesine dair zorunluluğu belirten doğrudan bir kayda rastlanmamıştır. Ancak 1255–1257/1839–1841 tarihli bir belgede, Abbas oğlu Esad Bey'in, Derviş oğlu Ömer Bey ile kızı arasındaki evliliğin mahkemece kayıt altına alınması talebine ilişkin bir örnek yer almaktadır. Belge şöyledir:

(...) Mahallesi sâkinlerinden Esad Bey b. Abbas Bey meclis-i şer'î şerîf-i enverde takrîr-i

³⁶⁶ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/115-116.

³⁶⁷ Konuyla ilgili daha fazla bilgi için Bedri Aslan tarafından kaleme alınan makaleye bkz. Bedri Aslan, "İslam Hukukunda Evlilikte Velâyetin Ortadan Kalkmasıyla Velinin Velâyetinin Kime Gececeği Konusunun Değerlendirilmesi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2016), 26-47. İkinci, *Osmanlı Hukuku*, 443; Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/117.

³⁶⁸ "Akd-i nikâh esnasında mükellef iki şahidin huzuru, nikâhın sıhhatinde şarttır." ve "Nikâh, meclis-i nikâhta tarafeynin veya vekillerinin icap ve kabulüyle akdolunur." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 30. md. 34-35.

³⁶⁹ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 12.

³⁷⁰ "Esna-yı akidde hatip ve mahtubeden birinin ikametgahı bulunan kaza hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsus ile me'zun kıldığı nâib hazır bulunup akidnâme-yi tanzim ve tescil eder." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 30. md. 37.

³⁷¹ Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/28-29.

kelâm ve ifâde ani'l-merâmında (...) "İşbu Ömer b. Derviş'e Allah'ın emriyle nikâh edip kerîmem merkûmun nafaka ve kisve (...) tarîk-ı ibâhe ta'ahhüd ü iltizâm eyledim ve dâmâdım merkûmun dahi nafakasını alâ tarîkî's-şehâde ta'ahhüd eyledim" deyu "tıbk-ı takrîrim sicill-i mahfûza kayd olunsun" dedikde mîr-i merkûmun takrîri kayd olundu.³⁷²

Yapılan incelemelerde, söz konusu belge dışında nikâhın resmî olarak kayıt altına alındığını gösteren başka bir kayda rastlanmamıştır. Bu durum, nikâhların resmî olarak kayıt altına alınmasının Diyarbakir'de yaygın olamadığını ya da sicillere yansıtılmadığını göstermektedir.

3.3.3. Nefaz şartı

Nikâh, normal şartlarda tam ehliyet sahibi (akıllı, ergen ve hür) iki kişinin ya da onların vekilleri arasında özgür iradeleriyle, şahitler huzurunda ve aynı mecliste kıyılan lazım bir akittir. Ancak diğer akitlerin aksine, bazı durumlarda üçüncü taraf olan velilerin onayı devreye girer. Örneğin, tam ehliyet sahibi olmayan yetişkin bir kızın ya da birinci dereceden velisi bulunduğu halde uzak dereceden bir veli ya da amme velisi tarafından evlendirilen bir kadının, daha sonra kadının dengi ya da mehirsiz evlendirildiği ortaya çıkarsa, devreye üçüncü kişi olan velinin onayı girer. Bu durumda nikâh, veli onay verene kadar mevkuftur.³⁷³ Ancak evlenen kız ile eşi arasında denklik varsa, velinin müdahale etme yetkisi ortadan kalkar.³⁷⁴

Bu bağlamda yapılan inceleme de bir belge tespit edilmiştir. Söz konusu belgede, Hoca Ahmet mahallesinden Kasım kızı Fatma, Hacı İsmail oğlu Mustafa ile evlenmek istemiş; ancak velisi, kızın evliliğine karşı çıkıp kendisini başka biriyle evlendirmek istemiştir. 1235/1820 tarihli belge şöyledir:

Medîne-i Âmid mahallâtından Hoca Ahmed mahallesinde sâkin zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan işbu râfi'atü'l-vesîka Fâtıma bt. Kasım nâm bîkr u bâliğa meclis-i şer'de babası mezbûr Kasım b. Süleyman mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip "hâlen ben âkile ve bâliğa ve mükellefe olup nefsim muhtâresi [9a] ve küfûvüm olan işbu hâzır bi'l-meclis İsmail b. el-Hâc Mustafa'ya akd-i nikâh olunmak murâd eylediğimde karındâşım oğlu gâib ani'l-meclis sagîr Osman'a veririm deyü babam mezbûr Kasım mâni' olup suâl olunup takrîri tahrîr ve yedimde olan fetvâ-yı şerîfe mücebince izin

³⁷² DŞS-3804-2a/2.

³⁷³ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 21; Atar, "Nikâh", 33/112-117; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/26-30.

³⁷⁴ Mevsîlî, *el-İhtiyar li-Talîlî'l-Muhtar*. 122-125; Hamza Aktan, "Kefâet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/166-168.

verilmesi matlûbemdir" dedikde gıbbe's-suâl mezbûr Kasım cevâbında "fi'l-vâki' müdde'ıye-i mezbûre sulbiye kızı olup hâlen âkile ve bâliğa ve mükellefe ve mezbûr İsmail küfüvü ve nefsi-i muhtâresi olduğunu ikrâr lâkin kızım müdde'ıye-i mezbûreyi karındâşım oğlu gâib-i mezbûr sagır Osman ve Osman'ın kız karındâşını kebîr oğluma nikâh etmek murâd eyledim" deyü cevâb vericek müdde'ıye-i mezbûrenin yedinde olup ibrâz eylediği fetvâ-yı şerîfenin mazmûn-ı münîfi "Hind-i mükellefe bilâ-izni velî nefsi âhardan Rind'e tezvîce şer'an kâdire olur mu?" Cevâb-ı bâ-sevâbında: "Olur". Kütüb-i mu'teberân-ı fıkhiyeden Hulâsa'da "Mütene'kidü nikâhun hurretün mükellefetün bikanrân kâne ev seyyiben bilâ-izni velî" deyü mastûr olmağın mûcebiyle mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâmin ve'l-işrîn min Zilka'deti's-şerîfe li-sene hamse ve selâsin ve mi'e ve elf.³⁷⁵

Belgede, kızın evlenmek istediği kişinin kendisine denk olduğu, mehr-i misil ve nikâhın diğer sıhhat şartlarının mevcut olduğundan, velisinin bu evliliğe müdahale edemeyeceğine ve elinde kendi iradesiyle evlenme hakkına sahip olduğunu gösteren fetva bulunduğu beyan edilmiştir.

3.3.4. Lüzum (geçerlilik) şartı

Daha öncede ifade edildiği üzere, İslam-Osmanlı hukukunda nikâh, çift taraflı bir akittir. Dolayısıyla kişinin tek taraflı fesih hakkı bulunmamaktadır.³⁷⁶ Ancak Hanefî mezhebine göre, bazı durumlarda kızın ya da velisinin nikâhı feshetme hakkı vardır.³⁷⁷ Tam ehliyet sahibi bir kadın, velisinin izni olmadan denklik ve mehr-i misil şartı sağlandığı sürece evlenebilir.³⁷⁸ Ancak evlilikten sonra, erkeğin dengi olmadığı ortaya çıkarsa velisinin nikâhı feshetme hakkı vardır.³⁷⁹ Ayrıca veli, tam ehliyet sahibi olmayan (küçük veya akıl hastası) kızını dengi biriyle ve mehr-i misil karşılığı evlendirebilir

³⁷⁵ DŞS-3774-8b/2.

³⁷⁶ H. Yunus Apaydın, "Lüzum", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/260-262.

³⁷⁷ Ali Bardakoğlu, "Fesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/427-436.

³⁷⁸ İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'ye göre: "Mehr-i misil esbab-ı kefaetten olup bir kebirî nefsi velev küfüvüne mehr-i misilden noksan ile tezvile etse evliyanın hakk-ı itirazı vardır." bkz. Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 86. md. 47.

³⁷⁹ Aktan, "Kefâet", 2002, 25/166-168.

(velâyet-i icbâr).³⁸⁰ Ancak bu kişiler ergenliğe ulaştığında (hıyâr-ı bulûğ)³⁸¹ veya akıl sağlığına ulaştıklarında (hıyârü'l-ifâka), evlendikleri kimselerle aralarında denklik bulunmadığı ya da mehir tayin edilmediği tespit edilirse, bu kişilerin de nikâhı feshetme hakkı vardır.³⁸²

19. yüzyıl Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde, küçük yaşta velisi tarafından evlendirilen bir kızın, ergen olduktan sonra hıyâr-ı bulûğ hakkını kullanarak evliliğini feshettiğine dair bir adet belgeye rastlanmıştır. 1263-1264/1847-1848 tarihleri arasında, Huri köyünden küçük yaşta berdel yoluyla ve mehirsiz olarak evlendirilen Haydar kızı Hamo'nun, ergen olduktan sonra iki şahit huzurunda nikâhını feshetmek üzere mahkemeye başvurduğu belge şöyledir:

...Mezbûre Hamo'dan suâl olundukda cevâbında "benim hâl-i sıgarımda karındaşım akd-i nikâh ile merkûm Bersin'e verdiği ma'lûmum olup lâkin hayız gördüğümde iki şâhid getirdip hayız gördüğüm meclisde nikâhımı fesh eyledim" deyu def'e tasaddî etdikde def'-i meşrûhasına mutâbık beyyine taleb olundukda karye-i mezbûr ahâlîsinden Emin b. Fakı Mehmed ve Mehmed b. Abdi li-ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istişhâd olunduklarında "fi'l-hakîka bahârda bir kimesne bizi çağırıp mezbûre Hamo sâkin olduğu menzile gitdik, bizlere söylediği sizler Allah için şâhid olun, şimdi hayız-ı hûn gördüm, bâliğa oldum, karındaşım benim nikâhımı Bersin'e kesmiş, ben o nikâ[hı] battâl eyledim"

³⁸⁰ İslam hukukunda velâyet-i icbar: Rızaları olsun veya olmasın, çocuk ve akli dengesi tam olmayan kişilerin, bu şartlara sahip birinci derece velileri tarafından evlendirebilmeleridir. Bkz. Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/8.

³⁸¹ İslam hukukunda hıyâr-ı bulûğ: Ergenlik yaşına gelen bir kişinin velâyet altından çıkıp, daha önce velisi tarafından kıyılan nikâhını kabul ya da reddetme yetkisine sahip olmasıdır. Bkz. Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/8; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 443.

³⁸² Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/29; Aktan, "Kefâet", 2002, 25/166-168.

deyu edâ-i şehâdet-i şer'îyye eyledikleri ve mûcib-i şer'îsi fetvâ-yı şerîfe havâle.³⁸³

Söz konusu belgede, velisi tarafından mehirsiz evlendirilen kızın, ergen olduktan sonra hıyâr-ı bulûğ hakkını kullanmak suretiyle eşiyle arasındaki nikâhı feshettiğini iddia etmiştir. Hâkim ise meselenin çözümü için fetva talep etmiştir.³⁸⁴

3.3.4.1. Denklik (kefâet)

Evliliğin sağlıklı şekilde sürdürülebilmesi için evlenecek çiftler arasında bazı konularda eşitlik olmasına küfüv denir. Halk arasında yaygın olarak kullanılan “Davul bile dengi dengine çalar.”³⁸⁵ Atasözü bu anlayışı ifade eder. İslam hukukunda denklik nasla değil, örfle belirlenmiştir. Denklik erkeğin vasıfları arasında aranır, kız tarafında aranmaz.³⁸⁶ Osmanlı aile hukukunda denklik hem kızın hem velisinin karşılıklı hakkıdır. Bundan dolayı denklik, nikâhın sıhhat değil lüzum şartıdır. Ancak bu hak, çocukları doğuncaya kadardır.³⁸⁷ Osmanlı aile hukukunda, denklik açısından aranan temel kriterler:

³⁸³ DŞS-3803-20b/3. Belgenin tamamı: “Hani kazâsı karyelerinden Huri nâm karyesinde sâkin Bersin b. Mamed meclis-i şer'î de karye-i mezbûre sâkinelerinden Hamo bt. Haydar ile li-ebeveynkarındaşı Ömer mahzarlarında üzerlerine da'vâ ve takrîr-i kelâ[mında] "benim hâl-i sıgarımda yedi sene mukaddem babam merkûm Mamed hemşiresi bîkr-i bâligayı merkûm Ömer nikâh edip bedeline velâyet hasebiyle Ömer'in sagîre hemşiresi mezbûre Hamo'yu dahi Ömer bana nikâh edip babam dahi velâyete kabûl edip benim hemşirem ile merkûm Ömer ezvâc mu'âmelesi üç sene edip hemşirem fevt olup zevcem mezbûre Hamo dahi hâl-i sıgarımda benim babam menziline kalıp babam vefât etdikde ben sagîr olduğumdan mezbûre Hamo dahi sagîre olup karındaşı merkûm Ömer'in indine gidip beş senedir karındaşı merkûm Ömer'in indindedir, ben bâliğ olup zevcemi taleb ettiğimde vermeyip ve zevcem dahi seni istemem deyip gelmediğinden zevcemin bana gelip itâ'at etmesine tenbîh olunmak matlûbumdur" deyu ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm Ömer cevâbında "ben mâni' olmam, zevcesidir" dedikde mezbûre Hamo'dan suâl olundukda cevâbında "benim hâl-i sıgarımda karındaşım akd-i nikâh ile merkûm Bersin'e verdiği ma'lûmum olup lâkin hayız gördüğümde iki şâhid getirdip hayız gördüğüm meclisde nikâhımı fesh eyledim" deyu def'e tasaddî etdikde def-i meşrûhasına mutâbık beyyine taleb olundukda karye-i mezbûr ahâlîsinden Emin b. Fakı Mehmed ve Mehmed b. Abdi li-ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup istişâd olunduklarında "fî'l-hakîka bahârda bir kimesne bizi çağırıp mezbûre Hamo sâkin olduğu menzile gitdik, bizlere söylediği sizler Allah için şâhid olun, şimdi hayız-ı hûn gördüm, bâliğa oldum, karındaşım benim nikâhımı Bersin'e kesmiş, ben o nikâ[hı] battâl eyledim" deyu edâ-i şehâdet-i Şer'îyye eyledikleri ve mûcib-i şer'îsi fetvâ-yı şerîfe havâle.” Ayrıca bkz. DŞS-3775-70a/1.

³⁸⁴ Yapılan incelemelerde konuyla ilgili olarak, Ömer Korkmaz'ın Adana şer'îyye sicilleri üzerine yaptığı doktora tezinde buna benzer bir belgeye rastlanmıştır. Söz konusu belgede, Abdurrahman kızı Fatıma, ergenlik yaşına geldikten sonra annesi tarafından küçükken evlendirildiğini ve bulûğ muhayyerliği hakkı olduğu iddiasıyla nikâhın feshi için Adana mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme Fatıma'yı haklı bulup eşiyle nikâhlarını feshetmiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'îyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 89-90.

³⁸⁵ T.D.K.- *Türk Dil Kurumu, Felsefe ve Gramer Terimleri* (Ankara: T.D.K., 1942).

³⁸⁶ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'îyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 40. md. 62.

³⁸⁷ İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-Halebî, *İzahlı Multeka'l-Ebhur Tercümesi*, çev. Mustafa Uysal İstanbul: Dîrezkonca Matbası, 1968), 358; Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/124-125.

Müslüman olmak, dindarlık, soy,³⁸⁸ hürriyet, meslek ve maddî durumda aranır (meslek sahibi için günlük kazanç, meslek sahibi olmayan için aylık kazanç baz alınır).³⁸⁹ Söz konusu kriterler nikâhtan önce aranır. Şayet nikâhtan önce, denkliğin olmadığı bilinmiyorsa ve nikâh kıyılmışsa, tarafların nikâhı feshetme hakkı ortadan kalkar.³⁹⁰ Ancak, nikâhtan önce kadının dengi olduğunu iddia edip daha sonra bunun aksi olduğu ortaya çıkarsa taraflar nikâhı feshetme hakkına sahip olur.³⁹¹

19. yy. Diyarbekir sicillerinde konuyla ilgili en az iki adet belgeye rastlanmıştır. Bunlardan 1263-1264/1847-1848 tarihli, Bahçecik köyünden Şeyho'nun kızı Nefise'nin, çingene olan eşi Hasan oğlu Cuma'dan, dengi olmadığı gerekçesiyle boşanmak üzere mahkemeye başvurduğu belge şöyledir:

Bahçecik karyesinde sâkine Nefise bt. Şeyho tarafından vekîl-i müsecceli Mustafa Efendi, Karacıyan ahâlisinden Cuma b. Hasan üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâmında "müvekkilemin zevci Çingâne olup edü olmadığından tefrik matlubumdur nafaka-i iddeti ve mehrinden geçip ve iki yüz guruş akçe ile bir tüfenk üzerine bedele hul' eylediği Mahmud b. Mustafa."³⁹²

Belgede boşanmanın muhâlea³⁹³ yoluyla gerçekleştiği, küfüv sebebiyle fesih işleminin yapılmadığı gözlenmiştir. Bu da kişinin çingene olmasının denklik açısından geçerli bir sebep olmadığına işaret etmektedir.

Yapılan araştırmalarda, şimdiye kadar şer'îyye sicilleri üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda, Çingenelerle evliliğin denklik ilişkisine dair herhangi bir örneğe

³⁸⁸ Seyyidlerin denkliğiyle ilgili detaylı bilgi ve belgeler için bkz. Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. Yy. Diyarbekir Örneği" 30/1 (2021), 185-221.

³⁸⁹ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/122-123; Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'îyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 41. md. 66; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/22-25.

³⁹⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 444.

³⁹¹ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'îyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 42. md. 69.

³⁹² DSS-3803-35a/3; Ayrıca bkz. DSS-3774-8b/2.

³⁹³ İslam aile hukukunda muhâlea: Tarafların karşılıklı rızasıyla gerçekleşen, kadının belli bir bedel karşılığında kocasını ayırmaya ikna etmesi üzerine meydana gelen bir fesih şeklidir. bkz. Fahrettin Atar, "Muhâlea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/397-401.

rastlanmamıştır.³⁹⁴

3.4. Nikâh

Nikâh, hemen her toplumda vazgeçilmez bir kurum olarak kabul edilmekte, toplumsal düzenin korunması ve soyun meşruiyetinin temini açısından temel bir rol üstlenmektedir. Arapça’da zevâc olarak da adlandırılan nikâh, terim olarak birleşme, bir araya gelme, evlenme ve evlilik gibi anlamlara gelmektedir.³⁹⁵ Geniş anlamda ise nikâh, kadın ve erkeğin meşru yollarla birbirlerine sahip olma ve birbirlerinden istifade etme hakkını elde ettikleri karşılıklı bir akit anlamına gelir.³⁹⁶ Farklı kültür ve toplumlarda nikâhın şekil ve şartlarında birtakım farklılıklar bulunsa da genel itibarıyla amaç aynıdır. İslam hukukunda ise nikâh, belirli şartlar dâhilinde kurulan bir akittir. Bu şartlar arasında bir din adamı tarafından kısılmasına dair herhangi bir zorunluluk bulunmamaktadır.³⁹⁷

Ancak, Osmanlı aile hukukunda, toplumsal düzeni korumak, oluşan olumsuz durumlar ve hak kayıplarının önüne geçmek amacıyla Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren, nikâhların kadı tarafından ya da kadının izniyle kısılması esası getirilmiştir.³⁹⁸ Kadılar, nikâhı kıyacak kişiye (genellikle mahalle imamı) izin belgesi anlamına gelen izinnâme verirlerdi.³⁹⁹ İmam, izinnâme aldıktan sonra evlenecek eşler arasındı dinî veya hukuki bir engelin olup olmadığını araştırıp nikâhı ilmühaber ile kayıt altına alırdı.⁴⁰⁰ Bu uygulama, Ebu Suud Efendi’nin yayınladığı fetvasıyla

³⁹⁴ Ancak Pınar Tekin’in Trabzon şer‘iyye sicilleri üzerine yaptığı yüksek lisans tezinde konu ile alakalı bir belgeye rastlanmıştır. Söz konusu belgede evlenen kızın Seyyid kızı olduğu, erkeğin ise sıradan bir kişi olması sebebiyle aralarında denkliğin gerçekleşmediği ifade edilmiştir. Belgede nikâhın sıhhat kazanması için veli iznin alınması istenmektedir. Bkz. Tekin, 1873, 1874 ve 1875 Numaralı Trabzon Şer‘iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları ve Değerlendirilmesi (H. 1124-1128/ M. 1712-1716), 49-135.

³⁹⁵ Parlatur, Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü, 540.

³⁹⁶ Atar, “Nikâh”, 33/112-117; Zuhayli, İslam Fıkhi Ansiklopedisi, 9/27.

³⁹⁷ Döndüren, Delilleriyle Aile İlmihali, 454; Aydın, İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, 165.

³⁹⁸ Aydın, İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, 163-169.

³⁹⁹ Osmanlı hukukunda izinnâme: Medeni kanununun ilanından önce evlenecek çiftler, mahallenin illeri gelenleri (ihtiyar heyeti) tarafından, evlenmelerinde dinî veya hukuki açıdan engellerinin bulunmadığını gösteren ilmühaber alırlardı. Bu belgeyle evlenmek istedikleri şehrin kadısına başvurup, kendilerini evlendirecek mahalle imamı için aldıkları nikâh ruhsatıdır. Bkz. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 109.

⁴⁰⁰ Vedat Yurt, Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yaşığı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6. Gökbayır, Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkhnın Belirleyiciliği Erzincan Şer‘iyye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan’ı ile Mukayeseli), 19.

desteklenmiştir.⁴⁰¹ Aynı şekilde onun fetvasıyla, kadı izni olmaksızın kıyılan nikâhların feshi mümkün hale getirilmiştir.⁴⁰² Ancak sonraki dönemlerde bu kural yumuşatılmış ve izinsiz nikâhların fesih yetkisi kaldırılmıştır.⁴⁰³ Beyazıt döneminden itibaren ise nikâh, kadıların resmi görevleri arasında sayılmaya başlanmıştır. Bu görev karşılığında kadılar kıydıkları her nikâh için 8-12 akçe arasında bir ücret almaya başlamıştır.⁴⁰⁴ Nikâh akdinin ardından eşlere, hüccet-i nikâh adlı bir belge verilirdi.⁴⁰⁵ Bu belgede tarafların nüfus bilgileri, şahitlerin isimleri ve mehir miktarı gibi bilgiler yer alırdı. Bir nevi evlenme cüzdanı işlevi gören bu belge, gerektiğinde mahkemeye delil olarak sunulabilecek hukuki bir evraktı.

3.4.1. Mevkuf nikâh

Sahih evliliğin tüm unsurlarını taşıdığı halde yürürlüğe girmesi için bazı eksikliklerin olduğu nikâha, mevkuf (askıda) nikâh adı verilir. Bu nikâhın geçerlilik kazanabilmesi için, izin vermeye yetkili kişilerin onayı gerekmektedir.⁴⁰⁶ İzin şartı gerçekleşmediği halde eşler arasında cinsel birliktelik gerçekleşmesi durumunda fâsit nikâhın hükümleri uygulanır.⁴⁰⁷

Konuyla ilgili detaylı açıklama ve Diyarbekir mahkeme kayıtlarındaki örnekler, nikâhın lüzum ve nefaz şartları başlıkları altında ele alınmıştır.⁴⁰⁸

⁴⁰¹ "MES'ELE : Hind, izn-i kâdî yok iken, birkaç kimse huzurunda "kızım Zeyneb-i sagîreyi, kardeşim Amrın oğlu Bekr-i sagîre verdim" deyip Amr "Bekr için Zeynebi ahp kabul ettim" dese nikâh olur mu? ELCEVAP : İzn-i hâkimle olmak emr olunmuştur." bkz. Düздаğ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, 38.

⁴⁰² Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 90.

⁴⁰³ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 94.

⁴⁰⁴ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 88.

⁴⁰⁵ Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 282.

⁴⁰⁶ Parlatır, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 540; Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 8/41.

⁴⁰⁷ Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/33.

⁴⁰⁸ Bkz. DŞS-3774-8b/2; DŞS-3775-70a/1; DŞS-3803-35a/3. Konuya ilişkin benzer bir örnek, Canan Demir'in yüksek lisans tezinde yer almaktadır. Söz konusu belgede, babası seferdeyken annesinin velâyetiyle evlendirilen bir kızın, babasının dönüşü sonrasında annenin böyle bir yetkisi bulunmadığı gerekçesiyle nikâhın feshi talebiyle mahkemeye başvurduğu bir dava kayıdındır. Bkz. Demir, *Saraybosna Şer'iyeye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1781-1783)*, 21.

3.4.2. Sahih nikâh

Sahih nikâh: İslam aile hukukunda nikâhın sıhhat şartları olan evlilik yasağının olmaması, karşılıklı rıza, veli izni (gerektiği durumlarda) ve iki adil şahit şartını taşıyan evlilik akdidir.⁴⁰⁹ Bu nikâhın kıyılmasıyla birlikte aşağıdaki hukuki sonuçlar meydana gelir:

Mehir: Sahih nikâh akdi gerçekleşmeden önce verilen sözler ya da verilen mallar, hukuken mehir sayılmaz; bunlar hediye mahiyetinde olup hukuki bir sonuç doğurmaz. Mehir, ancak sahih bir nikâhtan sonra bağlayıcı bir hak haline gelir.

İstifade hakkı: Sahih nikâhtan önce taraflar arasında meydana gelen nişanlanma ve söz kesme gibi uygulamalar, hukuken evlilik sayılmadığından, eşlerin birbirinden istifade etmeleri meşru değildir. Bu hak ancak sahih bir nikâh akdinden sonra meydana gelir.

Nafaka: Kadının evlilik dolayısıyla erkek üzerindeki haklarından biridir. Bu hak, sahih bir nikâhtan sonra başlar ve evlilik devam ettiği sürece devam eder.

Sıhri hısımlık: Sahih nikâhtan sonra, taraflar ve onların bazı yakın akrabaları arasında meydana gelen evlilik yoluyla mahremiyet bağıdır. Bu bağ, hukuki olarak akrabalık ilişkilerini kapsar ve evlilik engeli oluşturur.

Nesep: Hukuki olarak, çocuğun nesebinin baba tarafına nispet edilmesi, ancak sahih bir nikâhtan sonra mümkün olur.⁴¹⁰ Gayri meşru ilişkiden doğan çocuğun nesebi, annesine isnat edilir ancak babaya isnat edilemez.⁴¹¹

Miras: Sahih bir nikâhtan sonra eşlerden birinin vefatıyla hayatta kalan eş miras hakkına sahip olur.⁴¹²

Konuyla ilgili diğer teorik bilgilere ve Diyarbekir şer‘iyye sicillerindeki örneklerle

⁴⁰⁹ Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 8/52.

⁴¹⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 445.

⁴¹¹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 452.

⁴¹² Güneş, *el-Ahvalü’ş-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/32; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 448-449.

nikâhın sıhhat şartları başlığı altında yer verilmiştir.⁴¹³

3.4.3. Fâsit nikâh

Fâsit terimi, sözlükte daha önce düzenli, dengeli, istikrarlı ve yararlı iken, daha sonra bu olumlu vasıflarını kaybederek istikametinin değişip bozulmasıdır.⁴¹⁴ Fıkıh terimi olarak ise fâsit, nikâh gibi hukuki akitlerde rükünleri tam olmakla beraber sıhhat şartında eksiklik bulunan bir akdi ifade eder.⁴¹⁵ Diğer üç mezhepte fâsit evlilik, bâtıl evlilikle aynı anlamda kullanılırken, Hanefî mezhebinde bu iki kavram birbirinden ayrılır.⁴¹⁶ Hanefî mezhebine göre, nikâhın fâsit olmasına sebep olan eksiklikler giderildiğinde nikâh sıhhat kazanır. Ancak sıhhat şartları yerine getirilmeyen nikâhın, taraflarca feshedilmesi gerekmektedir. Şayet bundan imtina ederlerse, nikâhın mahkeme tarafından resen feshedilmesi gerekmektedir.⁴¹⁷ Hanefî mezhebine göre fâsit evlilik, doğurduğu sonuçlar itibariyle birliktelikten önce ve sonra olmak üzere iki kısma ayrılır.⁴¹⁸

3.4.3.1. Cinsel birliktelikten önce

Hanefî mezhebine göre, sıhhat şartlarında eksiklik olan nikâh, taraflar arasında cinsel münasebet ya da sahihi halvet gerçekleşmeden feshedilirse, bu akit hukuken geçersiz sayılır. Dolayısıyla sahih nikâhın doğurduğu istifade etme, mehir, hurmet-i musâhere, iddet ve miras gibi hukuki sonuçları doğurmaz.⁴¹⁹

Yapılan incelemelerde, 19. yüzyıl Diyarbekir mahkeme kayıtlarında, bu konuya örnek teşkil edecek iki adet belgeye rastlanmıştır. Bu belgelerden biri, küçük yaşta anne

⁴¹³ Bkz. DŞS-3791-13b/2; DŞS-3767-29a/3; DŞS-3775-70a/1; DŞS-3804-2a/2; DŞS-3774-8b/2. Konuyla ilgili benzer bir örnek, Canan Demir'in yüksek lisans tezinde yer almaktadır. İlgili belgede, tüm sıhhat şartlarını taşıyan bir nikâh akdine dair örnek sunulmuştur. Bkz. Demir, *Saraybosna Şer'iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1781-1783)*, 22.

⁴¹⁴ H. Yunus Apaydın, "Fesad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/417-421.

⁴¹⁵ Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 8/41.

⁴¹⁶ Muamelatta butlan, aslen ve vasfen gayr-i meşru bulunmak; fesad, aslen meşru ve fakat vasfen gayr-i meşru bulunmak manalarına olup mahiyetleri itibarıyla aralarında bu suretle bir fark bulunduğu gibi butlan üzerine hiçbir hüküm terettüb etmemek, fesad üzerine ise bazı ahkam terettüb eylemek itibarıyla da bir fark vardır. Muamelatta böyle olduğu halde münâkehâtta butlan ile fesad arasında bir fark olmayıp elfaz-ı müteradife kabilinden oldukları beyan ediliyor. Bkz. Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 87; Apaydın, "Fesad", 12/417-421.

⁴¹⁷ Apaydın, "Fesad", 12/417-421.

⁴¹⁸ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 30; Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/33; Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 8/52-53.

⁴¹⁹ Apaydın, "Fesad", 12/417-421; Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 31. md. 18.

velâyeti ile evlendirilen Zübeyde'nin nikâhı, geçerli veli şartını taşımadığıyla ilgilidir. 1244-1246/1828-1831 tarihli belge şöyledir:

Âişe Hâtûn tarafından vekîli Hacı Ahmed Efendi, mezbûrenin kızı Zübeyde'nin zevci Bekir tarafından vekîli Mehmed Efendi mahzarında üzerine "müvekkilem mezbûrenin sagîre kızı mezbûre Zübeyde altı yüz gurus mehr-i müeccel ve mu'accele ile mûmâileyhin müvekkili merkûm Bekir'e müvekkilem mezbûre bi'l-velâye akd-i nikâh edip mehr-i mu'accelinden yüz elli gurus dahi ahz edip bakıyye kalan yüz elli gurusu merkûm Bekir'in zimmetinde kalmağla dâhil-i meclis olduklarından bakıyye kalan meblağ-ı mezbûrun dahi merkumdan talep ve alıverilmesi bi'l-vekâle matlûbumdur" dedikde vekîl-i merkûm Mehmed Efendi cevâbında "zevce-i mezbûre sagîre olduğundan anasının dahi izni sahîh olmamağla akdolunan nikâh fâsittir" deyu edâdan imtinâ' eylediği fetvâ-yı şerîfe havâle.⁴²⁰

Belgede, annesi Aişe Hatun'un velâyetiyle evlendirilen Zübeyde adındaki kızın, vekili aracılığıyla mahkemeye başvurarak eşi Bekir'in zimmetinde kalan mehr-i talep etmiştir. Ancak Bekir, Zübeyde ile evlilik akdi yapılırken onun yaşça küçük olduğunu, bu sebeple annesi Aişe Hatun'un velâyet hakkı bulunmadığını iddia ederek mehir ödeme yükümlülüğünü reddetmiştir. Bu durumda, nikâhın bazı şartlarında eksiklik olduğunu ve bu sebeple akdin fâsit olduğunu ileri sürmüştür. Kadı, meselenin hükme bağlanabilmesi için davayı fetvaya havale etmiştir.

3.4.3.2. Cinsel birliktelikten sonra

Eşler arasında meydana gelen cinsel birliktelikten sonra, fâsit nikâhta bazı hukuki sonuçlar meydana gelir. Bu durumda hürmet-i musâhere meydana gelir, nesep sabit olur ve iddet süresi beklenir. Ayrıca, mehr-i misil ile mehr-i müsemmadan hangisi daha az ise o ödenir. Çünkü İslam hukukunda, cinsel birliktelik sonucunda ya had cezası ya da mehir gerekir. Fâsit nikâhta cinsel birliktelik, şüpheli birleşme olarak değerlendirildiğinden had cezası düşer; ancak mehir ödenir.⁴²¹

Yapılan incelemede 19. yüzyıl Diyarbekir sicillerinde bu duruma örnek teşkil edebilecek sadece bir belgeye rastlanmıştır. 1298/1881 tarihli bu belgede, Hayriye Hanım'ın küçükken evlendirildiğini ve zifaktan sonra hıyâr-ı bülûğ hakkını kullanıp

⁴²⁰ DŞS-3767-20b/2. Ayrıca bkz. DŞS-3803-18b/1.

⁴²¹ Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/33; Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 9/42.

mehrini talep etmesi üzerine açılan davanın kaydı şöyledir:

....Ben dahi kendisini mühreyn-i mezkûreyn ile müvekkil-i mûmâileyhe tezvîc ve dühûl etmiş idim, bundan on beş gün mukaddem mezbûreye gadr u ta'addî eylediğinden mezbûre benim menzilime gelip el-yevm vakt-i duhâda benim hânemde bâliğa olup hâyize olduğu anda komşulardan Hâfız Mehmed Ağa ve Abdurrahman Ağa ve İsmail Ağa ve isimleri meçhûlüm olan birkaç hâtûn huzûrlarında işbu zevcemi istemem, tefrîk ediniz deyü işhâd etmiş olmağla müvekkilem mezbûre kendisinden hıyâr-ı bülûğ ile beynlerinde olan nikâh-ı fesh ile beyân olmuştur" deyü ba'de'd-def' ve'l-inkâr kayıd şüd. Fî 23 Rebî'ilevvel sene [12]98...⁴²²

Bu belgede, cinsel münasebetten sonra feshedilen fâsit bir nikâh iddiası vardır, ancak dava sonuçlandırılmamıştır. Şayet iddia doğru ise mehir ve diğer bazı hukuki sonuçların ortaya çıkacağı söylenebilir.

3.4.4. Bâtıl nikâh

Bâtıl evlilik, nikâhın unsurlarından birinin eksik ya da hiç bulunmaması durumunda ortaya çıkar. Bu tür nikâh, İslam hukukuna göre geçersiz olup, normal şartlarda herhangi bir hukuki sonuç doğurmaz. Bâtıl nikâha örnek teşkil eden durumlar arasında; akıl ve yaş açısından mükellef olmayan kişinin kendi nikâhını kıyması,⁴²³

⁴²² DŞS-3775-70a/1. Belgenin tamamı: "Piyâde Yirmi Sekizinci Alây'ın birinci taburun sol kolağası Mahmud Bey b. Safer Bey tarafından husûs-ı âti'l-beyânda vekîl olduğu tabur-ı mezkûr cerrâh-ı evveli Hasan Efendi b. Ali ve Mülâzım-ı sâni Hüseyin Ağa b. Mustafa şehâdetleriyle sâbit ve sübût-ı vekâletine hüküm-i şer'î lâhık olan Ablak mahallesinde sâkin Mehmed Ağa b. Mustafa Ağa, Hacı Abdurrahman Mescidi mahallesinde sâkine zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe Hayriye Hâtûn bt. Hüsrev tarafından vekîl-i müseccel-i şer'îsi tabur-ı mezkûrun üçüncü bölük yüzbaşısı Ahmed Efendi b. İbrahim muvâcehesinde "müvekkile-i mezbûre Hayriye Hanım târîhden iki ay mukaddem üç bin beş yüz guruş mu'accel ve bin yedi yüz guruş müeccel tesmiyeleriyle müvekkilim mûmâileyhin zevce-i menkûha-i medhûlün bihâsı iken târîhden on iki gün mukaddem vekîl-i mûmâileyh Ahmed Efendi'nin menziline gidip zevcine itâ'at etmediğinden müvekkilim mûmâileyh zevcine itâ'at etmeğe müvekkile-i mûmâileyhe izâfetle vekîl-i mûmâileyhe tenbih olunmak matlûbumdur" deyü ba'de'd da'vâ ve'l-istintâk vekîl-i mûmâileyh dahi cevâbında "müvekkilem mezbûre târîh-i mezkûrda sagire olduğu hâlde beni tarafından tevkil edip ben dahi kendisini mühreyn-i mezkûreyn ile müvekkil-i mûmâileyhe tezvîc ve dühûl etmiş idim, bundan on beş gün mukaddem mezbûreye gadr u ta'addî eylediğinden mezbûre benim menzilime gelip el-yevm vakt-i duhâda benim hânemde bâliğa olup hâyize olduğu anda komşulardan Hâfız Mehmed Ağa ve Abdurrahman Ağa ve İsmail Ağa ve isimleri meçhûlüm olan birkaç hâtûn huzûrlarında işbu zevcemi istemem, tefrîk ediniz deyü işhâd etmiş olmağla müvekkilem mezbûre kendisinden hıyâr-ı bülûğ ile beynlerinde olan nikâh-ı fesh ile beyân olmuştur" deyü ba'de'd-def' ve'l-inkâr kayıd şüd. Fî 23 Rebî'ilevvel sene [12]98."

⁴²³ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/161.

mahrem (yakın akraba) evlilik, başkasının nikâhı altında bulunan kadınla evlilik, müt'a nikâhı ve Müslüman kadının gayri müslim bir erkekle evlenmesi gibi durumlar sayılabilir.⁴²⁴

Cinsel birliktelikten önce bâtil nikâh, hiçbir hukuki sonuç doğurmaz.⁴²⁵ Ancak cinsel birliktelikten sonra ayrılık gerçekleşmişse, hukukçular arasında görüş ayrılığı olmakla beraber, Hanefî mezhebine göre aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkar: Bâtil nikâh, şüpheli evlilik kategorisinde değerlendirildiği için had cezası uygulanmaz, eşlerin birbirinden istifade hakkı sona erer, kadına bir tür maddî tazminat olan ukr ödenir, kadının istibra (belli bir süre) beklemesi gerekir. Ayrıca taraflar arasında sıhri hısımlık meydana gelir.⁴²⁶ Bununla birlikte, evlenme engeline rağmen kıyılan nikâhtan çocuk dünyaya gelmişse, çocuğun haklarının ve nesebinin korunabilmesi adına bu nikâh bâtil değil, fâsit olarak değerlendirilir.⁴²⁷

Yapılan incelemede, 19. yüzyıla ait Diyarbekir sicillerinde, bâtil nikâhla ilgili sadece bir adet belgeye ulaşılmıştır. Matar köyünden Süleyman kızı Zehra, önceki eşi Yusuf oğlu Şehmus'tan boşandıktan sonra iddet süresi bitmeden İbrahim oğlu Şerif ile evlendirildiğini iddia etmiştir. Bu sebeple de nikâhının bâtil olduğunu iddia ederek mahkemeye müracaatta bulunmuştur. 1289-1290/1872-1873 tarihli belge şöyledir:

Behramki nâhiyesine tâbi 'Matar karyesi sâkinlerinden Zehra bt. Süleyman, yine karye-i mezkûre ahâlisinden zevci Şerif b. İbrahim muvâcehesinde "karye-i mezkûrede sâkin Şeyhmus b. Yusuf hâzır olduğu hâlde işbu seksen sekiz senesi Mayıs'ının on beşinci günü mukaddemâ zevcim olan hâzır-ı mezbûr ile muhâla'a olup ba'dehû iddetim münkaziye olmazdan ve zevc-i sâbıkından yani hâzır-ı mezbûr Şeyhmus'dan iki aylık hâmile olduğum hâlde hemen ol günde yani mezkûr şehr-i Mayıs'ın on beşinci günü Behramki Nâibi Hacı Süleyman Efendi huzûrunda Mehmed Kâhyâ'nın odasında nefsimi cebren mezbûr Şerif'e akd eylediğimde ol dahi tezevvüc ve bana dühûl edip ve bir altın hızma ve bir çift sîm bileziğimi dahi benden mezbûr Şerif alıp nâib-i mezbûra verip lâkin benim ber-vech-i meşrûh iddetim münkaziye olmadığı cihetle nikâh bâtil olmağla mehr-i mislim ba'de's-sübût mezbûrdan tazmîn olunmak üzere beynimiz tefrîk olunmak muradımdır" deyu zevc-i muhâlî'ı hâzır-ı mezbûrun tasdîkiyle ve haml-i mezkûr kendisinden olduğunu iddi'â ile ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk mezbûr Şerif dahi cevâbında "mezbûr Şerif [Şeyhmus]

⁴²⁴ Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 34. md. 52-58.

⁴²⁵ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/161.

⁴²⁶ İslam hukukunda sıhri hısımlık: Evlenen eş akrabalarının bu evliliğe bağlı olarak birbirleri ile kaynaşıp yaklaşması sonucu aralarında akrabalık bağının meydana gelmesi ve bundan dolayı aralarında mahremiyet ve evlilik yasağının ortaya çıkmasıdır. Bkz. Aktan, "Sıhriyet", 37/111-112.

⁴²⁷ Güneş, *el-Ahvalü's-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*, 1/33.

mezbûre Zehra'yı sene-i mezkûre şehr-i Nisan'ının on dördüncü günü tatlık edip ba'de inkızâi'l-idde yani üç defa hayız gördüğünü mezbûre Zehra ikrâr edip sene-i mezbûre Ağustos'unun onuncu günü mezbûre nefsinin altmış gurus mehir tesmiyesiyle karye-i mezkûrede karye-i mezkûre muhtârı Mehmed Kâhyâ'nın hânesinde nâib-i mezbûr huzûrunda bana tezvîc ben dahi tezevvûç ve dühûl edip ve hamli dahi bendendir" dedikde tarafeyn şâhîde havâle olunduğu kayıd şü'd. Fî selhi Şevvâl sene [1]289 Fî 24 Zilka'de sene [1]289, Cuma, vaz'-ı hamli.⁴²⁸

Belgede, Zehra'nın bu iddiası mahkeme nezdinde ispatlanmamıştır. Bu nedenle hâkim, davanın sıhhatli bir şekilde neticelendirilmesi için şahit beyanlarının dinlenmesini talep etmiştir.

3.4.5 Mekruh nikâh

Yukarıda değinilen sürekli ve geçici evlenme engellerinin yanı sıra, nikâhın sıhhat ve nefâz şartlarının tamamını taşıdığı hâlde, bazı sebeplerden dolayı tavsiye edilmeyen, yani mekruh kabul edilen evlilikler de bulunmaktadır. Bu tür evlilikler, şeklen ve hükmen sahih nikah gibi olup, sahih nikâhın tüm hukukî sonuçlarını doğurur.⁴²⁹

3.4.5.1. Akraba evliliği.

Osmanlı toplumunda olduğu gibi günümüzde de akraba evlilikleri yaygın şekilde görülmüştür. Bu tür evlilikler, İslam hukukunda yasaklanmamış olmakla birlikte bazı nedenlerden dolayı mekruh olarak değerlendirilmiştir.

Bunun başlıca sebeplerinden biri, yakın akraba evliliğinden doğacak çocukların zayıf ve hastalıklı olma ihtimalidir.⁴³⁰ Bir diğer sebep, evliliğin toplumsal işlevleriyle ilgilidir. Evlilik sadece bireyler arasında değil, aynı zamanda aileler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı artırmayı da hedefler. Ancak yakın akrabalar arasında zaten mevcut olan bu bağ, evlilik yoluyla genişlememekte, aksine toplumsal ağların daralmasına yol açmaktadır. Ayrıca evliliğin psikolojik boyutu olarak kabul edilen aşk ve hissî yakınlık da çocukluktan itibaren birlikte büyüyen kuzenler arasında genellikle zayıf

⁴²⁸ DŞS-3731-11a/1.

⁴²⁹ Atar, "Muharremât", 31/6-8.

⁴³⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 439.

kalmaktadır.⁴³¹

Osmanlı döneminde, özellikle Diyarbekir vilâyetinde akraba çocukları arasındaki evliliklerin yaygın olduğu, dönemin mahkeme kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede, doğrudan ya da dolaylı olarak kuzen evliliğine ilişkin en az altı belge tespit edilmiştir.⁴³²

3.4.5.2. Ehl-i kitap ile evlilik

Daha öncede ifade edildiği üzere, İslam aile hukukunda Müslüman bir kadın, ancak Müslüman bir erkekle evlenebilir.⁴³³ Buna karşılık Müslüman bir erkek hem Müslüman hem de ehl-i kitap bir kadınla evlenebilir. Ancak kadının, dinini çocuklarına ve aile hayatına yansıtma ihtimalinden dolayı, İslam hukukçularınca bu tür evlilikler mekruh olarak değerlendirilmiştir.⁴³⁴ Ancak kadın İslam dininden irtidat edip ehl-i kitap olmuşsa, ona mürtet hükmü uygulanır. Dolayısıyla böyle bir evlilik mekruh değil bâtıl sayılır.⁴³⁵

Diyarbekir şer'îyye sicilleri incelendiğinde, boşanma aşamasının kayda geçirildiği iki adet belgede taraflardan birinin Müslüman, diğerinin ise ehl-i kitap olduğu isimlerinden anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek teşkil eden 1235/1820 tarihli bir belge şöyledir:

Medîne-i Âmid mahallâtından Camiunnebi mahallesinde mütemekkiye olup zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan işbu râfî'atü'l-vesîka Hanım bt. Karabed nâm Nasrâniye meclis-i şer'î-i şerîfde zevci Yusuf b. Abdullah mahzarında bi-tav'ihâ ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edip "zevcim işbu mezbûr Yusuf ile beynimizde hüsn-i zindegânemiz olmamağla zimmetinde mütekarrer ve ma'kûdün aleyh olan on gurus mehr-i müeccelimden fâriğa olup ve nafaka-i iddet-i ma'lûme ve meûnet-i sükânâ kendi üzerime olmak üzere bi't-tav' ve'r-rızâ hal' eyledikde ol dahi hal'-i mezbûru kabûl eylediğinden sonra hukûk-ı zevciyete ve gayra müte'allika âmme-i da'vâdan her birimiz âharın zimmetini ibrâ vü

⁴³¹ Mustafa el Hin vd., *el-Fikhü'l-Menheci Ala Mezhebi'l-İmam eş-Şafîi*, 2/39; Atar, "Muharremât", 31/6-8; Ayrıca bkz. Bedri Aslan, "İslam Hukukunda Akraba Evliliği", *Turkish Studies - Comparative Religious Studies* 17/2 (01 Haziran 2022), 123-131.

⁴³² DŞS-3798-14a/3; DŞS-3803-20b/3; DŞS-3803-10b/7; DŞS-3798-9a/1; DŞS-3774-8b/2; DŞS-3798-13b/2.

⁴³³ Bu konunun ayrıntılı değerlendirmesi ve döneme ait belge örnekleri için bkz. Nikâhın in'ikâd şartları başlığına s. 47-49.

⁴³⁴ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 440; Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'îyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 33. md. 31.

⁴³⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/49.

iskât eyledik, birbirimiz ile vechen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb aslâ da'vâ vü nizâ' kalmamışdır" dedikde mukarra-i mezbûreyi ikrâr-ı meşrûhunda mezbûr Yusuf vicâhen tasdik ve şifâhen tahkik etmeğin mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-hâmis min Zilhicceti's-şerîfe li-sene hamse ve selâsîn ve mi'e elf.⁴³⁶

Söz konusu belgede, şiddetli geçimsizlik nedeniyle tarafların şahitler huzurunda anlaşmalı boşandıklarının kayıt altına alındığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu belgede ehl-i kitap kadınların evlilikte Müslüman kadının sahip olduğu tüm haklara sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁴³⁷

3.4.5.3. Bid'at ehli ile evlilik

Daha önce, Müslüman ve ehl-i kitap kişilerin evliliğinden söz edilmişti. Şimdi ise Şîî ve Alevîler gibi, Müslümanlar arasında yaşayıp kendilerini İslam dairesinde kabul eden fakat ehl-i sünnet fırkaları dışında kalan fırkalarla evlilikler ele alınacaktır.

İslam aile hukukunda, söz konusu fırkaların evliliğiyle ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak, Hz. Ömer döneminde ve daha sonraki bazı dönemlerde bu tür evliliklerin sosyal ve itikadi nedenlerle yasaklandığı görülmüştür.⁴³⁸ Osmanlı Devleti'nde, özellikle Şîî ve benzeri fırkaların nüfuslarının yayılıp çoğalmasını önlemek amacıyla bu tür evlilikler padişah fermanlarıyla yasaklanmıştır.⁴³⁹ Yapılan bu tür evlilikler hukuken geçerli olmakla beraber, evlenen kişiler sürgün gibi cezalara çarptırılmıştır.⁴⁴⁰

Yapılan incelemelerde Diyarbekir mahkeme kayıtlarına böyle bir evlilik çeşidine

⁴³⁶ DŞS-3774-12a/1; DŞS-3775-16a/2.

⁴³⁷ Ümit Güler'in Kıbrıs şer'iyye sicilleri üzerine yaptığı doktora tezinde, Müslüman bir erkeğin zimmî bir kadınla evliliğine dair 17 adet belgeden söz edilmektedir. Bu belgelerden biri, tarafların evlilik akdini mahkeme nezdinde resmî olarak tescil ettirdiklerini gösteren bir kayıttır. Belge, Müslüman-zimmî evliliklerinin Osmanlı hukuk pratiğinde nasıl belgelendiğine dair önemli veriler sunmaktadır. Bkz. Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 78; Benzer şekilde, Emine Gazanker'in yüksek lisans tezinde Müslüman bir erkek ile ehl-i kitap mensubu bir kadının evliliğine ilişkin uygulamaya yer verilmektedir. Bkz. Emine Gazanker, *XVI. VE XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar ve Evlatlıklar* (İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 56.

⁴³⁸ Yurt, *Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı*, 1.

⁴³⁹ Yurt, *Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı*, 74.

⁴⁴⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*. 441.

rastlanmamıştır.

3.4.5.4. Berdel

Bir cahiliye geleneği olan şigâr, günümüzde berdel olarak adlandırılmaktadır. Şigâr; sözlükte, idrarını yapan köpeğin ayağını yerden kaldırması anlamına gelir.⁴⁴¹ İslam aile hukukunda şigâr: “Aralarında mehir olmamak üzere bir kimsenin kızını başkasına, o da kızını kendisine vermek şartıyla nikâh etmesidir.”⁴⁴² Bu tür evlilik Hz. Peygamber tarafından açıkça yasaklanmıştır.⁴⁴³ Şigâr evliliği cumhura göre haram kabul edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu mezheplerde berdel evliliği, fâsit kabul edildiği için, zifaktan önce veya sonra herhangi bir hukuki sonuç doğurmamaktadır. Buna karşılık Hanefî mezhebi, hadisteki yasağı haramlık değil, kerâhet anlamında değerlendirmiştir.⁴⁴⁴ Bu yaklaşım doğrultusunda nikâh geçerli kabul edilmektedir. Ancak mehir şartı gerçekleşmediği için kadın, mehr-i misil talep etme hakkına sahip olmaktadır.⁴⁴⁵ Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde aşiretler ve aileler arası bağları güçlendirmek, kan davalarını sonlandırmak, kız kaçırma olaylarında barışı sağlamak, mehir ve başlık parası gibi külfetlerden kurtulmak için, günümüzde berdel evliliği hala varlığını sürdürmektedir.⁴⁴⁶

Yapılan arşiv taramalarında, Osmanlı’da yaygın olmayan bir uygulama olmakla birlikte, Diyarbekir mahkeme kayıtlarında, berdel nikâhıyla ilgili dört adet belge tespit edilmiştir. Bunlardan 1298/1881 tarihli belge şöyledir:

Medîne-i Diyarbekir'e muzâfe Şark nâhiyesine tâbi‘ Alibardak karyesinde sâkine Hedvan bt. Fettah karye-i mezkûrede sâkin hâlâ zevci Mehmed b. İbrahim muvâcehesinde "işbu zevcim mezbûr Mehmed zimmetinde cihet-i karzdan bâ-sened yirmi beş adet memdûhiye-i gâzî ile pederim ile beni hemşiresiyle mübâdele edip ol cihetle mehr-i

⁴⁴¹ Cezîri, *el-Fıkh ‘ale’l-Mezâhibi’l-Erba’a*, 4/125.

⁴⁴² Ebû Dâvûd, *Sünen ‘u Ebî Dâvud*, “Nikâh”, 14 (2074); Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 226; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 457; Özenç, *18. Yüzyıl Diyarbakır Şer‘iyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi*, 66.

⁴⁴³ Abdullah b. Ömer’den rivayet edildiğine göre: “Resululla: Nikâh-ı şigârdan nehiy buyurdular.” Ebû Dâvûd, *Sünen ‘u Ebî Dâvud*, “Nikâh”, 14 (2074); Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, “Nikâh”, 28 (No: 5112).

⁴⁴⁴ Muharrem Kılıç, “Mürâât-ı Hilâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/37-38.

⁴⁴⁵ Hasan Güleç, “Şigâr”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/142-143; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 226.

⁴⁴⁶ Özenç, *18. Yüzyıl Diyarbakır Şer‘iyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi*, 67; Güleç, “Şigâr”, 39/142-143; Viladimir Minorsky vd., *Kürtler ve Kürdistan*, çev. Kamuran Fıratlı (İstanbul: Doz Yayınları, 2004), 130-131.

mu‘accel-i mislimi taleb ederim" deyü ba‘de'd-da‘vâ ve's-suâl ol dahi cevâbında külliyyen inkâr eylediği kayıd şüd. 22 Zilhicce sene [12]98 Yarımca karye[li] Cevher Kâhyâ b. Nimet, Alibardak karyeli Süleyman Kâhya b. Yusuf Sened-i mezbûrun mazmûnu b[â]lâda muharrer şâhidlerin şehâdetleriyle sâbit olmuştur.⁴⁴⁷

Söz konusu belgede hâkim hüküm vermemiştir. Ancak dava sonucunda berdel evliliği yapıldığı tespit edilirse nikâhın devam edeceği ve kadının mehr-i misil hakkı elde edeceği söylenebilir.⁴⁴⁸

3.5. Evlilikten Doğan Haklar

İslam hukukunda⁴⁴⁹ evlilik, daha nikâh akdi gerçekleşmeden taraflara belirli hak ve sorumluluklar yükler.⁴⁵⁰ Bu hak ve sorumluluklar maddî ve mânevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Karşılıklı hakların yanı sıra, bazı haklar yalnızca kadına, bazıları ise erkeğe mahsustur.⁴⁵¹ Kadının erkek üzerindeki hakları hem maddî hem de mânevî iken; erkeğin kadın üzerindeki hakları yalnızca mânevîdir. Söz konusu hak ve sorumlulukların ihlali durumunda bazı hukuki sonuçlar ortaya çıkar. Bu sonuçlardan biri de hakkına riayet edilmeyen tarafın, mahkeme yoluyla nikâhın feshini talep edebilmesidir. Bu hak ve sorumluluklara Hz. Peygamber’in sünnet ve uygulamalarında rastlanmaktadır.⁴⁵²

3.5.1. Kadının hakları

Sahih bir evlilikten sonra kadın, kocası üzerinde hem maddî hem de mânevî birtakım haklara sahip olur.⁴⁵³ Mânevî haklar, Hz. Peygamber’in şu hadisiyle ifade edilmektedir: “Kadının erkek üzerindeki hakları, yediği zaman yedirmek giydiği zaman giydirmek eşini dövmemek ve ona hakaret etmemektir.”⁴⁵⁴ Kadının maddî hakları ise

⁴⁴⁷ DŞS-3775-79a/1; Ayrıca bkz. DŞS-3767-17a/4; DŞS-3791-16b/2; DŞS-3803-20b/3.

⁴⁴⁸ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 226; Cezîri, *el-Fıkh ‘ale’l-Mezâhibi’l-Erba’a*, 4/126-127.

⁴⁴⁹ “Erkeklerin hanımları üzerinde hakları olduğu gibi, hanımların da kocaları üzerinde meşrû hakları vardır.” el-Bakara. 2/228.

⁴⁵⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 448.

⁴⁵¹ Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, 9/259.

⁴⁵² Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 281.

⁴⁵³ Esad Muhammed Sâid es-Sâğircî, *Delilleriyle Haneî Fıkhı*, çev. Halil Aldemir vd. (İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2009), 696.

⁴⁵⁴ Atasoy, “Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz”, 1247-1268; Ebû Dâvûd, *Sünen’u Ebî Dâvûd*, “Nikâh”, 41 (2142).

aşağıda sayılan unsurlardan oluşur.

3.5.1.1. Başlık parası

Başlık parası, bazı din ve milletlerde farklı şekillerde uygulanan bir gelenektir. Cahiliye Araplarında sadak, sıdak, saduka gibi isimlerle anılan bu uygulama, daha çok Yahudi geleneğine benzemekte olup,⁴⁵⁵ ne zaman ve nereden Osmanlı Devleti'ne geçtiği tam olarak bilinmemektedir.⁴⁵⁶ Osmanlı'da daha çok bazı bölgelerde örfi bir gelenek haline gelen başlık parası, nikâhtan önce veya evlilik esnasında geline ya da ailesine verilen mal ve menfaattir.⁴⁵⁷ Osmanlı döneminde başlık parası uygulaması, dört farklı şekilde uygulanmaktadır:

Kara mal: Kızın ailesine, düğün masraflarında kullanılmak üzere verilen paradır.

Yelü: Erkeğin nişanlısını ilk ziyaretinde verdiği hediyelik maldır.

Tüy mal: Kızın düğün masraflarına harcanmak üzere verilen paradır.

Süt hakkı: Nişanlı erkek tarafından, kızın annesine hediye mahiyetinde verilen paradır.⁴⁵⁸

Başlık parasını mehirden ayıran bazı temel farklar mevcuttur. Mehir, Osmanlı coğrafyasındaki tüm bölgelerde geçerli olup nikâh akdiyle birlikte kadının kesin hakkı hâline gelir ve resmî kayıtlara geçirilerek dava konusu yapıldı. Buna karşılık başlık parası, her bölgede uygulanmayan örfi bir gelenek olup hukukî bir değer taşımaz ve davaya konu edilemez. Kadın, nikâh akdiyle birlikte mehir hakkını elde ederken, başlık parasının verilmemesi durumunda herhangi bir hukukî yaptırım söz konusu değildir.

Başlık parasının bazı sosyal sorunlara neden olduğu görülmektedir. Erkek tarafını ağır bir borç yükü altına koyması ve kız kaçırma gibi olaylara zemin hazırlaması nedeniyle 1831 yılında başlık parasını yasaklayan bir vesika yayınlanmıştır.⁴⁵⁹ Bu uygulamanın yasaklanmasından sonra, bu kez ağırlık adı altında, mehirle birlikte yüksek

⁴⁵⁵ Aydın, "Aile", 2/196-200.

⁴⁵⁶ Ahmet Akgündüz, "Başlık", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/131-133.

⁴⁵⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 58-59; Aydın, "Aile", 2/196-200; Atasoy, "Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz", 1247-1268.

⁴⁵⁸ Demir, *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*, 38; Atasoy, "Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz", 1247-1268.

⁴⁵⁹ "Bir kızı tezvic veya teslim için ebeveyn veya akrabasının zevceden akçe ve eşya-yı saire almaları memnudur." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 42. md. 90.

meblağlar talep edilmeye başlanmıştır. Bu da bazı bölgelerde mehir miktarına sınırlama getirilmesine neden olmuştur.⁴⁶⁰ Başlık parasının İslam hukuku açısından yeri bulunmamaktadır. Zira bu uygulama evliliği zorlaştırmakta, haksız kazanca yol açmakta ve kadının satış bedeli gibi algılanarak insan onurunu zedelemektedir.⁴⁶¹

Başlık parasının en olumsuz sonuçlarından biri de verilen başlık parasının iade edilmemesi için, eşinin ölümünden sonra kadının kayınıyla evlendirilmek istenmesidir. Eğer kayın evliliği kabul etmezse başlık hakkı düşer; fakat kadın evliliği kabul etmezse başlık parasını iade etmesi gerekir. Aynı durum ölen kadın içinde geçerlidir; bu kez koca, baldızı ile evlendirilmek istenir. Bu duruma baldız kalını adı verilir. Eğer koca evliliği kabul etmezse başlık iadesi gerekmez; fakat baldız evlenmeyi reddederse başlık parası iade edilmek zorundadır.⁴⁶²

Bu uygulamanın İslam hukukunda meşrû bir temeli bulunmadığından, Osmanlı mahkemelerinde doğrudan başlık parası adıyla davalara konu edilmediği görülmektedir. Ancak uygulamanın halk arasında yaygın ve köklü olması nedeniyle, başlık parasına ilişkin anlaşmazlıkların mehir, bağış, borç veya ayrılma tazminatı gibi farklı adlar altında mahkemelere yansıdığı tespit edilmektedir. Nitekim bazı şer‘iyye sicillerinde, evlilik gerçekleşmeden tarafların ayrılması durumunda verilen malın iadesine dair açılan davalarda, mahkeme kayıtlarında, başlık parası ifadesinin geçtiği görülmektedir. Ayrıca, farklı bölgelere ait şer‘iyye sicilleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu geleneğin Doğu-Güneydoğu vilâyetleri dışında yaygın olarak uygulanmadığı ya da uygulandıysa bile kayıtlara geçmediği tahmin edilmektedir.⁴⁶³

Konuyla ilgili yapılan incelemelerde, Diyarbekir şer‘iyye sicillerinde doğrudan veya dolaylı yoldan başlık kelimesinin içinde geçtiği 13 adet belgeye rastlanmıştır.⁴⁶⁴ Bunlardan biri, Şarabi köyünden Abdullah oğlu Hüseyin’in, Osman kızı Münteha ile evlenmek üzere verdiği başlık parasını, Münteha Hanım’ın başka biriyle evlenmiş olması

⁴⁶⁰ Akgündüz, “Başlık”, 5/131-133; Yavaş, *Çorum Şer‘iyye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları* (1255-1290/1840-1874), 83-84.

⁴⁶¹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 18; Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 278.

⁴⁶² Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 278.

⁴⁶³ Bu çalışmada yer alan 19. yüzyıla ait 13 belgeye ek olarak, Recep Kaya’nın yüksek lisans tezinde de başlık parasıyla ilgili bir belge bulunmaktadır. Söz konusu belge, Osmanlı Diyarbekir’inde başlık uygulamalarına dair dikkate değer bir örnek sunmaktadır. bkz. Kaya, *400 ve 401 Nolu Çermik Şer‘iyye Sicillerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 161-162; Ayrıca farklı kazalardaki benzer örnekler için bkz. Yavaş, *Çorum Şer‘iyye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları* (1255-1290/1840-1874, 84; *Ç.Ş.S.* 3/535, s. 253.

⁴⁶⁴ Bkz. *DŞS*-3741-15a/1; *DŞS*-3803-37b/7; *DŞS*-3803-17b/5.

sebebiyle geri istemesini içeren, 1289-1290/1872-1873 tarihli belgedir.

Şark nâhiyesine tâbi' Şarabi karyeli Hüseyin b. Abdullah karye-i mezkûrede sâkine Münteha [bt.] Osman muvâcehesinde "mezbûrenin li-ebeveyn birâderi Mehmed hâzır olduğu hâlde târîhden on dört gün mukaddem mezbûr Mehmed'e hemşiresi mezbûreyi bana tezvîc etmek üzere başlık nâmıyla mâlîmdan sekiz aded Osmanî lirasıyla yirmi beş aded Cedîd Gâzî teslim ol dahi yedimden ahz u kabz ve hemşiresi mezbûreye teslim edip el-hâletü hâzihî hemşiresi mezbûreyi on gün mukaddem gâib ani'l-meclis Şeyho nâm kimesne tezevvüç etmekle suâl olunup meblağ-ı mezkûru bana teslim tenbîh olunmak matlûbumdur" deyu ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk evvelen mezbûr Mehmed'e suâl olundukda târîh-i mezkûrda meblağ-ı mezkûr sekiz aded Osmanî lirası ile yirmi beş aded gâzî ber-vech-i muharrer ikrâr "lâkin ben makbûzum olan meblağ-ı mezkûru târîh-i mezkûrda hemşirem mezbûreye teslim, ol dahi yedimden ahz u kabz ve umûruna sarfla istihlâk etmiş", sâniyen hemşiresi mezbûrenin vekîli mezbûr Ömer b. Hüseyin'e suâl olundukda târîh-i mezkûrda meblağ-ı mezkûr 8 aded Osmanî lirası ile 25 aded gâzî mezkûrları müvekkilesi mezbûreye teslimini inkâr. Fî 6 Şa'bân sene [1]289.⁴⁶⁵

Söz konusu belgede, davacı taraf, bir kadını kendisine eş olarak almak amacıyla sekiz adet Osmanlı lirası ile yirmi beş adet Gazi parasını başlık olarak verdiğini beyan etmiştir. Ancak şahsın, söz konusu kadının, kendisiyle evlenmeyip başka biriyle evlenmesi üzerine, bu meblağın iadesini talep ettiği görülmektedir. Parayı teslim aldığı iddia edilen kadının kardeşi, duruşmada söz konusu meblağı kız kardeşine verdiğini, onun da bu parayı harcayıp tükettiğini ifade etmiştir. Öte yandan, kadının vekil tayin ettiği şahıs, davacının müvekkiline herhangi bir ödeme yaptığı yönündeki iddiayı kabul etmemiştir. Belgede, mahkeme tarafından davaya dair herhangi bir hüküm verildiğine ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır.⁴⁶⁶

3.5.1.2. Mehir

Diyarbakir şer'îyye sicillerinde en fazla dava konusu edilen hususlardan biri, kadının erkek üzerindeki hakları arasında yer alan mehirdir. 19. yüzyıla ait sicil belgeleri incelendiğinde, konuya ilgili onlarca belgeye rastlanmıştır. Yapılan incelemelerde, mehre dair davaların çoğunlukla veraset ve mal paylaşımı süreçlerinde ortaya çıktığı, daha önce

⁴⁶⁵ DŞS-3731-16b/1.

⁴⁶⁶ Benzer bir örnek Maraş şer'îyye sicilleri üzerinde yapılan bir çalışmada verilmiştir. Bkz. Aydoğan, *Maraş Şer'îyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması*, 36.

ödenmemiş olan mehrin, kocanın vefatından sonra ve mal paylaşımı öncesinde ödenmek istendiği görülmektedir. Konuya dair şer‘iyye sicil belgelerine geçmeden önce, mehrin İslam-Osmanlı hukukundaki yeri ve uygulama biçimleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

İslam-Osmanlı aile hukukunda, evliliğin rükünlerinden biri olan mehir, nikâh akdi sonucunda, erkeğin kadın tarafına ödemesi gereken maddî bedeldir.⁴⁶⁷ Mehir, kadını boşanma gibi durumlara karşı maddî açıdan koruyan bir güvence niteliğindedir. Aynı zamanda eşler arasındaki bağları güçlendiren bir unsur olarak da değerlendirilmiştir.⁴⁶⁸ Mehir, Kur‘ân-ı Kerîm⁴⁶⁹ doğrultusunda dört mezhebe göre de kadının hakkı olarak kabul edilmiştir. Ancak mehir, nikâhın geçerlilik şartı değildir. Kadın bu hakkından kendi rızasıyla feragat ederek onu eşine bağışlayabilir. Mehir, ödeme zamanı ve miktarının belirlenip belirlenmemesine göre çeşitli türlere ayrılmaktadır: Mehir, ödeme zamanı bakımından (mehr-i müeccel ve mehr-i muaccel), miktarının belirlenip belirlenmemesi açısından da (mehr-i misil ve mehr-i müsemma) gibi çeşitli türlere ayrılmaktadır.⁴⁷⁰

Mehr-i muaccel: Nikâh akdiyle birlikte derhâl ödenmesi şart koşulan mal veya menfaattir. Nikâh kıyıldığı andan itibaren kadın bu mehri hak kazanır ve onu talep edebilir. Mehir ödenmediği takdirde kadın, eşinin üzerindeki haklarını yerine getirmeme hakkına sahiptir.⁴⁷¹

Mehr-i müeccel: Evlilik sırasında miktarı belirlenen ancak ileri bir tarihte ödenebilen mal veya menfaattir.⁴⁷² Bu mehir üzerine kıyılan nikâhta kadın, eşinin üzerindeki tüm hakları yerine getirmekle yükümlüdür.⁴⁷³ Ancak cinsel birliktelik, sahih halvet⁴⁷⁴ ya da eşlerden birinin ölmesi ile kadın, mehrin tamamını hak eder. Cinsel

⁴⁶⁷ Parlatur, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 448; Atasoy, “Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz”, 1247-1268.

⁴⁶⁸ Akköy, 17. ve 18. Yüzyıllar Arası Osmanlı Devleti’nde Kadın ve Aile, 56; Kale, *İslam Hukukunda Aile İçi Huzursuzluklar ve Çözümü* “Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri Örneği, 5; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 449.

⁴⁶⁹ “Kadınlara mehirlerini gönül hoşnutluğuyla verin.” en-Nisâ. 4/4.

⁴⁷⁰ Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/389-391.

⁴⁷¹ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili’l-Muhtar*, 2/134.

⁴⁷² Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 356.

⁴⁷³ Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili’l-Muhtar*, 2/134.

⁴⁷⁴ İslam hukukunda halvet-i sahiha: Meşru bir nikâh akdinden sonra, aralarında cinsel birleşmeye dinen ve hukuken bir engel bulunmayan eşlerin, belli bir süre, başkalarının kendilerini görüp engel olamayacağı mahrem bir mekânda baş başa kalmalarıdır. Hanefî fıkhında bu durum, cinsel ilişkinin meydana gelmiş olup olmamasına bakılmaksızın, cinsel ilişkinin doğurduğu birtakım hukukî sonuçları doğurur. Bkz. Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/163-164; Parlatur, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 290.

birliktelik gerçekleşmeden boşanma olursa, kadın yalnızca mehrin yarısını hak eder. Boşanma veya ölüm hâlinde müccel mehir, muaccel hale gelir ve derhâl ödenmesi gerekir.⁴⁷⁵

Mehr-i müsemma: Tayin edilmiş manasına da gelen bir kelime olup, nikâh sırasında tarafların karşılıklı rızasıyla belirledikleri, çevresel faktörlerden bağımsız kararlaştırılan mal veya menfaattir.⁴⁷⁶

Mehr-i misil (emsal mehir): Nikâh sırasında mehir tayin edilmemişse, sahih halvet veya zıfâf sonrası, kadının baba tarafından kadın akrabalarına göre (kız kardeş, hala, teyze vb.) belirlenen emsal meblağdır. Bu değer tespiti; yaş, güzellik, bekâret, eğitim, sosyal statü gibi ölçütlerle yapılır ve bu tespit için iki erkek veya bir erkek iki kadın şahit gereklidir.⁴⁷⁷

İslam hukukunda mehrin üst sınırı bulunmamaktadır.⁴⁷⁸ Ancak Hanefî fıkında alt sınır 10 dirhem olarak belirlenmiştir.⁴⁷⁹ Osmanlı uygulamasında ise özellikle Yeniçeriler için mehrin üst sınırı belirlenmiştir: Bekâr kadınla evlilikte 1000 akçe, dul kadınla evlilikte ise 600 akçelik bir üst sınır konulmuş ve bu sınırın üzerindeki mehir talepleri mahkemeye konu edilememiştir.⁴⁸⁰ Yapılan arşiv taramalarında, 19. yy. Diyarbekir şer‘iyye sicil kayıtlarında en düşük mehir miktarının 20, en yüksek mehir miktarının ise 3500 kuruş olduğu görülmüştür.⁴⁸¹ Bu veriler Diyarbekir vilâyetini diğer

⁴⁷⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/62-63; Aydın, “Mehir”, 28/389-391; Mevsîlî, *el-İhtiyar li-Talîlî'l-Muhtar*, 2/226-227.

⁴⁷⁶ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 449.

⁴⁷⁷ Yaman, *İslam Aile Hukuku*, 62; Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 44. md. 77; Parlatur, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 448; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, 227.

⁴⁷⁸ “Eğer bir eşi boşayıp yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız bile, ondan hiçbir şeyi geri almayın.” en-Nisa. 4/20.

⁴⁷⁹ “Ulema-yı hanefiyyeye göre mehrin ekall mertebesi on dirhem gümüş olmak üzere şer‘an muayyen olup tarafeyn bundan ekall takdir ettikleri surette on dirhem gümüş lazım gelir. Ancak on dirhem gümüş zamanımızdaki kıymeti itibarıyla bir şey-i hasıs olup memleketin hiçbir tarafında bu miktarda mehrin tayini tarafeynin fikrinden mürur etmeyeceği gibi dirhemın sadr-ı İslam’daki kuvve-i iştiraiyyesi nazar-ı itibara alınırsa hem kaideye muhalif hem de çoklarının te’diye edemeyeceği bir hadde vasil olur.” Bkz. Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 91; Halebî, *İzahlı Multeka’l-Ebhur Tercümesi*, 366; Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 42. md. 70; Mevsîlî, *el-İhtiyar li-Talîlî'l-Muhtar*, 2/225; Merğînânî, *el-Hidâye fi Şerhi Bidâyeti’l-Mubtedî*, 3/64.

⁴⁸⁰ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 279.

⁴⁸¹ Bkz. DŞS-3716-30a/2; DŞS-3707-58a/1.

bazı vilâyetlerden ayırmaktadır.⁴⁸²

Ayrıca Hanefî fıkına göre, mehrin mal niteliğinde olması gerekmektedir.⁴⁸³ Dolayısı ile mal olmayan bir menfaat üzerine nikâh kıyılmışsa, kadın mehr-i misil talep edebilir.⁴⁸⁴

Yukarıda da değinildiği üzere, 19. yüzyıl Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde, mehir türlerinin her biriyle ilgili çok sayıda belgeye rastlanmıştır. Bunlardan 1263-1264/1847 tarihli bir belge şöyledir:

Hamîd Efendi'nin devesi Refiye bt. Abdullah tarafından vekîli Salih Efendi veresesı vekîlleri Mustafa Ağa, Hayrullah Efendi, İsmail Efendi, vekîli oğlu Mustafa Efendi mahzarlarında üzerlerine da'vâsı "işbu müşâhede olunan müvekkilemin mehr-i mu'acceli bedeline verilmiştir" deyu iddi'â, Hacı Şeyh Mehmed Said Efendi ve Hacı Monlâ Efendi şehâdetleriyle sâbit.⁴⁸⁵

Söz konusu belgede, Abdullah kızı Refiye'nin mehrinin mehr-i muaccel olduğuna dair açılan davada, bu durumun şahitlerin ifadeleriyle tespit edildiği görülmüştür.

Öte yandan, mehr-i müeccelin ise daha çok boşanma veya eşlerden birinin ölümü sonrası gündeme geldiği görülmektedir. Bu duruma örnek olarak gösterilebilen 1290/1873 tarihli bir belgede, Molla Bahaddin mahallesindeki Kıpti (Çingene) Musa kızı Nisa'nın, bâin talâkla boşandığı eski eşi Hasan oğlu Şeyh İbrahim'den müeccel olan yetmiş kuruşluk mehir miktarını talep etmesini içeren belge şöyledir:

Molla Bahaddin mahallesinde Kıpti tâifesi nisvânından Nisâ'bt. Musa nâm zevci Şeyh İbrahim b. Hasan muvâcehesinde "zevcim mezbûr Şeyh İbrahim beni târîhden bir gün mukaddem mahalle-i mezkûre ahâlîsinden Zabtiye Mehmed'in hânesinde talâk-ı bâin ile tatlîk edip ol vechile yetmiş gurus mehr-i müeccel ve elli gurus nafaka ve me'ûnet-i süknâm ki cem'an yüz yirmi gurusu zevcim mezbûrdan hâlâ taleb ederim" deyu da'vâ, ol dahi ikrâr eylediği kayıd şüd. Fî 11 Şevvâl sene [1]290.⁴⁸⁶

Söz konusu belgede, Nisa adlı kadının ileri sürdüğü haklarının eşi tarafından da kabul edildiği görülmektedir. Kadının bu iddiası ile eşinin kabul beyanı, mahkeme

⁴⁸² Pınar Tekin'in yüksek lisans tezinde, Trabzon vilâyetinde kayda geçen mehir miktarının kuruş cinsinden en düşük 5, en yüksek 1000 kuruş; dirhem cinsinden ise en düşük 100, en yüksek 61.000 dirhem olduğu tespit edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tekin, 1873, 1874 VE 1875 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları ve Değerlendirilmesi (H. 1124-1128/ M. 1712-1716), 127/145.

⁴⁸³ "...namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helâl kılındı..." en-Nisâ. 4/24.

⁴⁸⁴ Mevsilî, el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar, 2/125.

⁴⁸⁵ DŞS-3803-25a/3.

⁴⁸⁶ DŞS-3731-3a/2.

tarafından kayıt altına alınmıştır.

3.5.1.3. Nafaka

Nafaka, harcamak ve tüketmek anlamına gelen bir kavram olup; beslenme, giyim, barınma, sağlık gibi temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik harcamaları ifade eder.⁴⁸⁷ Hem maddî hem de mânevî yönleri olan bu kavram, yapılış şekli ve yapana göre farklı anlamlara gelir.⁴⁸⁸

Her canlı gibi insanoğlunun da beslenme, barınma ve korunmaya ihtiyacı vardır. İslam aile hukukunda, bir kadın evlenene kadar nafakasından velileri sorumludur. Yukarıda da değinildiği üzere, sahih bir nikâhtan sonra kendini eşine ve evine bağlayan kadın, tek başına geçimini sağlayamayacağı varsayımıyla, nafaka sorumluluğu nas ile⁴⁸⁹ eşine geçer.⁴⁹⁰ Aile hukukunda nafaka, kocanın örf, âdet ve günün şartlarına göre eşinin yiyecek, giyecek, barınma, sağlık ve benzeri ihtiyaçlarını karşılaması şeklinde tanımlanır.⁴⁹¹

Hanefî mezhebine göre, her ne sebeple olursa olsun, nafakası ödenmeyen kadının mahkemeye başvurarak nikâhı feshettirme hakkı bulunmamaktadır.⁴⁹² Ancak Şafî mezhebine göre⁴⁹³ nafakası ödenmeyen kadın hâkime başvurarak boşanma talebinde bulunabilir.⁴⁹⁴ Hâkim, kocaya üç gün süre tanır. Bu süre sonunda nafaka yine ödenmemişse, dördüncü gün nikâhı feshetme yetkisini kullanabilir.⁴⁹⁵ Ancak, resmî nikâhı olmayan kadın, yalnızca nafaka ödenmediği gerekçesiyle nikâh feshi davası açamaz. Ayrıca, nüşûz (kadının, kocasının meşru haklarına itaatsizliği), bâin veya ric'î

⁴⁸⁷ Celal Erbay, "Nafaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/282-285; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 443; Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 159.

⁴⁸⁸ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 443-444; Sariye Abay Bakırcan, *İslam-Osmanlı Hukukunda Nafaka: İstanbul Bab Mahkemesi Örneği "1249-1253/1833-1837"* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 6-8.

⁴⁸⁹ et-Talâk. 65/7.

⁴⁹⁰ Sağirci, *Delilleriyle Hanefî Fıkıhı*, 696; Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/223-224; Bakırcan, *İslam-Osmanlı Hukukunda Nafaka: İstanbul Bab Mahkemesi Örneği (1249-1253/1833-1837)*, 8.

⁴⁹¹ Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 196; Sağirci, *Delilleriyle Hanefî Fıkıhı*, 696.

⁴⁹² Cezîri, *el-Fıkıh 'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/552.

⁴⁹³ "Bundan sonra ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermek vardır." el- Bakara 2/229.

⁴⁹⁴ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/221-222; Şirbîni, *Muğni'l-Muhtac İla Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac*, 3/538-543; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 450.

⁴⁹⁵ Şirbîni, *Muğni'l-Muhtac İla Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac*, 3/538-544; Cezîri, *el-Fıkıh 'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/553-554.

talâk sonrası iddet süresinin sona ermesi durumlarında da kadının nafaka hakkı ortadan kalkar.⁴⁹⁶

19. yüzyıl Diyarbekir sicilleri incelendiğinde, nafaka ile ilgili üç tür belgeye rastlanmaktadır: Eşinin haklarını yerine getiren kadının evlilik süresince eşi tarafından düzenli olarak ödenmesi gereken nafaka, iddet süresince ödenmesi gereken nafaka ve kocasının meşru haklarına itaatsizlik eden kadının nafakası. Bunlar arasında en sık rastlanan belgelerin, boşanma sonrası iddet nafakasına dair olduğu görülmektedir.

Normal bir evlilik süresince nafakanın ödenmesi gerektiğini ortaya koyan 1256/1840 tarihli bir belge şöyledir:

(...) Mahallesi sâkinlerinden Esad Bey b. Abbas Bey meclis-i şer‘-i şerîf-i enverde takrîr-i kelâm ve ifâde ani'l-merâmında (...) "işbu Ömer b. Derviş'e Allah'ın emriyle nikâh edip kerîmem merkûmun nafaka ve kisve (...) tarîk-ı ibâhe ta‘ahhüd ü iltizâm eyledim ve dâmâdım merkûmun dahi nafakasını alâ tarîkı'ş-şehâde ta‘ahhüd eyledim" deyu "tıbk-ı takrîrim sicill-i mahfûza kayd olunsun" dedikde mîr-i merkûmun takrîri kayd olundu.⁴⁹⁷

Söz konusu belgede, Abbas oğlu Esad Bey'in, kızı ile Derviş oğlu Ömer Bey'i evlendirdiği, bu evlilik sonucunda kızının hakkı olan nafaka ve kisve (giyim) sağlanmasını talep ettiği, damat Ömer Bey'in de bu yükümlülüğü kabul ettiği ve bu hususların şer‘iyye siciline kaydedilmesini istediği görülmektedir. Mahkeme de bu talebi uygun bularak ilgili beyanı sicil defterine kaydetmiştir.⁴⁹⁸

Konuya ışık tutması bakımından, 1269/1852 tarihli başka bir belgede, Lalabey Mescidi Mahallesi'nde ikamet eden Ahmed kızı Meryem'in, eşi Hasan oğlu Hüseyin ile yüz kuruşluk mehr-i müeccel hakkından feragat ederek, nafaka ve süknâ (barınma) hakkının kendisinde kalması şartıyla muhâlea yoluyla ayrıldıkları belirtilmiştir. Ancak Meryem, mahkemede verdiği beyanında, eşinin kendisine kötü muamelede bulunmasından duyduğu korku nedeniyle gerçekleştirdiğini, gerçekte elli kuruş karşılığında, nafaka ve süknâ hakkının da kendisinde kalması şartıyla muhâlea yaptığını iddia edip geri kalan elli kuruşunu talep etmiştir. Söz konusu belge şöyledir:

Lalabey Mescidi mahallesinde mütemekkine Meryem bt. Ahmed nâm hâtûn meclis-i şer‘de mahalle-i mezbûre ahâlîsinden Hüseyin b. Hasan muvâcehesinde “merkûm Hasan zevce-i dahlim olup zimmetinde mütekarrır ve ma‘kûdün aleyhim yüz gurus mehr-i

⁴⁹⁶ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/146-147; Cezîri, *el-Fıkh 'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/553-554; Sâğırcı, *Delilleriyle Hanefî Fıkhi*, 698.

⁴⁹⁷ DŞS-3804-2a/2.

⁴⁹⁸ Mevsîlî, *el-İhtiyar li-Talîl-i-Muhtar*, 2/223-224.

müeccelimden yüz guruşdan fâriğa ve nafaka-i iddet-i süknâm üzerime olmak üzere zevcem merkûm ile muhâla'a oldum, lâkin bana kerih eylediğinden havfindan ben dahi elli guruş ile nafaka-i iddetim ve meûnet-i süknâm üzerime olmak[la] muhâla'a oldum, taleb ederim" deyü ba'de'd-da'vâ ve'l-istintâk merkûm Hüseyin kerihini inkâr edip müdde'iyeye-i mezbûre muhâla'ası kerih ile olduğuna ikâme-i beyyineden ızhâr-ı acz edip talebiyle ba'de't-tahlîfi's-Ser'î elli guruşdan ziyâde da'vâsı bilâ-beyyine mu'ârazadan men' olunduğu kayıd şüd. Fî 13 R. sene [12]69.⁴⁹⁹

Söz konusu belgede, Meryem'in eşi Hüseyin, boşanmanın baskı altında gerçekleştiği iddiasını reddetmiş, Meryem ise bu iddiasının ispatına dair delil sunamamıştır. Duruşma sonucunda Meryem'in davası reddedilmiştir.

Konuyla ilgili bir diğer örnek ise Aîşe Hatun'un, vekili aracılığıyla nafakası karşılanamadığı gerekçesiyle nikâhının feshini istemesine ilişkindir.⁵⁰⁰ 1263-1264/1847-1848 tarihli belge şöyledir:

Aîşe Hâtûn tarafından karındaşı Hüseyin'i vekil eylediğine şahidleri Ahmed b. Mehmed, Bekir b. Hüseyin, Keçeci Mustafa b. Süleyman muvâcehesinde takrîr-i kelâm edip "hemşîrem Aîşe'yi beslemediğinden tefrîki matlûbumdur" deyu da'vâ, merkûm Mustafa dahi mezbûre Aîşe'yi meclis-i şer' de "benden boş olsun" deyu cevâb eyledikde. Mehri 50 guruş Üç mâh on günlük nafakası tahsile havâle 110 guruş Yekûn 160 guruş.⁵⁰¹

Söz konusu belgede, Aîşe'nin eşi Mustafa, eşini kendi rızasıyla boşadığını beyan etmiştir. Mahkeme ise Mustafa'nın 50 kuruş mehir ile üç ay on günlük nafaka karşılığı olarak 110 kuruş olmak üzere toplam 160 kuruş ödeme yapmasına hükmetmiştir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, Hanefî fıkına göre, kocanın nafakayı karşılayamaması doğrudan boşanma sebebi sayılmaz ve kadın sadece bu gerekçeyle boşanma talep edemez.⁵⁰² Bu bağlamda, belgede de ifade edildiği üzere, boşamanın koca tarafından rızayla gerçekleştirilmiş olması dikkat çekicidir.

Yukarıda ele alınan belgelerin dışında, kocasının meşru haklarına itaat etmediği gerekçesiyle nafaka hakkını kaybeden kadına⁵⁰³ dair belge ise erkeğin kadın üzerindeki

⁴⁹⁹ DSS-3702-2a/2.

⁵⁰⁰ Hanefî mezhebine göre nafakası ödenmeyen kadının nikâhı feshettirme hakkına sahip olmadığını daha önce belirtmiştik. Ancak hem bu belgede hem de Ümmügülüm Çiçek Kale'nin yüksek lisans tezinde bu konuya dair iki belgeye yer verilmiş olması, Osmanlı hukukunda söz konusu hükmün bir şekilde uygulandığını göstermektedir bkz. Kale, *İslam Hukukunda Aile İçeri Huzursuzluklar ve Çözümü "Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Örneği"*, 8-10.

⁵⁰¹ DSS-3803-34a/6.

⁵⁰² Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/226; Cezîrî, *el-Fıkh'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/552.

⁵⁰³ Cezîrî, *el-Fıkh'ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, 4/545; Sâğırcî, *Delilleriyle Hanefî Fıkıhı*, 697. Bakırcan, *İslam-Osmanlı Hukukunda Nafaka: İstanbul Bab Mahkemesi Örneği (1249-1253/1833-1837)*, 13.

hakları başlığı altında ayrıca ele alınacaktır.⁵⁰⁴

3.5.1.4. Eşler arasında âdil davranmak

İslam hukukunda bir erkek, tek eşle evlenebileceği gibi, adalet şartını yerine getirmek kaydıyla iki, üç ya da dört eşle de evlenebilir.⁵⁰⁵ Kur‘ân-ı Kerîm’de bu husus açıkça ifade edilmiştir.⁵⁰⁶ Her ne kadar İslam hukuku, poligami (çok eşli evliliğe) izin vermişse de⁵⁰⁷ Osmanlı toplumunda, tek eşli evlilik anlayışı yaygındır.⁵⁰⁸ Nitekim Osmanlı’da Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi çok evlilik hakkında şöyle söylemiştir: “Şer‘î hukukta tek evlilik esas, çok evlilik ise istisnadır.”⁵⁰⁹ Çok eşliliğin tercih edilmesinde; çocuk sahibi olma arzusu, nesli sürdürme, sosyal statü kazanma, erkeklerin savaş ve benzeri sebeplerle erken ölümü, kadınların toplumda korunmaya ihtiyaç duyması gibi sosyal, ekonomik ve kültürel faktörler etkili olmuştur.⁵¹⁰ Ayrıca kadının eşini hoşnut etmemesi ve kadının ölen eşinin akrabalarıyla evlendirme geleneği de çok eşli evlilikte rolü vardır.⁵¹¹ Osmanlı Devleti’nde 1917 tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, kadının evlilik akdinde, kocasının başka bir kadınla evlenmeyeceğine dair şart koşma

⁵⁰⁴ Bkz. DŞS-3767-14b/3.

⁵⁰⁵ Osmanlı şer‘iyye sicilleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, dört eşli evliliklere nadiren rastlanmaktadır. Bu çalışmaların ilki, Saim Yörük’ün doktora tezidir. Söz konusu çalışmada, yalnızca bir adet dört eşli evliliğin varlığına ulaşılmıştır bkz. Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası (1700-1750)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 257. Bir diğer çalışma, Ömer Demirel’in makalesidir. Demirel, incelediği toplam 812 evlilik içinde yalnızca 2 adet dört eşli evliliğe yer vermiştir bkz. Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, 945-961. Benzer şekilde, Ömer Düzbakar’ın makale çalışmasında da Bursa şer‘iyye sicilleri incelenmiş ve ortaya konulan tabloda yalnızca bir adet dört eşli evliliğe yer verilmiştir. Bkz. Ömer Düzbakar, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 23/23 (01 Haziran 2008), 97.

⁵⁰⁶ en-Nisâ. 4/3.

⁵⁰⁷ Bu bağlamda, Hatice Açıksarı tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde konuya ilişkin istatistikî bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmada, “193 Numaralı Isparta Şer‘iyye Sicili”nde yer alan 275 belge incelenmiş, bu belgelerde yalnızca 15 kişinin iki eşli evlilik yaptığı tespit edilmiştir. “4 Numaralı Niğde Şer‘iyye Sicili”nde ise 255 belge arasında 21 kişinin iki eşli, 3 kişinin ise üç eşli olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, “59 Numaralı Konya Şer‘iyye Sicili”nde bir kişinin üç eşli olduğunu; Adana’ya ait kayıtlarda ise 16 kişinin iki eşli, 3 kişinin üç eşli ve yalnızca 1 kişinin dört eşli olduğu görülmüştür. Bu veriler, Osmanlı toplumunda çok eşli evliliklerin, özellikle de dört eşli evliliklerin oldukça nadir olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu çalışma için bkz. Açıksarı, *Diyanet’ten Sosyal ve Ekonomik Hayat (Diyanet’ten Şer‘iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi-3754 Numaralı Sicile Göre H. 1151-1154/ M. 1738-1741)*, 75.

⁵⁰⁸ Özenc, 18. *Yüzyıl Diyanet’ten Şer‘iyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi*, 113-114; Aydın, “Aile”, 2/196-200.

⁵⁰⁹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 447.

⁵¹⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 447.

⁵¹¹ Minorsky vd., *Kürtler ve Kürdistan*, 132-133.

hakkını kabul etmiştir.⁵¹² Bu konuda Hanbelî mezhebinin görüşü esas alınmıştır.⁵¹³ Daha sonra, 1924 yılında kurulan Ahvâl-i Şahsiyye komisyonu, çok eşli evliliği hâkim iznine bağlamıştır. Günümüzde ise Türkiye başta olmak üzere birçok ülkede birden fazla evlilik resmi olarak yasaklanmıştır.⁵¹⁴

İslam hukukunda çok eşliliğe izin verilmesi, aynı zamanda eşler arasında adaletli davranma sorumluluğunu da beraberinde getirir.⁵¹⁵ Yukarıda zikredilen ayetlerin yanı sıra, Hz. Peygamber'in şu hadisi konunun önemini pekiştirir: "Bir erkeğin iki hanımı olur da onlar arasında adaletli davranmazsa, kıyamet günü bir tarafı felçli (çarpık) olarak gelir."⁵¹⁶ Söz konusu hükümler eşler arasında adil davranmanın vacip olduğunu ortaya koyar.⁵¹⁷

Adalet, sevgi gibi kalbî duygularda değil; uygulamada eşit davranmayı ifade eder.⁵¹⁸ Eşler arası adalet, geceleme (nöbet), sefere çıkma, ilgi gösterme, yapılan harcamalarda eşit davranmasıdır.⁵¹⁹ Bu bağlamda: Geceleme nöbeti eşin dul, bekar, Müslüman ve yaş farkı olmaksızın eşit şekilde uygulanır. Ancak cariyeler için bu hak, hür kadınların yarısı kadardır. Nöbet süresi birer, üçer ve yedişer gün olarak belirlenebilir. Bu kocanın isteğine bağlıdır. Âdet ve hastalık gibi sorunları olan kadının nöbet sırası, ancak kendisinin izniyle değiştirilebilir. Erkek, sefere çıkarken dilediği eşiyle gitme hakkına sahiptir. Ancak eşler arasında kura çekerek birini belirlemesi daha faziletli kabul edilmiştir.⁵²⁰ Seferde geçirilen sürenin daha sonra diğer eşlerin yanında telafi edilmesi zorunlu değildir.⁵²¹ Bunların dışında, kadının kocası üzerindeki hakları arasında; hayızlı

⁵¹² "Üzerine evlenmemek ve evlendiği surette kendisi veya ikinci kadın boş olmak şartıyla bir kadını tezevvüç sahih ve şart muteberdir". Bkz. Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 30. md. 38.

⁵¹³ Demir, *Saraybosna Şer'iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1781-1783)*, 20; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 438; Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, 183-184.

⁵¹⁴ Ali - Ögüt, "Çok Evlilik", 8/365-369.

⁵¹⁵ Açıksarı, *Diyyarbekir'de Sosyal ve Ekonomik Hayat (Diyyarbekir Şer'iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi-3754 Numaralı Sicile Göre H. 1151-1154/ M. 1738-1741)*, 75.

⁵¹⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen 'u Ebî Dâvud*, "Nikah", 38 (No. 2133).

⁵¹⁷ Ali - Ögüt, "Çok Evlilik", 8/365-369.

⁵¹⁸ "Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz; ancak birisine tümüyle yönelip diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir ve gûnahtan sakınırsanız, Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir." en-Nisâ. 4/129.

⁵¹⁹ Ali - Ögüt, "Çok Evlilik", 8/365-369; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 456-457.

⁵²⁰ Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, 3/135-137. Mevsilî, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/143-144.

⁵²¹ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü's-Şer'iyye fî'l-Ahvâli's-Şahsiyye*, 66-67. md. 154-159.

iken ona yaklaşmaması, eşine eziyet etmemesi,⁵²² tabii ihtiyaçlarını ihmal etmemesi, uzun süreli mazeretsiz uzak kalınmaması gibi hususlardır. Ayrıca eşinin şeref, haysiyet ve namusunu korumak da kocanın görevlerindendir.⁵²³

19. yy. Diyarbekir sicilleri üzerine yapılan incelemelerde, bölgede çok eşli evlilik yoğun olmamakla birlikte birçok örneğine rastlanmıştır. Bilhassa tereke kayıtları üzerinden yapılan taramalarda, iki eşli evliliklere dair birçok örneğe ulaşılabılırken, üç eşli evlilik durumunu belgeleyen yalnızca iki adet kayıt tespit edilebilmiştir. Bu da bölgede çok eşli evliliğin daha çok iki eşle sınırlı olduğuna işaret etmektedir. Üç eşli bir evlilik örneği 1264–1268/1848–1852 tarihli şu belgedir:

Bâdî-i tastîr-i defter-i kassâm oldur ki, Şark kurâlarından Yarımca karyesi sâkin[lerinden] iken bundan akdem vefât eden Mustafa b. Osman'ın verâseti zevcetânı Kudret bt. Salih ve diğer zevcesi Âişe bt. Abdullah ve diğer zevcesi Medine bt. Yusuf ile li-ebeveyn hemşiresi Medine ve ammîzâdeleri Mollâ Hasan ve Temur'a inhisârı gıbbe't-tahakkuk bi't-taleb cânib-i şerî'at-ı garrâdan ketb u tahrîr ve fûrûht olunup ba'de ihrâcî'l-masârîf sahu'l-bâkî beyne'l-verese tevzî' ve taksîm olunan muhallefâtı defteridir ki ber-vech-i âtî zikr u beyân olunur...⁵²⁴

Söz konusu taksimat belgesi incelendiğinde, Mustafa b. Osman'ın mal paylaşımı yapıldığında üç eşi olan Kudret, Aişe ve Medine'nin her birine mirastan pay ayrıldığı açıkça görülmektedir.

Tereke kayıtlarında dâhil 19. yy. Diyarbekir sicillerinin tümü incelendiğinde, Osmanlı'nın pek çok yerinde olduğu gibi⁵²⁵ Diyarbekir vilâyetinde de çok eşli evliliğin

⁵²² Yaptığımız incelemelerde, 19. yüzyıla ait Diyarbekir mahkeme kayıtlarında, eşini darp eden ya da eziyet eden kocalara ilişkin herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak, Ümmügülsüm Çiçek Kale'nin yüksek lisans tezinde, bu konuya dair bir belgeye yer verilmiştir. İlgili belgede, kocası tarafından sebepsiz yere darp edilen bir kadının, vekili aracılığıyla mahkemeye başvurarak boşanma davası açtığı belirtilmektedir. bkz. Kale, *İslam Hukukunda Aile İçi Huzursuzluklar ve Çözümü "Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Örneği."* 19.

⁵²³ Zuhayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, 8/259-266.

⁵²⁴ **DŞS**-3707-79b/1; Ayrıca bkz. **DŞS**-3707-90a/1.

⁵²⁵ Ömer Korkmaz'ın doktora tezinde, Osmanlı'nın bazı vilayetlerine ait farklı yıllara ilişkin çok eşlilik oranlarına dair istatistikî veriler sunulmuştur. Söz konusu çalışmada, boşanma ya da eşin vefatı sebebiyle ikinci bir evlilik yapanlar da dâhil edildiğinde, çok eşli evlilik oranlarının oldukça düşük kaldığı görülmektedir. İlgili verilere göre, çok eşli evliliklerin oranı Adana'da %12, Edirne'de %7, Bursa'da ise %1 ile %4,5 arasında değişmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 109-110. Benzer şekilde, Ümit Güler'in Kıbrıs şer'iyye sicilleri üzerine yapmış olduğu doktora tezinde de çok eşli evliliklere dair yalnızca bir örneğe yer verilmiştir. Bu durum, yalnızca Anadolu'da değil, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde de tek eşli evliliğin daha yaygın olduğunu göstermektedir. bkz. Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 122-123.

yaygın olmadığı görülmektedir.⁵²⁶

3.5.2. Erkeğin hakları

Ailenin bir disiplin ve düzen içerisinde sürdürülebilmesi için, aile fertleri arasında bir hiyerarşinin bulunması gerekmektedir. Nitekim Kur‘ân-ı Kerîm’de, “Erkekler, kadınlar üzerinde yöneticidirler.”⁵²⁷ Buyrulurak bu sorumluluğun erkeğe verildiği bildirilmiştir. Yukarıda da değinildiği üzere, evlilikte erkeğin kadın üzerindeki hakları örfe göre farklılık gösterse de daha çok mânevîdir. Bu durum, Hz. Peygamber’in şu hadisiyle açıkça ortaya konulmuştur: “Erkeğin kadın üzerindeki hakkı; onun izni olmadan oruç tutmaması, evinden izinsiz kimseye bir şey vermemesi ve izinsiz bir yere gitmemesidir.”⁵²⁸ Bu çerçevede, mehri ödenmiş bir kadın, zorunlu ihtiyaçlar dışında eşinden izinsiz dışarı çıkamaz. Ancak kadın, haftada bir kez anne babasını, yılda bir kez ise diğer akrabalarını ziyaret etme hakkına sahiptir. Ayrıca, eşin hoşlanmadığı kişileri evine almamak da kadının uyması gereken kurallardan biri olarak değerlendirilmiştir.⁵²⁹ Erkeğin kadın üzerindeki haklarından biri de hane içi yaşantı ve disiplin konusunda söz sahibi olmasıdır. Bununla birlikte, kadının malı üzerindeki tasarruf hakkı yalnızca kendisine aittir. Koca eşinin malını izinsiz kullanamaz, harcamalarına müdahale edemez.⁵³⁰ Erkeğin, ikamet yerini köyden şehre veya şehirden köye taşıma hakkı bulunmakla birlikte, bu değişiklik kasr (sefer) mesafesini aştığında kadının onunla birlikte gitme zorunluluğu bulunmamaktadır.⁵³¹

Günlük ev işlerini yapmak, yemek pişirmek, temizlik yapmak, çamaşır yıkamak gibi görevler kadına dinî açıdan bir yükümlülük olarak verilmemiştir.⁵³² Ancak bu tür

⁵²⁶ Ali Özenç’in 18. yüzyıl Diyarbakır şer‘iyye sicilleri üzerine hazırlamış olduğu tez çalışmasında, incelenen 467 evlilikten yalnızca beşinin üç eşli evlilik olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada, 19. yüzyılda olduğu gibi, 18. yüzyılda da Diyarbakır’da dört eşli evliliğe rastlanmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte, üç eşi bulunan bir erkeğin, aynı zamanda hamile bir câriyesinin olduğu da kaydedilmiştir. Bkz. Özenç, *18. Yüzyıl Diyarbakır Şer‘iyye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi*, 106. Bu bulgular, Minorsky’nin eserinde, 19. yüzyıla dair bazı bireylerin kırka kadar kadınla evlendiği yönündeki iddiasının sorgulanması gerektiğini ortaya koymaktadır. bkz. Minorsky vd., *Kürtler ve Kürdistan*, 131-132.

⁵²⁷ en-Nisa. 4/34.

⁵²⁸ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, “Nikâh”, 86 (5195).

⁵²⁹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 448; Sağırcı, *Delilleriyle Hanefî Fıkıhı*, 698.

⁵³⁰ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 78, md. 206; Ayrıca bkz. DŞS-3767-34b/2.

⁵³¹ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer‘iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 79, md. 209.

⁵³² Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 448.

işler örfî teamüller çerçevesinde kadının görev alanına dâhil edilmektedir.⁵³³

Diyarbakir mahkeme kayıtları incelendiğinde, erkeğin evlilikteki haklarına dair dört adet belgeye rastlanmıştır.⁵³⁴ Bu belgelerden biri, 1244–1246 / 1828–1831 tarihli bir davaya aittir. Bu davada, Hatice Hatun, eşi Molla İsmail’in nafaka ve diğer ihtiyaçları karşılamadan kendisini terk ederek başka diyara göç ettiğini ifade ederek, nafaka hakkını talep etmektedir. Eşi Molla İsmail de bu iddiayı doğrulamaktadır. Ancak eşinin nâşize olduğunu dolayısıyla Hatice Hatun’un nafaka hakkını kaybettiğini iddia etmektedir. Belge şöyledir:

Hadice Hâtûn tarafından vekîl-i sâbitü'l-vekâlesi Fâtıma Hâtûn, zevci Mollâ İsmail mahzarında üzerine “merkûm beni bilâ-nafaka ve kisve terk ve diyâr-ı âhara azîmet edip müvekkilem zevcesi yüz yirmi gurus âhardan istikrâz ve nafaka ve kisvesine sarf edip el-hâletü hâzihî meblağ-ı mezbûru taleb”, suâl, bilâ-nafaka ve kisve terk ve diyâr-ı âhara azîmetini ikrâr lâkin “nâşizedir” deyu def’e tasaddîsi mûceb-i Şer’îsi fetvâ-yı şerîfe havâle.⁵³⁵

Söz konusu davada, Molla İsmail’in, eşinin nafaka ve diğer masraflarını karşılamadığı sabit olmakla birlikte, kadının da kocasına itaat etmediği ve bu nedenle nafaka hakkını kaybettiği ileri sürülmektedir. Bu sebeple dava, fetvaya havale edilmiştir.

Sonuç olarak İslam hukukunda, dinleri farklı olsa dahi kadının, eşinin meşru haklarını yerine getirmesi gerektiği aksi takdirde nâşize kadının nafaka hakkından mahrum kalabileceği gibi, hakkı ihlâl edilen erkeğin evliliği feshetme ve kadının üzerindeki haklarını yerine getirme yükümlülüğünü durdurma yetkisi bulunmaktadır.⁵³⁶

⁵³³ Zuhayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, 8/265.

⁵³⁴ Bkz. DŞS-3775-70a/1; DŞS-3731-14a/2; DŞS-3731-12b/2; DŞS-3702-21b/4.

⁵³⁵ DŞS-3767-14b/3.

⁵³⁶ Ümit Güler’in doktora tezinde, Müslüman bir kocanın, eşinin Müslüman olmayı kabul etmediğini ve kendisine karşı nâşize olduğunu belirterek mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Mahkeme, kadına dinini değiştirmesi yönünde herhangi bir baskı uygulamamış; ancak kocasına karşı itaatkâr davranması gerektiği konusunda kendisini uyarmıştır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Güler, *Osmanlı Kıbrıs’ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 92-93.

3.5.3. Çocuğun hakları

İster meşru ister gayrimeşru yolla dünyaya gelmiş olsun, anne rahmine düşen her çocuğun bazı hakları doğar. İslam hukukunda bu haklar, vücûb ve edâ ehliyeti çerçevesinde değerlendirilir.⁵³⁷

Vücûb ehliyeti, kişinin sağ olarak ana rahmine düşmesiyle birlikte yalnızca lehine olan haklara sahip olabilmesi anlamına gelir.⁵³⁸ Bu haklar: Miras, vasiyet, vakıf ve nesebin sübutu gibi haklardır.⁵³⁹

Edâ ehliyeti ise kişinin doğumundan sonra özellikle temyiz yaşına ulaşmasıyla birlikte lehine ve aleyhine sonuç doğuran işlemleri gerçekleştirme yeterliliğidir.⁵⁴⁰ Alışveriş, hibe ve ibadet gibi işlemler bu kapsama girer.⁵⁴¹

Bu bağlamda yapılan incelemelerde, Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde yer alan 1219–1222/1805–1807 tarihli bir belgede, vefat eden bir kişinin malvarlığından henüz doğmamış çocuğuna da miras payı ayrıldığını gösteren belge şöyledir:

“Sagîre-i mezbûre ve haml-i mevkûfun hisselerini zabt için kıbel-i şer'den vâlideleri vasiye nasb olunup bi'l-vesâye kendüye teslim olunduğu işbu mahalle şerh verildi.”⁵⁴²

Söz konusu belgede hem vücûb hem de edâ ehliyeti kapsamında olan çocukların nafakalarının temini ve mallarının korunması için annelerinin vasi tayin edildiği görülmüştür.

3.5.3.1. Neseap

Neseap; çocuğun anne ve babasıyla olan soy bağı ve akrabalık ilişkisidir.⁵⁴³ Evliliğin en önemli sonuçlarından biri, dünyaya gelen çocuğun nesebinin belirlenmesidir. İster meşru olsun ister gayri meşru, çocuk dünyaya gelir gelmez annesi ile neseap bağı

⁵³⁷ İslam hukukunda ehliyet: Kişinin dinî ve hukuki yükümlülöklere uyma çağına gelmesidir. Parlatır, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 202.

⁵³⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 136.

⁵³⁹ Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 384; Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 66.

⁵⁴⁰ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 136.

⁵⁴¹ Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 446-448; Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 66.

⁵⁴² DŞS-3716-10a/3.

⁵⁴³ Yaman - Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 469; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 452; Parlatır, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 536.

sabit olur.⁵⁴⁴ Baba ile nesep bağının sabit olması ise birtakım şartlara bağlıdır: Sahih nikâh, fâsit nikâh, bâtil nikâh,⁵⁴⁵ evlilik şüphesiyle ilişki veya eşlerin ikrarı ile gerçekleşir. Ayrıca, erkeğin baba olmaya elverişli yaşta olması, çocuk ile baba arasında makul bir yaş farkının bulunması, cinsel birlikteliğin üzerinden en az altı ay geçmiş ve en fazla iki yıl geçmemiş olması gerekir.⁵⁴⁶ Ayrıca kadın ile erkeğin aklen birleşmesinin mümkün olması gibi şartlar da dikkate alınır.⁵⁴⁷ Bu şartların oluşmasına rağmen bir kişi çocuğun kendisinden olmadığını iddia ederse, liân yoluyla çocuğun nesebini reddetme hakkına sahiptir.⁵⁴⁸ Buna karşılık, gayri meşru ilişki sonucu doğan çocuk, lakî (buluntu çocuk) ve tebenni (evlât edinme) yoluyla kurulan bağ, İslam hukukuna göre nesep oluşturmaz. Bu durumda mahremiyet ve miras ilişkisi doğmaz.⁵⁴⁹

Bu çerçevede yapılan incelemelerde, Diyarbekir şer'iyye sicillerinde yer alan 1267/1850 tarihli bir belgede, İran'ın Hoy şehrinden Molla Mehmed'in, Yeni Han'da vefat eden Abdulgaffar oğlu Molla Cafer'in görünürde vârisi bulunmadığı gerekçesiyle malvarlığı beytûlmâle aktarılmıştır. Ancak adı geçen Molla Mehmed, merhumun anne-baba bir öz kardeşi olduğunu iddia ederek mirasın kendisine teslimini talep etmiştir. Söz konusu belge şöyledir:

İran Devleti teba'asından ve Hoy kazâsı ahâlîsinden Acem tâifesinden Mehmed b. Abdülgaflar b. Mehmed Hüseyin meclis-i şer'de medîne-i Diyarbekir Kâimmakâmı sa'âdetlü el-Hâc Ahmed Hamdi Paşa hazretlerinin taraf-ı sa'âdetlerinden umûr-ı beytûlmâlî rû'yete vekîl-i müseccel-i şer'îleri Bâkîkulu Mehmed b. Hüseyin muvâcchesinde "kazâ-i mezbûr ahâlîsinden olup bundan akdem medîne-i mezbûrda Yeni Hân'da vefât eden Molla Cafer b. Abdülgaflar'ın zâhirde vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmamak zu'muyla terekesine vekîl-i mûmâileyh vaz'-ı yed eylediği mezbûr Mollâ Cafer ile ben li-ebeveyn er karındâşlar olup babalarımızın ismi Abdülgaflar ve cedlerimizin ismi Mehmed Hüseyin ve maskat-ı re'slerimiz kazâ-i mezbûr olmağla hasran verâseti bana münhasır ve benden gayrı vârisi ve terekesine müstahık kimesnesi olmamağla vekîl i mûmâileyhe suâl olunup tereke-i müteveffâ-yı merkûmu bana teslîme tenbîh olunmak

⁵⁴⁴ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 451.

⁵⁴⁵ "Bâtil olan nikâh sebeb-i butlan bilinmeyerek akdedilmiş ise ondan mütevellid çocuk meşru addedilir." Çeker, *Aile Hukuku Kararnâmesi*, 41. md. 79.

⁵⁴⁶ Sağırıcı, *Delilleriyle Hanefî Fıkhı*, 693.

⁵⁴⁷ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 52.

⁵⁴⁸ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 526.

⁵⁴⁹ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 452.

matlûbumdur....⁵⁵⁰

Bu belge, bir kişinin, ölen kardeşinin mirasında hakkı bulunduğunu ve beytûlmâl adına el konulmuş olan bu mirasın, başka vâris bulunmadığı gerekçesiyle kendisine verilmesini talep etmektedir.

Konuyla ilgili mahkeme tarafından verilmiş herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak adı geçen Molla Mehmed'in, Molla Cafer'le nesep bağıını ispat etmesi hâlinde, mahkemenin lehine hüküm vermesi muhtemeldir.

3.5.3.2. Nafaka

Dünyaya gelen her çocuğun ebeveynleri üzerindeki temel haklarından biri de nafaka, giyim ve barınma masraflarının karşılanmasıdır. Nafaka erkek çocuklar için ergenlik çağına kadar, kız çocuklar için ise evlenene kadar babaları tarafından, baba yoksa anneleri, anne de yoksa devlet tarafından karşılanmalıdır.⁵⁵¹

Yapılan incelemeler sonucunda Diyarbekir şer'îyye sicillerinde konuyla ilgili çok

⁵⁵⁰ DŞS-3775-32b/2. Belgenin tamamı: "İran Devleti teba'asından ve Hoy kazâsı ahâlîsinden Acem tâifesinden Mehmed b. Abdülgağfar b. Mehmed Hüseyin meclis-i şer' de medîne-i Diyarbekir Kâimmakâmı sa'âdetlü el-Hâc Ahmed Hamdi Paşa hazretlerinin taraf-ı sa'âdetlerinden umûr-ı beytûlmâlî rû' yete vekîl-i müseccel-i şer'îleri Bâkîkulu Mehmed b. Hüseyin muvâcehesinde "kazâ-i mezbûr ahâlîsinden olup bundan akdem medîne-i mezbûrda Yeni Hân'da vefât eden Molla Cafer b. Abdülgağfar'ın zâhirde vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmamak zu'muyla terekesine vekîl-i mûmâileyh vaz'-ı yed eylediği mezbûr Mollâ Cafer ile ben li-ebeveyn er karındâşlar olup babalarımızın ismi Abdülgağfar ve cedlerimizin ismi Mehmed Hüseyin ve maskat-ı re'slerimiz kazâ-i mezbûr olmağla hasran verâseti bana münhasır ve benden gayrı vârisi ve terekesine müstahık kimesnesi olmamağla vekîl-i mûmâileyhe suâl olunup tereke-i müteveffâ-yı merkûmu bana teslîme tenbîh olunmak matlûbumdur" dedikde gıbbe's-sulâl vekîl-i mûmâileyh cevâbında: "tereke-i müteveffâ-yı mezbûre bermûceb-i defter-i kassâm bi'l-emâne vaz'-ı yedini ikrâr lâkin müdde'î-i mezbûrun ber-vech-i mübîn verâseti ma'lûmum değildir" deyü inkâr edicek müdde'î-i mezbûrdan da'vâ-yı meşrûhasına mutâbık beyyine talep olundukda medîne-i mezbûrda li-eclî'l-müsâfere mukîm bulunan tâife-i merkûmeden ve kazâ-i mezbûr ahâlîsinden Hacı Ahmed b. Hacı Rasûl ve Abdülgağfar b. Hızır nâm kimesneler li-eclî's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup isre'l-istişhâd fi'l-vâkî' medîne-i mezbûrda bundan akdem fevt olan Mollâ Cafer b. Abdülgağfar'ın zâhirde vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmamak zu'muyla terekesini vekîl-i mûmâileyhin bi'l-emâne vaz'-ı yed eylediği mezbûr Mollâ Cafer ile müdde'î-i merkûm Mehmed li-ebeveyn er karındâşlar olup babaları ismi Abdülgağfar ve cedleri ismi Mehmed Hüseyin ve maskat-ı re'sleri kazâ-i mezbûrda olmağla müteveffâ-yı mezbûrun hisse-i verâseti müdde'î-i mezbûra münhasırdır ve merkûm Mehmed'den gayrı vârisi ve terekesine müstahık âhar kimesnesi olduğu ma'lûmumuz değildir, bizler bu husûsa bu vech üzere şahidleriz ve şehâdet dahi ederiz" deyü her biri vech-i şer'î üzere ikrâr-ı şehâdet etdikde ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri makbûle olmağın mücebince ba'de'l-hükm müteveffâ-yı merkûmun sicill-i mahfûzdan ihrâc olunan bir kıt'a defter-i kassâm mantûkunca yalnız dokuz yüz gurus müdde'î-i merkûm Mollâ Mehmed'e edâ vü teslîme vekîl-i mezbûr Bâkîkulu Mehmed'e tenbîh olduğu bi'l-iltimâs huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu. Hurrîre fi 15 M. sene [12]67."

⁵⁵¹ Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, 1/150.

sayıda belgeye rastlanmıştır. 1264/1848 tarihli bir belge şöyledir:

Cami'-i Nebi mahallesinde sâkin iken bundan akdem vefât eden Ahmed b. Hasan'ın sulbiye oğulları Hasan ve Ahmed nâm sagîrlerin anası olup kıbel-i şer' den vasiyeleri Zeliha bt. (?) nâm avrat zarûret-i nafakaları için 225 [guruş] Sadun v. Halim'e bey' kürûm bağının 300 [guruş] bir taraftan Hasan Numan ve bir taraftan Musa bâğı ve bir taraftan Bekir bâğı taraf-ı râbi'i dere. Fî 21 S. sene [12]64.⁵⁵²

Bu belgede, İslam hukukuna uygun biçimde, babaları vefat eden küçük yaştaki iki çocuğun (Hasan ve Ahmed) nafaka ve bakım ihtiyaçlarının anneleri Zeliha tarafından karşılandığı, bu amaçla, anne Zeliha'nın, çocukların vâsisi sıfatıyla hareket ederek babalarından kalan bir taşınmazın (bağın) mahkeme onayıyla sattığı kaydedilmiştir.

3.5.3.3. Emzirme (radâ)

Sözlükte yeni doğan bir çocuğun annesi veya başka bir kadın tarafından emzirilmesi anlamına gelen radâ,⁵⁵³ İslam hukukunda sağ, ölü, küçük veya büyük farketmeksizin bir kadın sütünün, en fazla iki yaşına kadar çocuğun midesine herhangi bir yolla ulaşmasıdır.⁵⁵⁴ Çocuğun sağlıklı gelişimi için emzirilmesi, onun temel haklarından biridir ve bu hak, nasla sabittir.⁵⁵⁵ İslam-Osmanlı hukukunda, annenin çocuğunu emzirmesi dini açıdan zorunlu olmakla birlikte, hukuken zorunlu değildir. Eşinin nikâhı altında olan veya ric'î talâkla boşanmış kadın çocuğunu ücretsiz emzirmekle yükümlüdür. Ancak bâin talâk ile boşanan ve iddet süresi sona eren kadın için böyle bir yükümlülük yoktur.⁵⁵⁶ Nitekim ayette şöyle buyrulmuştur: “Sizin için (çocuğu) emzirirlerse (emzirme) ücretlerini de verin ve aranızda uygun bir şekilde anlaşın. Eğer anlaşılamazsanız, çocuğu baba hesabına başka bir kadın emzirecektir.”⁵⁵⁷ Dolayısıyla çocuğun nafakasını üstlenen kişi, emzirme kararında da yetkilidir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır: “Çocuk kendisine ait olan babaya da emzirenlerin yiyecekleri ve giyecekleri geleneklere uygun olarak bir borçtur. Bununla

⁵⁵² DŞS-3803-31b/3.

⁵⁵³ Parlatur, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 556.

⁵⁵⁴ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 28; Mevsili, *el-İhtiyar li-Talili'l-Muhtar*, 2/145.

⁵⁵⁵ “Anneler, çocuklarını, emzirmenin tamamlanmasını isteyenler için tam iki yıl emzirirler.” el-Bakara 2/233.

⁵⁵⁶ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 53-54.

⁵⁵⁷ et-Talâk 65/6.

beraber herkes ancak gücüne göre mükellef olur.”⁵⁵⁸ Ancak üç durumda anne çocuğunu emzirmek zorundadır:

Nafaka yükümlüsünün emzirme ücreti ödeyemeyecek durumda olması, çocuğu emzirecek başka kadının bulunmaması ve çocuğun kendisinden başka kimsenin sütünü kabul etmemesi. Buna karşılık annenin sütü yetersiz ise, hasta ise veya çocuk annesini emmek istemiyorsa, babanın sütanne tutması gerekir.⁵⁵⁹ Normal emzirme süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Bu süreden sonra, emzirmeye devam eden kadın ücret talebinde bulunamaz.⁵⁶⁰

Yapılan inceleme sonucunda, Diyarbekir mahkeme kayıtlarında radâ ile ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.⁵⁶¹

3.5.3.4. Hidâne

Sözlükte kanat germek, koruma altına almak, kucaklamak, terbiye etmek gibi anlamlara gelen hidâne, İslam aile hukukunda çocuğun maddî ve manevî bakımı ile terbiyesinin üstlenilmesini ifade eder.⁵⁶² Bu konu, nasla sabittir ve İslam aile hukukunda müstakil bir başlık altında incelenmektedir.⁵⁶³ Dünyaya gelen her çocuğun üç yönetim hakkı vardır:

Şahıs ve yaşam hakkı, bu hakkın velâyeti çocuğun kendisine aittir. Malî haklar, bu hakların velâyeti çocuğun babasına aittir. Bakım, terbiye ve psikolojik haklarının korunması, bu hakların velâyeti de anneye aittir.⁵⁶⁴ Çocuk ister erkek ister kız olsun, doğumundan itibaren kendi kendine yeterli yaşa gelene kadar (Hanefilere göre erkeklerde 7–9, kızlarda 9–11 yaş) velâyet hakkı öncelikli olarak annesine aittir.⁵⁶⁵ Bu yaştan sonra

⁵⁵⁸ el-Bakara 2/233.

⁵⁵⁹ Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/467-471.

⁵⁶⁰ Kadri Paşa, *el-Ahkâmü’ş-Şer’iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*, 120-123. md. 365-379.

⁵⁶¹ Söz konusu meseleyle ilgili olarak, Diyarbekir’e ait kayıtlarda herhangi bir örneğe rastlanmamakla birlikte, Ömer Korkmaz’ın doktora tezinde konuya dair bir belgeye yer verilmiştir. Bu belgede, Ahmet kızı Ümmü adlı bir kadının, dayısı tarafından sütkardeşi olduğunu iddia ettiği bir kişiyle zorla evlendirilmesi üzerine mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Mahkeme, durumun ispatlanmasının ardından evliliğin feshine hükmetmiştir. bkz. Korkmaz, *XVIII. Yüzyıl Adana Şer’iyye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*, 77-78.

⁵⁶² Parlatur, *Açıklamalı İslami Terimler Sözlüğü*, 319; Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 2/140-141; Güler, *Osmanlı Kıbrıs’ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 106.

⁵⁶³ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 230-231.

⁵⁶⁴ Bardakoğlu, “Hidâne”, 17/467-471.

⁵⁶⁵ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 142; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 55.

çocuk, istediği velisini tercih etme hakkına sahiptir.

Bu anlayış, Hz. Peygamber'in yanına gelip şikâyetle bulunan bir kadına şu şekilde cevap vermesinde açıkça görülmektedir: "Bu benim çocuğum. Karnım onun kabı, kucağım barınağı, göğsüm pınarıydı şimdi bu adam onu benden almak istiyor demesi üzerine Resulullah ona: "Başka bir kocayla evlenmediğin surece çocukta senin hakkın önde gelir,"⁵⁶⁶ Bu hadis doğrultusunda, çocuğun bakım hakkı annede, anne yoksa veya gerekli şartları taşımıyorsa annenin en yakın kadın akrabasındadır.⁵⁶⁷ Hanefî hukukçular, annenin çocuğuna bakmasını hem dinen hem de hukuken zorunlu kabul eder. Bu nedenle kadın, eşinin nikâhı altında olduğu sürece bakım için ücret talep edemez.⁵⁶⁸ Ancak boşanmış ve iddet süresi sona ermiş kadın ya da anne dışındaki bakıcı kadın, ücret talep edebilir.⁵⁶⁹

Hem erkek hem kadın bakıcının aşağıdaki şartları taşıması gerekir: Akıllı, ergin, hür ve güvenilir olması. Bunların yanı sıra erkek bakıcıda Müslüman olma şartı da aranır. Ancak kadın bakıcı için Müslüman olma şartı aranmaz.⁵⁷⁰ Bu tercihte, "Her canlı yavrusunu sever; bu, toy kuşu olsa bile."⁵⁷¹ sözü rehber kabul edilmiştir.⁵⁷²

Yapılan arşiv taramaları ve belgelerin incelenmesi neticesinde, Diyarbekir şer'iyye sicillerinde gayrimüslim kadınların, kendi çocukları veya yakın hısımları üzerinde bakıcılık ve vesayet haklarını fiilen kullanabildikleri görülmektedir. Bunlardan biri babaları ölmüş iki çocuğa annelerinin vasi atanmasına dair, 1268/1852 tarihli belgedir:

Siverek kasabası mahallâtından Cami-i Kebir mahallesi sâkinlerinden Emine bt. Mustafa nâm hâtûn meclis-i şer' de yine mahalle-i mezkûr sâkinlerinden Hüseyin b. Mahmud nâm kimesne muvâcehesinde üzerine takrîr da'vâsında "ben merkûm Hüseyin'in zevce-i medhûlün bihâsı iken bundan üç gün mukaddem merkûm beni hal' edip mehrimi ve

⁵⁶⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/207.

⁵⁶⁷ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 143; Kaşıkçı, *İslam-Osmanlı Hukuku*, 490.

⁵⁶⁸ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 2/144.

⁵⁶⁹ Cin- Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, 538.

⁵⁷⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 2/141-142.

⁵⁷¹ Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, ed. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev, 2008), 5/332-333.

⁵⁷² Diyarbekir şer'iyye sicillerinde, gayrimüslim çocukların velâyetinin gayrimüslim velilerine verildiğine dair belgelere rastlanmakla birlikte, Müslüman bir çocuğun bakıcısının gayrimüslim olduğuna ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Buna karşılık, Ümit Güler'in Kıbrıs şer'iyye sicilleri üzerine yaptığı tez çalışmasında, Müslüman bir erkekle evli olan Hristiyan bir kadının boşanma sürecinde, çocuklarının velâyetinin kendisinde kalması şartıyla boşanmayı kabul ettiği ve mahkemenin de boşanmayı bu şartla tescil ettiği görülmektedir bkz. Güler, *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*, 106-107.

nafakamı edâda mümâtale eder olmağla suâl olunup aliverilmesi matlûbemdir" deyü ba'de'd-da'vâ gıbbe's-suâl merkûm Hüseyin cevâbında mezbûre zevcesini hal' eylediğini ikrâr ve lâkin "mehri ve nafakası mukâbelesinde sagîr oğlum Mahmud'u kendüye verdim, ol dahi kabûl ve ben dahi mezbûreyi hal' eyledim" deyü müdâfa'asında fakat mehri mukâbelesinde sagîr oğlanı kendüye verdiğini ikrâr edip.⁵⁷³

Belgeye göre, Hristiyan bir kadın olan Sara, eşi vefat ettikten sonra yetim kalan iki çocuğu (Abraham ve Hilat) adına Diyarbekir şer'iyeye mahkemesine başvurarak, onların bakım, nafaka ve diğer zarurî ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla kendisinin vasi olarak tayin edilmesini talep etmiştir.

Bazı durumlarda bakıcının hidâne hakkı kaybolur, bunlar: Yukarıda sayılan (akıllı, ergen, hür) şartlardan birinin ortadan kalkması; bakıcının çocuğa bakamayacak hâle gelmesi (hastalık, ahlâkî zaaf, yolculuk, ikamet değişikliği vb.); çocuğun gelişimi açısından olumsuz ortamın oluşması; bakıcının yabancı bir erkekle evlenmesi; bakıcının bu görevi reddetmesi ve biyolojik ya da yaş olarak hidâne süresinin dolmasıdır.⁵⁷⁴ Bakım hakkını yukarıdaki sebeplerden dolayı kaybeden kişi, sonradan bu şartları tekrar sağlasa dahi hidâne hakkını elde etmez.⁵⁷⁵

Yapılan arşiv araştırmaları neticesinde, Diyarbekir şer'iyeye sicillerinde hidâne ile ilgili çok sayıda belgeye rastlanmıştır. Bu belgelerden biri 1244-1246/1828-1831 tarihlidir. Belgeye göre, Pirhan isimli kadın, eşi ve aynı zamanda vekili olan Nimet aracılığıyla mahkemeye başvurarak, vefat eden erkek kardeşinden geriye kalan Fatıma adındaki 13 yaşındaki kız çocuğunun bakım hakkını talep etmiştir. Normal şartlarda, İslam hukukuna göre çocuğun bakım ve terbiyesiyle ilgili hidâne hakkı annesi Emetullah Hatun'a aittir. Ancak, davacı vekil tarafından mahkemeye sunulan beyana göre, bu hak bazı şartlara bağlıdır. Bu şartlardan biri, çocuğun annesinin, çocuğun asabesinden biriyle evli olmasıdır. Fakat Emetullah Hatun'un, bu şartı ihlâl ederek üç aydır yabancı bir erkekle evli olduğu ileri sürülmüştür. Bu gerekçeyle, davacı vekil, annenin hidâne hakkının düştüğünü ve bu hakkın çocuğun halası olan Pirhan'a devredilmesi gerektiğini talep etmiştir. Söz konusu belge şöyledir:

Pirhan tarafından vekîli zevci Nimet, Emetullah Hâtûn mahzarında üzerine "müvekkilem mezbûrenin karındaşı fevt olup mezbûre dahi zevcesi olmağla mezbûreden Fâtıma nâm on üç yaşında bir kızı olup mezbûreden dahi hakk-ı hıvâne sâkit ve üç mâhdan beri

⁵⁷³ DŞS-3774-18b/2; DŞS-3775-43a/2.

⁵⁷⁴ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 141-142.

⁵⁷⁵ Bardakoğlu, "Hidâne", 17/467-471.

âhardan bir kimesneyi tezvîc etmekle zevci merkûm dahi zî-rahm mahremi olmayıp vesâir müvekkilem zevcemden mâ'adâ akrabâları olmadığından ve mezbûre dahi ammetesi olmağla mezbûre Fâtıma'yı bi'l-vekâle bana teslîm ve müvekkilemin terbiyesinde kalması matlûbumdur" deyu da'vâ, mezbûr Emetullah cevâbında "asabeden bir kimesnesi olmayıp ammete-i mezbûrenin zevci oğulları dahi nâ-mahrem olmağla kendi indimde ve terbiyemde kalsın" deyu def'e tasaddîsi ve müceb-i Şer'îsi fetvâ-yı şerîfe havâle.⁵⁷⁶

Söz konusu belgede, davacı tarafın iddialarını Emetullah Hatun kabul etmiş; ancak Fatıma'nın baba tarafından onunla evlenebilecek ya da onun bakımını üstlenebilecek mahrem ve asabe niteliklerine sahip herhangi bir akrabasının bulunmadığını beyan etmiştir. Ayrıca, Pirhan hanımın eşi ve çocukları ile söz konusu çocuk arasında bir akrabalık bağı bulunmadığından, çocuğun kendi yanında kalmasının hem güvenlik hem de terbiye açısından daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Bu beyanlar üzerine mesele, şer'î hükmün tayini için fetvaya havale edilmiştir.

Söz konusu belge incelendiğinde, annenin bakıcılık hakkının hemen elinden alınmadığı görülmektedir. Bu durum, kız çocuğunun yaşı göz önüne alındığında, Hanefî mezhebine göre bakıcısını seçme hakkına sahip bir dönemde bulunması sebebiyle, annesini tercih etmiş olabileceği akla gelmektedir. Diğer taraftan, 13 yaşındaki bir kız çocuğunun hala hidâne kapsamında değerlendirilerek bakımının kime verileceği meselesinin mahkeme önüne taşınmış olması, pratikte bakım süresinin daha ileri yaşlara kadar uzatılabildiğini ve Hanefî mezhebinde yer alan hükümlerinin yerel ve sosyal şartlara göre esnetilebildiğini göstermektedir.⁵⁷⁷

Yeri gelmişken, bu konuyla ilişkisi olduğu düşünülen İslam aile hukukunda tebenni (evlât edinme) ve lakît (buluntu çocuk) meselelerine de değinmek yerinde

⁵⁷⁶ DŞS-3767-34a/3.

⁵⁷⁷ Ali Kaya'nın Bursa şer'îyye sicilleri üzerine yapmış olduğu makale çalışmasında, çocukların ruhsal ve fiziksel sağlıklarının yerinde olması şartıyla belli bir yaşa kadar bakımının himayesinde kalacakları belirtilmektedir. Söz konusu belgede kız çocuğunun on üç yaşına kadar annesinin himayesinde kalmış olması, onun bu şartlardan biri olan bedensel veya ruhsal bir engelle sahip olabileceğini akla getirmektedir. Bkz. Kaya, "17. Yüzyıl Bursa Şer'îye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili", 95.

olacaktır.

3.5.3.5. Tebenni

Tebenni, kişinin çocuğu olmadığı hâlde; erkek evlât sahibi olma arzusu, sahipsiz çocuklara sahip çıkma veya toplumda statü kazanma gibi sebeplerle, başkasının çocuğunu evlat edinme uygulamasıdır.⁵⁷⁸ Bu uygulama, Câhiliye dönemine kadar uzanır ve o dönemde oldukça yaygın bir uygulamadır. Ancak İslam hukuku bu uygulamayı reddetmiş, evlât edinmenin nesep açısından bir bağ ve miras ilişkisi doğurmayacağını açık bir şekilde hükme bağlamıştır. Bu bağlamda Kur‘ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmuştur:

Evlâtlıklarınızı sizin (öz) çocuklarınız saymadı. Bu, sizin (yalnızca) ağzınızla söylemenizdir. Allah ise hakkı söyler ve doğru olan yola yöneltir.” Onları (evlât edindiklerinizi) babalarına nispet ederek çağırın. Bu, Allah katında daha âdildir. Eğer babalarını bilmiyorsanız, artık onlar dinde sizin kardeşleriniz ve dostlarınızdır.⁵⁷⁹

Ayrıca Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her kim bildiği halde, babasından başkasına intisap ederse, yani başka birine ‘babam budur’ derse, cennet ona haram olur.”⁵⁸⁰ Ayet ve hadisten anlaşılacağı üzere İslam hukukunda evlât edinme uygulaması olmadığı gibi aile hukuku açısından da (nikâh miras ve veraset gibi)⁵⁸¹ hiçbir hukuki sonuç doğurmamaktadır.⁵⁸²

Yapılan incelemelerde Diyarbakır şer‘iyye sicillerinde konuyla ilgili doğrudan

⁵⁷⁸ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 553; Mehmet Âkif Aydın, “Evlât Edinme”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/11/527-529.

⁵⁷⁹ el-Ahzâb. 33/4-5.

⁵⁸⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “Faraid”, 29 (6766).

⁵⁸¹ Bir çocuğun evlâtlık, koruyucu aile veya başka sebeplerle başka bir aileye verilmesi, o çocuğa miras ve benzeri haklar kazandırmaz. Ancak, yapılan incelemelerde, özellikle Osmanlı döneminde, bu tür çocuklara belli miktarda mal bırakıldığına dair örneklerle rastlanmaktadır. Söz konusu mallar genellikle veraset yoluyla değil, hibe veya bağış gibi yollarla devredilmektedir. Ancak bu tür bir bağışın, miras bırakanın malvarlığının üçte birini aşması hâlinde, gerçek mirasçıların bu işlemi iptal ettirme hakkı bulunmaktadır. Bkz. İrem Gürbüz, *Şer‘iyye Sicillerine Göre 1650-1750 Yıllarında Konya’da Çocuklar ve Yetimler* (Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 63-65.

⁵⁸² Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 101.

herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.⁵⁸³ Ancak burada üzerinde durulmaya değer bir konu, özellikle Osmanlı Devleti'nde anne ya da babası bulunmayan çocukların durumudur. Bu çocuklar hâkimin, velâyet yetkisini kullanması suretiyle, vasi tayini adı altında bakım ve terbiyelerinin üstlenmek üzere bugünkü tabirle koruyucu bir ailenin yanına yerleştirilmektedirler.⁵⁸⁴ Bu bazen çocuğun bir akrabası iken bazen de yabancı bir ailedir. Buna dair çok sayıda belge kaydı yer almaktadır. Bunlardan 1269/1853 tarihli belge şöyledir:

Medîne-i Âmid mahallâtından Şerefçavuş mahallesinde sâkin iken bundan akdem vefât eden Hüseyin b. Ömer'in sulbî sagîr oğlu Şeyh Mehmed'in tesviye-i umûruna kıbel-i şer'îden mansûb vasîsi işbu bâ'isü'l-kitâb Hüseyin b. Hasan meclis-i şer'-i şerîf-i enverde takrîr-i kelâm ve ta'bîr anî'l-merâm edip "vasîsi olduğum sagîr-i mezbûrun nafaka ve kisveye eşedd-i ihtiyâcî olmağın babası müteveffâ-yı merkûmdan müntakıl mâl-ı mevrûsundan nafaka ve kisve bahâ vesâir havâyic-i zarûriyesi için kadr-i ma'rûf meblağ kıbel-i şer'-den tahrîr ve takrîr olunmak bi'l-vesâye matlûbumdur" dedikde hâkim-i hâsim-i müstetâb-ı muvakkî'-ı sadrû'l-kitâb tûbâ lehû ve hüsn-meâb efendi hazretleri dahi sagîrân-ı mezbûrân-ı mezbûr için mâl-ı mevrûsu nemâsından olup kadr-ı ma'rûf idüğü el kitâbında muharrerü'l-esâmî kimesneler haberleriyle zâhir olan mâhiye yedi guruşu mâlından ve nemâsından sekiz guruşu icmâlen on beş guruşu târîh-i kitâbdan farz u takdîr buyurup meblağın-i mevrûzîn-i mezkûrîn sagîr-i mezbûrun nafaka ve kisve bahâ vesâir levâzım-ı zarûriyesi için harc u sarfa ve lede'l-hâce istidâne ve inde'z-zafer mâl-ı mevrûs-ı kâfi üzerine rücû'a vasiyy-i merkûm Hüseyin'e izin verilmeğın mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fî gurreti şehri Rebî'îlâhir li-sene tis'a ve sittîn ve mi'eteyn ve elf.⁵⁸⁵

Söz konusu belgede, babası vefat eden küçük yaştaki Hüseyin oğlu Şeyh Mehmed adına, vasî olarak tayin edilen Hasan oğlu Hüseyin'in, çocuğun bakım ve zarurî ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için mahkemeye başvurarak nafaka talebinde bulunduğu görülmektedir. Mahkeme, bu talebi uygun bularak belirli bir meblağın nafaka olarak

⁵⁸³ Konuyla ilgili Diyarbakır'da herhangi bir örneğe rastlanmaması, Osmanlı'da bu uygulamanın bulunmadığı anlamına gelmez. Nitekim İrem Gürbüz'ün yüksek lisans tezinde bu duruma dair örnekler yer almaktadır. Söz konusu çalışmada yer alan bir belgede, bir kişinin kızına bakması karşılığında, beş lira bedelle kızını başka birine evlâtlık olarak verdiği ifade edilmektedir Bkz. Gürbüz, *Şer'iyye Sicillerine Göre 1650-1750 Yıllarında Konya'da Çocuklar ve Yetimler*, 63.

⁵⁸⁴ Gazanker, XVI. VE XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar ve Evlatlıklar, 61.

⁵⁸⁵ DŞS-3775-42a/1.

harcanmasına izin vermiş ve karar şer‘iyye siciline kaydedilmiştir.

3.5.3.6. Lakît

Menbûz ile aynı anlama gelen lakît kelimesi, sözlükte bulmak ya da bir şeyi yerden almak gibi anlamlara gelir. Fıkıh literatüründe ise lakit, herhangi bir sebeple (zina ithamı, fakirlik korkusu vb.) terkedilmiş ya da kaybolmuş olup başkası tarafından bulunup kendisine bakacak yakını bulunmayan, ölü ya da diri çocuklardır.⁵⁸⁶ İslam dinî, insan hayatının korunmasını ve temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını hedeflemiştir. Bu kapsamda, buluntu çocukların korunmasına büyük önem verilmiştir.⁵⁸⁷

İslâm hukukunda buluntu çocukların temel ihtiyaçlarının karşılanması, himaye altına alınmaları ve güvenli bir ortama yerleştirilmeleri teşvik edilmiştir. Buluntu çocuğa sahip çıkmak farz-ı kifâyedir. Ancak çocuğu bulunduğu yerden alacak başka biri yoksa veya hayatı tehlike altındaysa, onu alıp korumak farz-ı ayındır. Hanefî mezhebine göre buluntu çocuğun bakımını üstlenecek kişide bazı şartlar aranır: Akıllı, ergen, koruma ehliyeti ve güvenilir olmak. Ancak bu şartlardan biri eksikse, çocuk bakıcıdan alınarak gerekli nitelikleri taşıyan başka birine teslim edilir.⁵⁸⁸

İslâm hukukuna göre lakît çocuk ile onu bulan veya bakımını üstlenen kişi arasında nesep ve miras açısından herhangi bir hukukî bağ oluşmaz. Yani buluntu çocuğun nesebi bu kişiye nispet edilemeyeceği gibi aralarında mirasçılık ilişkisi de kurulamaz.⁵⁸⁹

Yapılan incelemede 19. yy. Diyarbakir sicillerinde, buluntu çocuk ile ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Saffet Köse, “Lakît”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/68-69; Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 129-130; Yaman - Çaliş, *İslâm Hukukuna Giriş*, 322; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 325; Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, 8/228.

⁵⁸⁷ “Kim de bir canı kurtarırsa sanki bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur.” Mâide. 5/32.

⁵⁸⁸ Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti’l-mubtedî*, 3/366-372; Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, 8/228; Köse, “Lakît”, 27/68-69.

⁵⁸⁹ Cin- Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, 538; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 101-102.

⁵⁹⁰ Diyarbakir mahkeme kayıtlarında bununla ilgili belge olmaması, bu meselenin Osmanlı’da olmadığı anlamına gelmemektedir. Emine Gazanker’in yapmış olduğu yüksek lisans tezi çalışmasında, Üsküdar şer‘iyye sicillerinde buluntu çocukla ilgili bir belgeye yer verilmiştir bkz. Gazanker, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar ve Evlâtlıklar*, 43.

3.6. Değerlendirme

Bu bölümde, Hanefî mezhebinin esasları çerçevesinde İslam aile hukukunda evliliğin temel kurucu unsurları ve bu unsurların 19. yüzyıl Diyarbekir şer‘iyye sicillerine yansımaları ele alınmıştır. Kız isteme ve nişan merasimlerinden başlayarak nikâhın in‘ikâd, sıhhat, nefâz ve lüzûm şartlarına kadar uzanan sürecin hem fikhî temelleri hem de Osmanlı’daki pratiği mukayeseli şekilde incelenmiştir.

Nikâhın geçerliliğini belirleyen şartların mahkeme kayıtlarında nasıl yer bulduğu, özellikle velâyet, şahitlik, karşılıklı rıza ve denklik gibi meseleler üzerinden sicil örnekleriyle somutlaştırılmıştır. Bununla birlikte, Diyarbekir sicillerinde doğrudan örneğine rastlanmayan kimi konular örneğin evlatlık (tebenni) ve buluntu çocuk (lakît) ile daha çok Diyarbekir vilâyetinde örneklerine rastlanan konular örneğin berdel, başlık parası ve akraba evliliği Osmanlı coğrafyasındaki diğer şehirlerin mahkeme kayıtları üzerine yapılmış tez ve makaleler aracılığıyla kıyaslamalı olarak değerlendirilmiştir. Bu yöntem hem yerel uygulamaları hem de Osmanlı genelinde İslâm hukukunun nasıl tatbik edildiğini daha geniş bir çerçevede görmeye imkân sağlamıştır.

Bu çalışmada, 27 adet şer‘iyye sicili defteri içerisinde yer alan toplam 4607 belge incelenmiştir. Bu defterlerde en fazla belge, veraset ve mal paylaşımına dair olup, bu yoğunluk her ne kadar doğrudan araştırma konusunun dışında görünse de istatistiksel olarak göz ardı edilmemiştir. Aksine, bu belgeler evlilik hukukuna dair birçok meseleyi dolaylı olarak aydınlatıcı niteliktedir.

Özellikle veraset ve mal paylaşımına dair belgeler aracılığıyla mehir miktarlarına ilişkin önemli veriler elde edilmiştir. Bu belgeler sayesinde sadece en yüksek ve en düşük mehir miktarları değil, aynı zamanda çok eşli evlilikler, akraba evlilikleri, başlık parası ve çeyiz bedellerine dair bilgiler de tespit edilmiştir.

Aile hukuku kapsamında doğrudan değerlendirilebilecek toplam 63 belge incelenmiştir. Bu belgelerden 1’i bâtil evlilikle, 2’si nikâhta denklikle, 5’i nikâh akdiyle ilgilidir. Ayrıca 3 belge evlenme uyuşmazlığı ve nişanın bozulmasına, 3’ü kadının nafaka hakkına, 2’si ehl-i kitâp ile evliliğe, 3’ü eşin dinden çıkmasına, 6’sı akraba evliliklerine ve 4’ü berdel evliliklerine ilişkindir. Bunun yanı sıra, 10’dan fazla belgede “başlık” kelimesi geçmektedir. Çalışmada ayrıca, benzer araştırmalarda örneğine nadiren rastlanan, denklik bağlamında bir Çingene evliliğine dair belgeye de yer verilmiştir.

Evlilikten doğan haklar bağlamında, kadının, erkeğin ve çocuğun sahip olduğu hukukî statüler ayrı ayrı ele alınmış; başlık parası, mehrin çeşitleri, nafaka, nesebin

sübutu, radâ ve hidâne gibi kavramlar hem klasik fıkıh kaynaklarındaki karşılıkları hem de şer‘iyye sicillerine yansımaları açısından detaylı biçimde değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede, kadının haklarından olan mehir ve buna bağlı meselelere dair 10’dan fazla belge tespit edilmiştir. Söz konusu belgelerden elde edilen verilere göre, belirlenen en yüksek mehir miktarı 3500 kuruş, en düşük mehir ise 20 kuruştur. Ayrıca, iki belgede üç eşli evlilik örneklerine rastlanmıştır. Eşine karşı sorumluluklarını yerine getirmeyen kadının durumu da belgelerde somut örneklerle ele alınmıştır.

Erkeğin haklarına ilişkin 4, çocuğun haklarına dair ise 10’dan fazla belgeye ulaşılmıştır. Bu belgeler arasında, gayrimüslim çocukların nafaka ve vasi tayininde kendi gayrimüslim akrabalarının vasi olarak atanmasına dair dikkat çekici örnekler yer almaktadır. Bunun yanı sıra, velisi tarafından evlendirilen küçük çocuğun durumu ile velisinin izni olmaksızın evlenen kadının karşılaştığı hukukî sonuçlar da örnekleriyle birlikte çalışmada değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak bu bölüm, evliliğin sadece iki bireyin akdiyle sınırlı kalmadığını; aile içindeki hak ve sorumlulukların şer‘î esaslar doğrultusunda şekillendiğini, Osmanlı toplumunda ise bu esasların mahkemeler aracılığıyla nasıl uygulandığını dikkate değer biçimde ortaya koymuştur. Diyarbekir özelinde tespit edilebilen uygulamalar, Osmanlı taşrasında İslam aile hukukunun nasıl işlerlik kazandığına dair önemli ipuçları sunarken; belge eksikliği yaşanan alanlarda yapılan kıyaslamalı yöntem, bütüncül bir değerlendirme yapılmasına olanak tanımıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, 19. yüzyıla ait Diyarbekir şer‘iyye sicilleri esas alınarak, Osmanlı hukuk sistemi çerçevesinde aile kurumunun oluşumu ve işleyişi İslâm hukuku perspektifinde incelenmiştir. Çalışmada 27 deftere ait toplam 4607 belge incelenmiş olup, bu belgelerin büyük çoğunluğunun mal paylaşımına dair olduğu tespit edilmiştir. Doğrudan aile hukuku ve ailenin oluşumu ile ilgili olan 63 belge ise özel olarak sınıflandırılmış ve değerlendirilmiştir. Bu belgelerin doğrudan konunun içeriğiyle ilgili olduğu, ilgili başlıklar altında yapılan atıf ve açıklamalardan anlaşılmaktadır.

İlgili belge sayısının sınırlı olması, konunun yalnızca bu belgelerle sınırlı olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, bu belgeler aracılığıyla pek çok istatistikî veriye ulaşılmıştır. Söz konusu belgelerden ve diğer belgelerin içeriklerinden hareketle, Diyarbekir'deki örfi uygulamaların mahkeme kayıtlarına da yansıdığı görülmektedir. Bölgenin örfi geleneğinden kaynaklandığı tahmin edilen bazı uygulamalara ilişkin belgeler, özellikle berdel ve başlık parası gibi hususlara işaret etmektedir. Diğer bölgelerde yapılan benzer çalışmalarla kıyaslandığında, bu tür uygulamaların Diyarbekir'de daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Belgelerde, başlık parasının örfi hukuk yoluyla yasak olmasına rağmen, uygulamada varlığını sürdürdüğü açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra Müslim-gayrimüslim evliliklerine dair önemli verilere ulaşılmış; bu evliliklerde gayrimüslim kadınların sahip olduğu haklar belgeler üzerinden açıkça ortaya konulmuştur. Aynı şekilde, bölgesel örften kaynaklandığı düşünülen akraba çocuklarının evliliği, babaları tarafından küçük yaşta evlendirilen kız çocukları ve yetkili veli dışında yapılan evliliklerle ilgili uygulamalara da rastlanmıştır. Çocukların korunmasına yönelik uygulamalar, Osmanlı hukukunun sosyal yönünü ön plana çıkarmaktadır. Yetim veya terk edilmiş çocukların bakımı, nafaka bağlanması, barınma ve himaye altına alınma gibi süreçler mahkemeler nezdinde yürütülmüş; evlat edinmenin İslâm hukukunda soy bağı oluşturmaması nedeniyle, miras bırakma konusunda genellikle vasiyet veya hibe gibi yollar tercih edilmiştir. Bu durum, şer‘î kurallara bağlılığın devam ettiğini, ancak toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda örfî ve pragmatik çözümlerin üretildiğini göstermektedir.

Belgelerden anlaşıldığı üzere, çok eşli evlilikler sanılanın aksine Diyarbekir’de fazla değildir. Diğer bazı Osmanlı vilayetlerinde nadir de olsa dört eşli evliliklere rastlanırken, Diyarbekir’e ait incelenen belgelerde dört eşli bir evliliğe dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Bu durum, bölgedeki aile yapısının ve evlilik tercihlerinin diğer bölgelerle karşılaştırıldığında farklılık arz ettiğini göstermektedir. Ayrıca çalışmada, evlilikte denklik ve bu bağlamda Çingene evliliğinin hukuki sonucuna da yer verilmiştir.

Evliliğin kadınlara sağladığı haklar ile bu hakların bölgede nasıl uygulandığına ilişkin pratik örneklerle de yer verilmiştir. Bazı belgelerde, kadınların çeşitli sebeplerle mağdur edildiği ve bunun sonucunda sahip oldukları haklardan feragat ederek anlaşmalı boşanmayı tercih ettikleri açıkça görülmektedir. Ancak bunun Osmanlı Diyarbekiri’ne mahsus bir durum olmayıp Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde gözlenen bir vakıa olduğu ifade edilmelidir.

Çalışmada, başkasının nikâhı altında olan kadın, iddet süresi devam eden kadın ile din farkından kaynaklanan evlilik dışında, haram evlilik çeşitleri ile emzirmeye bağlı süt hısımlığı gibi konulara dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Aynı şekilde, buluntu çocuklara dair işlemler ya da evlat edinme uygulamalarıyla ilgili de herhangi bir kayıt tespit edilememiştir.

Çalışmaya tabi tutulan şer‘iyye sicilleri incelendiğinde, belgelerin büyük çoğunluğunun doğrudan kayıt altına alındığı, bazı durumlarda meselenin tahkiki için davanın fetvaya veya şahitlerin dinlenmesine havale edildiği görülmüştür. Ayrıca verilen hükümlerin İslâm hukukuna ve uygulamadaki Hanefî fihhına aykırı olmadığı gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, İslâm hukukunun klasik kaynaklarına dayanan evlilik hükümlerini 19. yy. Osmanlı Diyarbekiri’ndeki yansımalarını bir arada sunmuştur. Böylece Diyarbekir şer‘iyye sicilleri, İslam aile hukukunun Osmanlı’daki işleyişinin, teorik ilkeler ve pratik uygulamalar bağlamında daha net gözlenmesine katkı sunmuştur.

KAYNAKLAR

- Acar, Halil İbrahim. *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*. Erzurum: Ekev Yayınları, 2000.
- Acarlıoğlu, Ahmet. *H. Peygamber (s.a.v) Döneminde Aile Hayatı*. 1 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Açıksarı, Hatice. *Diyanet Vakfı'nda Sosyal ve Ekonomik Hayat (Diyanet Vakfı Şer'iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi-3754 Numaralı Sicile Göre H. 1151-1154/ M. 1738-1741)*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Afyoncu, Erhan. "Nişancı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Akgündüz, Ahmed - Öztürk, Said. *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Akgündüz, Ahmet. "Başlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akköy, Yıldız. *17. ve 18. Yüzyıllar Arası Osmanlı Devleti'nde Kadın ve Aile*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aktan, Hamza. "Kazf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/148-149. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aktan, Hamza. "Kefâet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/166-168. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aktan, Hamza. "Kefâet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Aktan, Hamza. "Sihriyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Akyıldız, Ali. "Hükümet (Tanzimat Dönemi ve Sonrası)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Ali Haydar, Efendi. *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. bs., 2017.
- Ali, Kevser Kâmil - Öğüt, Salim. “Çok Evlilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Apaydın, H. Yunus. “Fesad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/417-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Apaydın, H. Yunus. “Lüzum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/260-262. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Apaydın, H. Yunus. “Siyâset-i Şer’iyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/299-304. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Apaydın, H. Yunus. “Şahit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Apaydın, H. Yunus. “Şahit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aslan, Bedri. “İslam Hukukunda Akraba Evliliği”. *Turkish Studies - Comparative Religious Studies* 17/2 (01 Haziran 2022), 123-131.
- Aslan, Bedri. “İslam Hukukunda Evlilikte Velâyetin Ortadan Kalkmasıyla Velinin Velayetinin Kime Gececeği Konusunun Değerlendirilmesi”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2016), 26-47.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Önka Matbaacılık., 2020.
- Atar, Fahrettin. “Kadı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/66-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Atar, Fahrettin. “Kazâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/113-117. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Atar, Fahrettin. “Mahkeme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/338-341. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Atar, Fahrettin. “Muhâlea”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Atar, Fahrettin. “Muharremât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Atar, Fahrettin. “Nikâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/112-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Atasoy, Abdussamed. “Osmanlı Kanunlarında ve Mahkeme Kayıtlarında Çeyiz”. *Eskiye* 54 (30 Eylül 2024), 1247-1268.
- Atılğan, Hilal. *XVI. Yüzyıl İstanbul’unda Evliliğin Sonlandırılması: Üsküdar Kadı Sicilleri Örneği*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, ts.
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Avcı, Casim. “Nâib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Aile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Anayasa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/153-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Evlât Edinme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Hükümet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/468-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet Âkif. *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- Aydın, Mehmet Âkif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Anka Ofset., 1985.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Liân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/172-173. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Mahkeme (Osmanlı Devleti’nde Mahkeme)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/231-235. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Mehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye’nin Temeli*. Ankara: Diyanet Vakfı, Birinci basım., 2020.

- Aydın, Mehmet Âkif. “Osmanlılar (Hukukî-Adlî Yapı)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/515-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2013.
- Aydoğan, Abdullah. *Maraş Şer‘iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Bakırcan, Sariye Abay. *İslâm-Osmanlı Hukukunda Nafaka: İstanbul Bab Mahkemesi Örneği (1249-1253/1833-1837)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Bal, Serhat. *10 Numaralı Uşşak Şer‘iyye Siciline Göre 1923-1924 Yıllarında Uşak’ta Aile Hayatı*. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Bardakoğlu, Ali. “Fesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/427-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bardakoğlu, Ali. “Hidâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/467-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Beydilli, Kemal. “İmam (Osmanlı Devleti’nde İmamlık)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/181-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh İlmi & İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Elma Basım Yayıncılık, Elma Basım., 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951.
- Boğa, Mustafa el vd. *el-Fıkhü’l-Menheci ala Mezhebi’l-İmam eş-Şafii*. 3 Cilt. Dimaşk: Daru’l-Kalem, ts.
- Boynukalın, Mehmet. “Zevce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/306-307. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu’l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn-i Kesir, 1422.
- Bulut, Elif Atmaca. *335 Nolu Lice Şer‘iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bulut, Mehmet. *356 Nolu Diyarbakır Şer‘iyye Sicilinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (H. 1217-1218 / M. 1803-1804)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, 2013.

- Cebeci, İsmail. “Sukûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/523-527. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Cevger, Gürkan. “XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinde Ailenin Oluşumu, Dağılması ve Demografik Yapısı”. *Tarih ve Gelecek Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2016), 82-108.
- Cezîri, Abdurrahman b. Muhammed el-. *el-Fıkh ‘ale’l-Mezâhibi’l-Erba ‘a*. 5 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, 2008.
- Cihangir, Meryem. *İslam Hukukunda Âdil Yargılama Esasları*. Ankara: İksad, 2024.
- Cin, Halil. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.
- Cin, Halil - Akgündüz, Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.
- Çeker, Orhan (ed.). *Aile Hukuku Kararnâmesi*. Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 1999.
- Çolak, Abdullah. *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018. Basım, ts.
- Demir, Abdullah. *Mufasssal Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Demir, Canan. *Saraybosna Şer‘iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1781-1783)*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demirel, Ömer. “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”. *Belleten* 54/211 (20 Aralık 1990), 945-962.
- Diyarbakır (Âmid) Şer‘iyye Sicilleri (DŞS), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Defter No: 3698, 3750, 3787, 3746, 375, 3685, 3742, 3718, 3714, 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760, 3768, 3803, 3680, 3707, 3702, 3774, 3775, ts.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Düzbakar, Ömer. “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”. *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 23/23 (01 Haziran 2008), 85-100.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- Düzenli, Pehlül. *Şeyhülislâm Ebüssuud Efendi ve Fetvâları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî. *Sünen’u Ebî Dâvud*. thk. Şu‘ayb el-Arnâvût vd. Beyrut: Darü’r-Risaletü’l-Alemiyye, 1430.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Hukukun Serüveni*. Hiperlink, 2011.

Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuku Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.

Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuku: Umumî Esaslar*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*. Arı Sanat Yayınevi, 2023.

Erbay, Celal. “Nafaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh İlmine Giriş*. ed. Necdet Subaşı vd. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2. Basım, 2012.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar, 3. basım., 2010.

Ertaş, İkrâm. *Hicri 1261/ Miladi 1845 Tarihli Diyarbakır Merkez Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Transkript ve Değerlendirilmesi*. Batman: Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Eşkan, Selma. *İslam Aile Hukukunda Evlilik Engeli Olarak Din Farkı Problemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.

Gazanker, Emine. *XVI. VE XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar ve Evlatlıklar*. İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Gedikli, Fethi. “Kazâ (Osmanlı Devleti’nde Kazâ)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/117-119. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Genç, Yusuf İhsan (ed.). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010.

Gökbayır, Sema. *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkıhın Belirleyiciliği Erzincan Şer’iyye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan’ı ile Mukayeseli)*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Gökçen, Fezanur. *XVII. Yüzyıl Bursa Şeriye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Uygulamaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, ts.

Güleç, Hasan. “Şigâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Güler, Ümit. “Kıbrıs Sosyal Hayatında Mollalar (18. yy.)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2022), 493.
- Güler, Ümit. “Osmanlı Diyarbekir’inde Mollaların Toplumla Diyalogu ve Sosyal Başarısı”. *Davet Dili*, 461-476.
- Güler, Ümit. “Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbekir Eyaleti Örneği)”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İmad)* 4/1 (2019), 1-31.
- Güler, Ümit. *Osmanlı Kıbrıs’ında Müslim- Gayrimüslim İlişkileri*. Ankara: Fecr, 1. Basım, 2019.
- Güler, Ümit. “Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. YY. Diyarbekir Örneği”. *Şarkiyat* 11/2 (2019), 860-895.
- Güler, Ümit. “Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. Yy. Diyarbekir Örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (2021), 185-221.
- Güneş, Fikret. *el-Ahvalü’ş-Şahsiyye, İslam Hukukunda Aile*. 1 Cilt. Erzurum, 11. Basım, 2012.
- Gürbüz, İrem. *Şer’iyye Sicillerine Göre 1650-1750 Yıllarında Konya’da Çocuklar ve Yetimler*. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *İzahlı Multeka’l-Ebhur Tercümesi*. çev. Mustafa Uysal. İstanbul: Dizekonca Matbası, 1968.
- Hamdi Yazır, Elmalılı. *Kur’an-ı Kerîm’in Yüce Meâli*. ed. Kasım Yayla. İstanbul: Merve Yayınevi, 2002.
- İnalcık, Halil. “Kanunnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İnalcık, Halil. “Padişah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- İpşirli, Mehmet. “Bab Mahkemesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/362. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Beylerbeyi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/69-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İpşirli, Mehmet. “Huzur Mürâfaası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İpşirli, Mehmet. “Hükümet (Osmanlı Devleti’nde Hükümet)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- İpşirli, Mehmet. “Kazasker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/140-143. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/502-505. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- İpşirli, Mehmet. “Şeyhülislâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İzğöer, Ahmet Zeki (ed.). *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi 7-15. Cilt*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Kaçar, Halil İbrahim. “Teşrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/569-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kadri Paşa, Muhammed. *el-Ahkâmü’ş-Şer’iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*. Bairût: Dar’ül İbn Hazm, Tab’a 1., 1428.
- Kafalı, Mustafa. “Cengiz Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kahveci, Nuri. *İslâm Aile Hukuku*. 1 Cilt. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Kale, Ümmügülüm Çiçek. *İslam Hukukunda Aile İçi Huzursuzluklar ve Çözümü (Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Örneği)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kallek, Cengiz. “Sak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/584-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karaçay Türkal, Merve. “Trabzon Şer’iyye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları (1750-1755)”. *Otam* 48 (2020), 147-177.
- Karagöz, İsmail (ed.). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Yayınları, 5. baskı., 2010.
- Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar, 16. bs., 2013.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuku Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.
- Karaman Hayreddin. *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*. 1 Cilt. İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1980.
- Kaşıkcı, Osman. *İslâm-Osmanlı Hukuku*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2015.
- Kaya, Ali. “17. Yüzyıl Bursa Şer’iye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 81-107.

- Kaya, Recep. *400 ve 401 Nolu Çermik Şer'iyeye Sicillerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kelebek, Mustafa. *İslâm Aile Hukukunda Velâyet*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Kılıç, Muhammed Tayyib. "XVII-XIX. Yüzyıl Şer'iyeye Sicilleri Çerçevesinde Diyarbakır'da Gayri Müslimlerin Hukuki Tasarrufları". *The Journal of Academic Social Science* 132/132 (2024), 69-89.
- Kılıç, Muharrem. "Mürâât-ı Hilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kılıç, Ünal. "Vali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/492-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Korkmaz, Ömer. *XVIII. Yüzyıl Adana Şer'iyeye Sicilleri Özelinde Aile Hukuku*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Kozak, İbrahim Erol vd. *Hukuk Tarihi*. ed. Fethi Gedikli. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. bsk., 2019.
- Köksal, Âsım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyeye*. İstanbul: Klasik, Birinci Basım., 2016.
- Köksal, Asım Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/201-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Köse, Hızır Murat. "Siyaset". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/294-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Köse, Saffet. "Lakıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/68-69. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kuyucaklızâde, Mehmet Atıf Efendi. *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye Küllî Kâideler Şerhi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Küçük, Muhammed Mustafa. *Üsküdar ve İstanbul Şer'iyeye Sicillerinde Kazf ve Hakaret Suçları (16. ve 17. Yüzyıl)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "İmam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kütükoğlu, Bekir. "Vak'anüvis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/457-461. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-Fergânî el-. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*. Pakistan: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, 1417.

- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyar li-Talîlî'l-Muhtar*. 2 Cilt. Beyrut, Lübnan: Dar'ül Erkam, ts.
- Minorsky, Viladimir vd. *Kürtler ve Kürdistan*. çev. Kamuran Fıratlı. İstanbul: Doz Yayınları, Can Matbaacılık., 2004.
- Mumcu, Ahmet. “Dîvân-ı Hümâyûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/430-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2994.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994.
- Ortaylı, İlber. “Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/69-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Örsten, Seda. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Öz, Davut. *352 Nolu Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (H. 1136-1264/ M. 1724-1848)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Öz, Mehmet. “Tahrir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/425-429. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özcan, Tahsin. “Muhallefât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/406-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özcan, Tahsin. “Osmanlılar (Dinî Hayat)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/538-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcoşar, İbrahim. *315 Numaralı hicri 1154-1155 (m. 1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Özdemir, Rifat. “Tokat'ta Ailenin Sosyo - Ekonomik Yapısı (1771-1810)”. *Belleten* 54/211 (1990), 993-1052.
- Özen, Şükrü. “Kâdîlkudât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özenç, Ali. *18. Yüzyıl Diyarbakır Şer'iyeye Sicillerine Göre Din Gelenek ve Törelerin Kavşagında Osmanlı Âmid Ailesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Özgül, İbrahim. “Şer'iyeye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Diyarbakır'da İkamet Eden Aşiretlerdeki Problemler Ve Çözümleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 23/77 (2019), 241-252.

- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1971.
- Parlatır, İsmail. *Açıklamalı İslâmi Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Basım Yayım, 2017.
- Sâğırcî, Esad Muhammed Sâid es-. *Delilleriyle Hanefî Fıkhı*. çev. Halil Aldemir vd. İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2009.
- Savadogo, Abdourahamane. *İslam Aile Hukukunda Nişanlanma ve Evlilik Akdi Esnasında Ortaya Çıkan Çağdaş Problemler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme es-. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Suruç, Salih. *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.
- Şirbîni, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Muğni'l-Muhtac İla Ma'rifeti Meani Elfazi'l-Minhac*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2006.
- T.D.K - Türk Dil Kurumu (Ankara) (ed.). *Felsefe ve Gramer Terimleri*. Ankara: T.D.K, 1942.
- Tekin, Pınar. *1873, 1874 ve 1875 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicillerindeki Nikâh Kayıtları ve Değerlendirilmesi (H. 1124-1128/ M. 1712-1716)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Temel, Ahmet. *Güncel Uygulamalarıyla İslam Aile Hukuku*. 1 Cilt. İstanbul, MC Matbaa Ltd Şti., ts.
- Türcan, Talip vd. *İslâm Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Türkiye Cumhuriyeti (ed.). *TMK Türk Medeni Kanunu*. Ankara: Yetkin, 3. bsk., 2015.
- Tüzüner, Özlem. "Diyarbakir Şer'iyeye Sicillerinde Âmid Mahkemesinin Nafaka Konulu Bazı İçtihatlarının İncelenmesi". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 30/4 (2022), 1835-1881.
- Uğur, Yunus. "Şer'iyeye Sicilleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Unan, Fahri. "Mevleviyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/467-468. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ülke, Cemal. *Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Kardelen, 1997.
- Yaman, Ahmet. *İslam Aile Hukuku*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.
- Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. baskı, 2013.
- Yangın, Mehmet. *399 Nolu Çermik Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1330-1336/ M. 1912-1918)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yavaş, Ferhan Sultan. *Çorum Şer'iyeye Sicilleri Çerçevesinde Aile Hukuku Davaları (1255-1290/1840-1874)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yavuz, Hulusi. "Adliye Nezâreti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/389-390. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Ahmet Yusuf. *Osmanlı Hukukunda Batılılaştırma Süreci (1808-1920)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yörük, Saim. *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yurt, Vedat. *Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yurtseven, Yılmaz. "1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2003), 200-250.
- Zuhayli, Vehbe. *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. İstanbul: Risale Yayınevi, 1994.